

С. 3

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Лев Биковський

КНИГАРНІ - БІБЛІОТЕКИ - АКАДЕМІЯ

**СПОМИНИ
(1918—1922)**

В-во «ДНІПРОВА ХВИЛЯ»

Лев Биковський

КНИГАРНІ, БІБЛІОТЕКИ, АКАДЕМІЯ

UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION

Serie: Memoires No. 2

BOOKSTORES - LIBRARIES - ACADEMY

MEMOIRES
(1918—1922)

by

LEO BYKOVSKY

MUNICH — 1971 — DENVER

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Серія: Мемуаристика ч. 2

ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ

КНИГАРНІ - БІБЛІОТЕКИ - АКАДЕМІЯ

СПОМИНИ

(1918—1922)

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРОВА ХВИЛЯ»

МЮНХЕН — 1971 — ДЕНВЕР

Літературна редакція — Кость Туркало

Відбито 1000 примірників коштом пані Марії Биковської

W. H. ...

*Присвячую цю другу книжку своїх споминів,
як і попередню, моїй дружині Марії Олександрівні,
з Кіжеців, Ковальській-Биковській.*

Автор

ПЕРЕДМОВА

Праця Лева Биковського то II-ий том його спогадів. I-ий том — «Від Привороття до Трапезунду», 1895—1918 р.; автор присвятив його дитинству та ранній молодості. II-ий том, що подається тут, присвячений добі молодості, що збігалася з датою Українського Відродження та Визвольної боротьби (1918—1922 р.), а особиста доля автора — перебування в Україні. Року 1922 переїхав він до Чехословаччини.

Звичайно, ця доба являє виключний інтерес, але в спогадах Лева Биковського цей інтерес — та важливість — збільшується тим, що автор перебував не в одному місці, а переїздив по всій Україні, від Звиногородщини — до Варшави, і, людина спостережлива, дав блискучу картину того, як жили українці в різних місцях, як сприймали вони події й реагували на них. Деякі з сторінок цих спогадів написані художньо і заповнюють порожнечу в наших відомостях про те, як переживала глибока провінція України цю добу. Перед очима проходять Звиногородщина, Лозоватка, Волинь. Цікавість цих оповідань збільшує те, що автор здебільшого робив досить довгі подорожі пішки, він гарно описує місцевості, де доводилося проходити, краєвиди, життя населення. Епічне оповідання набуває раз-у-раз драматичного характеру, коли автор потрапляв до вороже наставлених людей, від яких іноді доводилося з великою небезпекою рятувати життя.

Надзвичайно цікаві спогади Л. Биковського мають значення не лише біографічне та історичне. Автор з молодих років став ентузіастом бібліотечної справи. Спогади його — докладна енциклопедія бібліотек Києва, головне Київської Національної Бібліотеки. Вся історія її, тяжкі умови, в яких розгорталася вона, завдяки праці таких же ентузіастів, як автор, історія поповнення її, працівники бібліотеки, методи бібліотечної справи, а далі — бібліотека Кам'янець-Подільського Університету — все це знайшло докладного історика в особі Л. Биковського. Проте може не менш важливе те, що пише він про свою «партизанську» діяльність на Звиногородщині, де він сам провадив просвітянську працю по селах, організував сільські бібліотеки та «видавав» місячні часописи, — «Літописи» в кількох примірниках, що їх автор друкував на машинці й розсилав до місцевих «Просвіт» та до Києва, до Національної, чи Всеукраїнської Бібліотеки.

Так кладе автор своїми спогадами цеглину за цеглиною до загальної великої історії української культури.

На тлі історії бібліотек України, бібліотекознавства, книгознавства та етнографічних мандрівок автора, несподівано блискучим променем вриваються сторінки цілковито іншого змісту: це сторінки про «навернення» автора, байдужого до питань релігії, до української Православної Церкви. Ці сторінки — їх мало, але яким теплим світом озарили вони все оповідання, і як багато дали для зрозуміння й психології автора, і для розуміння психології народу.

Підводячи підсумки того, що дає в своїх спогадах Л. Биковський треба ще звернути увагу на манеру писати автора: книжка читається від початку й до кінця з неослабною цікавістю.

Треба побажати, щоб швидше вийшла третя частина спогадів — «Прага».

Дорнштадт, 2 червня 1970 р.

Н. Полонська-Василенко

ВІД АВТОРА

Проф. інж. В. Іванис закінчуючи свої спомини писав що «...кожний українець від 1917 р. мав стільки пережитих найрізніших випадків, які просяться до занотування...»* З цією думкою однозгідні заклики українських організацій на чужині відзначити роковини нашого національно-державного відродження, 1917—1967.

Тому автор цих рядків взявся оформити «другу книжку» своїх споминів, за 1918—1922 рр., для «прийдешніх поколінь» та як матеріал для історично-соціологічних студій. Задум має свою «історію» від опублікування у 1919 р. першої інформаційної статті про «Українську Національну Бібліотеку».** Відтоді кількадесят причинків різного роду присвятив він частковим описам тої бурхливої доби, якої був свідком, брав безпосередню або посередню в ній участь.

У початках 1960-их рр. з тих матеріалів склалася суцільна розвідка. Відпис її п. з. — «Книгарні, бібліотеки, академія, спомини 1918—1922» автор переслав до Музею-Архіву УВАН у США в Нью Йорку. «Спомини» були призначені для переховання й можливого друку, тому що зміст їх торкався УВАН-у, продовжувача на чужині Української (Всеукраїнської) Академії Наук у Києві.

Відвідуючи Нью Йорк улітку 1964, автор говорив з редактором «Історичних Збірників УВАН» в справі публікування «споминів» в цьому уванівському виданні. Але він не знайшов можливим це вчинити й порадив спробувати де інде. Канцелярія УВАН додатково поінформувала, що запроєктовані «Історичні Збірники» далекі до здійснення через брак для цього засобів.

Тоді автор став шукати можливостей опублікувати свій твір на сторінках часописів. Місячник «Самостійна Україна», Чікаго, пристав на це і від ч. 6, 1965 почав «спомини» друкувати. Але згодом через навалу іншого редакційного матеріалу, з ч. 6—7, 1966 друк «споминів» припинив. Задум частково здійснений, лишився недокінченим.

Щойно у 1970 році, завдяки зрозумінню й зичливості редактора «Українського Історика» проф. д-ра Л. Винара, справа рушила з місця. Списуючи, майже півстолітньої давности, спомини автор мав труднощі. Подолати їх йому зичливо допомогли, поза відповідною літературою, своїми порадами, доповненнями й поправками, колишні співробітники Української (Всеукраїнської) Академії Наук у Києві: проф. д-р Н. Полонська-Василенко, що написала ще й передмову до книжки, проф. д-р Ол. Оглоблин, директор В. Міяковський та інж. К. Туркало, літературно оформивши розповідь. Інж. Ол. Филипович поміг в описі

* В. Іванис — Стежками життя. Книга V. Новий Ульм 1962, стор. 471.

** Л. Биковський — Українська Національна Бібліотека. «Українська Старина», під ред. Ів. Кривецького й Йос. Назарука. Кам'янець-Подільський, ч. 1, 1919, стор. 3—4.

Лозоватського періоду. Генерал Ол. Вишнівський, полковники М. Янів та В. Задояний, пані Л. Грицакова й письменниця Д. Гуменна подали відомості про менш знані події та справи. Всім згаданим і не згаданим тут особам автор складає свою глибоку подяку. Особливо ж дякую моїй дружині, Марії з Кікеців Биковській, за фінансовою поміччю якої «спомини» побачили світ у серії видань Українського Історичного Товариства.

Врешті кілька слів про відсилачі в тексті до приміток. Їх нумерація не йде стисло в порядку чисел, а в залежності від потреби в розповіді. В ній же чимало місцевостей, осіб, установ, повторюються, тощо. Це зумовлено також запізненим отриманням деяких важливих матеріалів, на жаль, вже після написання споминів. Тож довелося дати їм додаткові відсилачі. Проте всі вони, первісні й додаткові, становлять суцільну систему й справно скеровують читача від тексту до приміток.

Таким чином автор намагався взяти посильну участь у відзначенні славних роковин 1917—1967 в надії прислужитися дослідникам тої доби української історії.

1 липня 1967 року, м. Денвер, Колорадо, ЗДА.

ВСТУП

Загальне. Київська доба мого життя, від січня 1918 до майже листопада 1921 року,* з перервами, становить органічну частину суцільного процесу українського національно-державного зриву від весни 1917 року. Для численних кадрів української спільноти, в тому числі й для автора цих рядків, то були часи неустанної напруженої праці, горіння, в якому чимало діячів знайшли свій вічний спокій, а чимало вийшли з того з пошарпаними нервами на все життя. Зрештою мало хто з поміж безпосередніх учасників тих історичних подій дожив до нашого часу.

Події так зачистили впродовж згаданого часу, що годі було в них швидко зорієнтуватися, протиставитись і витримати. Цим мабуть пояснюється безустанний масовий рух київського населення, його приплив і відплив. Він був зв'язаний з щораз то новими воєнно-політичними обставинами, передовсім зміною влад: своєї української — Центральна Рада, Гетьманат, Директорія, тощо (4 рази) та наїздом чужинців-москалів (червоних і білих 5 разів), німців і поляків. Це супроводилось терором, особистими переслідуваннями, руйнацією краю, міста, господарства й сполучень різного роду, хворобами, браком харчів, мешкань, холодом та іншими злиднями.

Тільки люди тої доби та учасники тих подій можуть як слід це собі уявити або пригадати. Треба дивуватися й пишатися, що за таких несприятливих обставин знайшлися кадри наших військовиків і цивільних громадян, які повні ентузіазму творили тоді підстави нашого національно-державного життя всупереч тим всім труднощам. Їхніми неустанними заходами й самопожертвуваними зусиллями була створена одна з найкращих сторінок української історії.

Мені довелось бути маленьким коліщатком у тому складному й чудовому будівництві. Але таких, як я, були тисячі й десятки тисяч, що неустанно «лупали ту стіну»! Вони ділили радість загального успіху й заломлювалися під ударами неволі. Тому, гадаю, що подаваний опис мого особистого життя впродовж цього періоду може послужити, подекуди, зразком життя більшої маси таких, як я. Не маю наміру писати тут критичної наукової розвідки, а тільки дати в своїй розповіді жмут відомостей-спогадів, що можуть послужити матеріалом для історика й соціолога тої доби новітньої української історії.

«...Ми й досі розпоряджаємо, пише принагідно проф. М. Грушевський, дуже марним матеріалом для пізнання внутрішнього, інтимного українського життя, захованого від урядових зазірань і від показного парадкування в офіційній московській культурі. Тому навіть те, що

---

* Про попередній час див. Л. Биковський — «Від Привороття до Трапезунду». Спогади, 1895—1918. Мюнхен 1969, 24x17, 136 стор., Українське Історичне Товариство, серія: Мемуаристика, ч. 1.

знаємо, часто не розуміємо відповідно і тільки поволі нам відкривається то одне, то друге...»²²

Отже потребу того роду матеріалів я й мав на увазі списуючи ці спомини. Взором для них послужили мені дві «клясичні» праці: «Спогади» (1861—1907) визначного українського мецената Євгена Чикаленка,^{1а} що їх поновно видала Українська Вільна Академія Наук (УВАН), у Нью Йорку, 1955 року,^{22а} та особливо — «Сторінки Минулого», тт. I—IV, заслуженого громадсько-політичного діяча Олександра Лотоцького,^{1б} що їх перевідав у 1966 році Науково-Богословський Інститут Української Православної Церкви в США, разом з д-ром Борисом Лотоцьким, сином покійного достойного батька.^{22б}

Київ. В половині січня 1918 року я повернувся з російсько-турецького фронту, властиво з Трапезунду¹ до Києва. У місті панували тривожні настрої в зв'язку з наступом з півночі, із-за Дніпра, советської червоної гвардії, під проводом М. Муравьова.¹⁸ Тому недовго тут забарився й подався залізницею до батьків у Звиногородку.²

Звиногородка. Пробув вдома кілька тижнів. Відпочив та відновляв давні зв'язки зі знайомими й товаришами з Комерційної Школи. Брав участь у видаванні часопису «Звиногородська Думка». Її заснував і провадив мій старший товариш по школі Гаврило Михайлович Піщаленко. Опублікував на її сторінках кілька статей.³

При цій нагоді відвідав Комерційну Школу, свою колишню «Альма Матер».^{2а} Вона частково функціонувала, але все в ній вже було для мене чужим. Директором школи був наш колишній учитель російської історії М. Весельков, московський патріот. Одним з учителів був абсолютний Київського Комерційного Інституту — Фунек Сітницький, колишній наш другокласник, поляк. Викладовою мовою, по давньому, була російська. Це у той час коли українська національна стихія бурхливо розливалася довкола! Коли на Звиногородщині вже від квітня 1917 організувалось Вільне Козацтво!⁴ Я вніс відповідну скаргу до місцевого вже зукраїнізованого самоврядування. Вислідів не знаю.

Довелось також бачити й чути довкруги різні думки з приводу місцевого Вільного Козацтва. Один із його відділів я зустрів проїжджаючи через с. Попівку, на Звиногородщині. Кількадесят, переважно дідів, в різній одежі й шапках, без сідел, охляп на конях, з довгими дерев'яними дрючками (списами) в правій руці, їхали зі своїм сотником на якісь вправи. Їхні ноги воліклися майже по землі. Їхали безладною громадою й виглядали неповажно, недисципліновано, нагадуючи деяких героїв еспанського письменника Сервантеса...

Підчас мого перебування в Звиногородці відбувались чергові вибори до повітового самоврядування. Змагалися головню дві сторони: промисловська й проукраїнська. Вільне Козацтво з повіту чисельно з'явилося під проводом отамана Семена Гризла на ті вибори. Вони комонно оточили будинок, в якому відбувались вибори й, погрожуючи, вимагали обрання їхніх кандидатів. З великим трудом пощастило вмовити от. Гризла відкликати козацтво й дати можливість провести вибори у «вільних» обставинах.

Не зважаючи на це, місцевому Вільному Козацтву, краще зорганізованому й озброєному, згодом пощастило, під керівництвом полковника УНР М. Павловського,⁴⁶ успішно ставити чоло большевикам і німецькому війську на Звиногородщині, в добі його розкладу.

Пригадую, що під кінець мого перебування в Звиногородці моїм батькам трапилася кумедна «трагедія», що навітліне тодішні взаємини. У той час панували громадсько-політичні настрої «соціалістичного» характеру. Серед тих течій переважали українські соціалісти-революціонери. То була «модна» тоді громадсько-політична настанова, і вона як «пошесть» ширилася з центрів по Україні. Здобувала, завдяки своїй неясній, але такій, що багато обіцяла, програмі численних прихильників, особливо серед чверть та півінтелігентів і селян. Те саме діялось і в Звиногородці. Довголітня наймичка батьків вписалася в місцевий відділ партії українських соціалістів-революціонерів. Розагітована вона зажадала, щоб і мої батьки туди вписалися! У противному разі вона їх покине й поверне на село. Справа проволікалася, наймичка настоювала й батьки вже були згодні вписатися, бо звикли до неї, а «політикою» й так не цікавилися та нічого в ній не тямилі. Але підійшов гетьманський переворот і це стало неважливим!

Київ. На початку березня 1918, після звільнення Києва від московсько-большевицької навали, я вернувся до Києва. Оселився в околиці В. Володимирської і Житомирської вул. У великій, найманій кімнаті, на поверсі, мешкали деякий час кілька осіб: автор цих рядків, мій товариш з Комерційної Школи — Юрій Вовк й ще хтось та знайомий з Петрограду, колишній військовий урядовець, Іван Костевич Герасимів,^{15a} що почав працювати тоді в Книгоспілці.¹⁶ Згодом приїхала ще й його сестра — Оксана, зі Слобожанщини. Була дуже вбогою й розташувалася, за загальною згодою, на кількох зіставлених стільцях, біля дверей, бо ліжок вже бракувало. Вона вчилася в якійсь київській вищій школі й незабаром одружилася. Інші звиногородці, як ось мій товариш з Комерційної Школи — Микола Єфімов завідував військовим поїздом-майстернею і там таки мешкав на Печерському. Наші давні знайомі, з маєтку Симиренка, добродій Володимир Вовк з дружиною Анною Прокопівною, також в міжчасі переїхали до Києва й замешкали в будинку Українського Наукового Товариства, на Трисвятській вул., що своє існування завдячував пожертвам українських меценатів, головню Василя Симиренка.^{4a} Гуртожиток українських студентів (переважно звиногородців), на Тургенівській вул. ч. 9 також ще почасти функціонував. Кілька літ тому, 1913—1914 рр., під тим же дахом містилася редакція часопису «Рілля»,^{108b} що завдячувала своє існування відданому їй редакторові А. Терниченкові¹⁰⁹ та меценатові й згодом міністрові УНР інж. Євгенові Архипенкові.⁵ Отже то було моє давнє середовище, і я почував себе між ними добре.

Земство. Шукаючи праці, я звернувся до колишнього мого товариша з Комерційної Школи Віктора Романовича Ковтуненка. Він був тоді одним з керівників Київського Губерніяльного Земства. Той допоміг мені влаштуватися на посаду губерніяльного бібліотечного інструк-

тора на Київщину. Це становище я займав короткий час. Облишив його після деяких непорозумінь. Вони полягали в тому, що я інакше уявляв собі свої обов'язки, ніж мій безпосередній начальник на праці. Об'їздити книгозбірні по Київщині, як бібліотечний інструктор, я не міг, хоч і намагався із-за розладнаного транспорту й браку засобів на такі поїздки в кошторисі. Тоді мені доручили укладання бібліотечного кошторису губернії на 1918 рік на підставі попереднього з 1917 року. Не знавши дійсного стану книгозбірень на місцях та з огляду на зміни, що зайшли в міжчасі по Київщині й у самому Києві, такий кошторис я вважав за цілковиту вигадку й зайвий бюрократизм. Тому не квапився з тією працею. По деякому часі, не бачучи з моєї сторони охоти до такої «маркованой» праці, на формальне представлення мого начальника мене звільнили.

Це не вадило моїм товариським взаєминам з В. Ковтуненком. Я відвідував його. Він був одружений з учителькою якоїсь середньої школи, що була в околиці Жидівського Базару. Зі взаємних розмов і наших оповідань, під час тих відвідин, згадалось мені дещо з її педагогічної праці. То був прикметний зразок тодішніх суспільно-економічних та шкільно-педагогічних обставин у Києві. Життя було скрутне й вимагало наполегливих зусиль і сприту, як від батьків так і учнів. Останні допомагали собі в позашкільних годинах торгівлею й спекуляцією. Деякі з них вміло це провадили й добре заробляли. Від такого життя передчасно ставали цілком самостійними та почувались рівними дорослим. Дійшло до того, що один з учнів, у старшій класі, в якій добродійка Ковтуненкова вчила, розбагатівши на спекуляціях, запропонував їй, своїй учительці, стати його утриманкою! Багато педагогічного вміння й такту коштувало їй відкараскатися від того новобагацького юнака, не вносячи роздору в шкільне оточення.

Числа 27 січня (9 лютого) 1918 року підписано було мирний договір у Бересті Литовському між Українською Народною Республікою та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною.^{18a} На підставі того відпустили з полону зформовані «Союзом Визволення України»²⁰ з полонених українських вояків дивізії синьо і сірожупаників.¹⁹

Вони прибули на Україну й десь в кінці березня або в початку квітня 1918 року відбувся парад деяких частин цих українських військових формацій на Софійській площі в Києві. Я мав щастя бути присутнім на цьому національно-військовому святі. Довгими й глибокими рядами, від Володимирської вулиці аж за пам'ятник Гетьманові Богданові Хмельницькому, лицем до Софійського Собору, були вистроєні добре вдягнені й озброєні їхні сині шерехи.^{19a} У певний мент з Володимирської вулиці виїхав на площу зі своїм почотом Симон Петлюра. Їхав на білому коні, в червоному жупані, широких синіх шараварах та у сивій смушковій шапці. Це виглядало трохи театральню! Він відділився від свого почоту й попрямував до Собору. Звідтіля, з під дзвіниці, вийшла йому назустріч процесія духовенства. Після того Симон Петлюра почав об'їздити козаків та приймати парад.

Гули дзвони, а нечисленні натовпи народу довкруги кричали, разом із військом — «Слава! Слава!» Щось мені підкотилося під горло,

сльози покотилися додолу. Крізь них я бачив лише в далені червонобілу цятку на тлі Софійського Собору, що рухалася по площі між виструнченими козаками й кричав разом з іншими — «Слава! Слава!» Одночасно відчув якби подув історії по площі. То давня слава України вертала в ці сторони. Те, що я бачив перед собою, нагадувало колишній «Візд Богдана Хмельницького у Київ?»... Глибокі, взнеслі національно-патріотичні враження з того дня залишилися в моїй пам'яті на все життя!

Після звільнення зі становища «губерніяльного бібліотечного інструктора» я почав, в другій половині березня 1918 року, відвідувати деякі міністерства шукаючи праці. Покійний проф. Борис Іваницький,⁶ учений лісовод, тодішній директор Лісового Департаменту, намовляв мене, як колишнього студента Петроградського Лісного Інституту (який він сам скінчив) працювати у нього. Але пережиті, впродовж останніх літ, події вибили мене з усталених життєвих торів. Я вмістив, на його прохання, кілька статей в «Лісному Вістнику»,⁷ але на працю влаштувався в Пресовому Відділі Міністерства Закордонних Справ.

Міністерство. Завідувала цим відділом моя знайома з петроградських часів (1912—1915) Надія Суровцова, колишня студентка Бестужевських Курсів.⁹ У тому самому відділі працював також мені знаний з тих самих часів Микола Чечель, колишній студент Петроградського Інституту Шляхів.^{9a} Наша праця полягала в перегляданні часописів і робленні виписок в цілях спорядження пресових «Бюлетенів» Міністерства для вжитку урядовців.

Серед осіб, які бували у відділі в різних справах, мав нагоду бачити пані М. Донцову,¹⁰ дружину відомого українського журналіста Дмитра Донцова.^{10a} Була вродливою, виглядала вельми елегантно, і всі нею захоплювалися. З поміж інших міністерських урядовців особливо рухливим був професор Київського Університету — Отто Ейхельман, німецького походження, відомий правознавець. Він у нас, колишніх студентів викликав повагу своїм знанням міжнародніх взаємин і відданою працею для добра України.¹¹ Я пробув у міністерстві Закордонних Справ майже до гетьманського перевороту 28—29 квітня 1918 року.

У міжчасі я порозумівся з Павлом Олександровичем Балицьким,¹² давнім знайомим з Петрограду й перейшов від початку травня 1918 року на цікавішу мені працю в київському Видавничому Товаристві «Друкар»,¹³ яке він очолював.

КНИГАРСТВО

У ті часи українське книгарство в Києві, як столиці України, у зв'язку з розвитком національно-державного життя, почало жваво організуватися, намагаючись задовольнити вимоги науки, мистецтва, культури й шкільництва в першу чергу. З найбільш мені знаних того роду підприємств, з якими доводилось співпрацювати, було сім. Вони провадили різноманітну видавничу й книготорговельну діяльність. Доповнювали їх давні книгарні: польська — Л. Ідзіковського,^{13а} російська — М. Я. Олгобліна^{7а} та різні антикварні в центрі міста й на Подолі.⁸ В їх накладах та асортиментах українська книжка по давньому була тільки малою часткою порівняно до російської та польської.

Київська Старина. До найдавніших українських книгарень належала книгарня «Київська Старина»,^{13б} на Безаківській вул., по дорозі на залізничий двірець. Вона була заснована майже одночасно з видавництвом і часописом, ще колишніми членами «Київської Старої Громади» від 1898 року. Завідував нею, за моїх часів, з рамени «Старої Громади» Сергій Єфремов. Безпосередньо провадив книгарню майже впродовж 20 літ її керівник — старенький В. П. Степаненко.¹¹⁰ Він помер у 1919 році й книгарня після того перейшла до «Книгоспілки». Книгарня пережила свій «золотий вік», коли вона була осередком українського життя в Києві. У мої часи вона була вже в стані цілковитого застою, ніякої видавничої діяльності не провадила й поволі випродувала свої попередні наклади. Вона не була вже в стані взяти участь в нововідродженому українському житті.

Час. Це друга була книгарня, що постала з середовища колишнього Видавничого Товариства «Вік».¹⁴ Містилася вона в невеличкому приміщенні, на західньому боці В. Володимирської вул., між В. Підвальною й Софією. Видавництво «Вік» було засноване у 1896 р. заходами: Ол. Лотоцького, С. Єфремова, В. Доманицького, Ф. Матушевського, В. Дурдуківського, В. Прокоповича, В. Страшкевича й інших. Від 1908 р. заснувалося видавництво «Час», яке заснувало також і книгарню. З настанням нової доби Видавниче Товариство «Час», до якого належала книгарня, завдяки енергійним заходам деяких його нових членів — М. Синицького, В. Королева-Старого³⁴ й інших надзвичайно розвинулось. «Час» у 1918 році перетворився в акційне товариство з капіталом у 100 000 карб. Зреформоване таким чином товариство розпочало видавничу й книгарську діяльність на широку скалю, почавши друкувати книжки закордоном у велитенських накладах. Окрім того воно видавало впродовж 1918—1920 рр. прекрасний на той час, критико-бібліографічний часопис «Книгар»,¹⁵ за редакцією В. Королева-Старого, М. Зерова, з участю Олени Курило й інших видатних сил.

Е. Череповський. Третьою була давня, одноособова, з назвою «Малоросійська», до 1917 року, книгарня. Вона містилася в центрі міста,

на Фундуклеївській вул., ближче до Хрещатика. З настанням нової доби Е. Череповський, як свідомий українець, почав інтенсивно видавати українські шкільні підручники, особливо з під пера проф. д-ра Ів. Ів. Огієнка. Маючи менші, за інших, адміністраційні видатки, це підприємство фінансово стояло найліпше.^{15б}

Вернигора. З поміж новозаснованих українських видавничих товариств, що мало й свою маленьку книгарню в середмісті було — «Вернигора».¹⁷ Воно було чинним в Києві впродовж 1916—1921 рр., а також мало філію у Відні від 1918 до 1923 і від 1939 року. Потім відновилося в Мюнхені (1946—1948). Його заснували й провадили переважно західньо-українські культурні діячі. За моїх часів душею цього підприємства був його директор П. Кашинський.^{17а} Воно видавало головню підручники, мапи, дитячі книжки, брошури, листівки тощо.

Робітнича Книгарня. Так само в середмісті постала «Робітнича Книгарня». Її заснували й купчилися біля неї українські соціал-демократичні діячі. Книгарня поруч звичайного, загального асортименту книжок провадила жваву, хоч однобічну діяльність. Вона видавала твори В. Винниченка й інших лівого й поступового напрямку письменників та громадсько-політичних діячів.

Книгоспілка. Вищезгадані українські видавничі товариства доповнювала заснована 1918 року в Києві «Книгоспілка» (Укр. Кооперативний Видавничий Союз)¹⁶ з М. Стасюком на чолі. Вона провадила до 1920 року широко заплановану видавничу діяльність з ділянок письменства й знання. Окремої книгарні для роздрібного продажу спочатку не мала й продавала свої видання зі складу. Від 1919 року набула книгарню «Київська Стрина».

Друкар. Видавниче Товариство «Друкар»,¹⁸ до якого я перейшов на працю, займало особливе місце серед тодішніх українських видавництв та книгарень у Києві. Воно було засноване 1917 року в Петрограді, і того самого року перенесене до Києва. У Петрограді залишилася його філіяльна книгарня.

У Києві «Друкар» містився під ч. 50 на Хрещатику в репрезентаційному й просторому двоповерховому приміщенні. Внизу, від вулиці, була книгарня й склади книжок, а на поверсі — керівництво, канцелярія й видавничий відділ товариства. «Друкар» заснувала група українських громадських і культурних діячів на чолі з добродієм Павлом Олександровичем Балицьким,¹² абсолювентом Петроградського Університету, волиняком, надзвичайно глибокої культури, заслуженим українським діячем з поміж членів української колонії в Петрограді. Я знав їх всіх ще за моїх студентських часів. Тому це середовище було мені близьке, і я, вклавши свої ошадности в це підприємство, з головою впірнув в його діяльність.

Ця діяльність була в той час піонерською, активною та ідейно-самопосвятною... Біля «Друкаря» гуртувалися такі видатні наукові та громадські діячі як: П. Зайцев,⁸⁷ К. Широцький,^{21а} Гр. Голоскевич,²⁷ Ю. Нарбут,²⁸ С. Русова,^{81б} В. Міяковський,¹⁰² М. Біляшівський,^{102а} В. Модзалевський,²⁴ та інші. Це підносило діяльність «Друкаря» на високий,

непересічний рівень. Товариство мало свою друкарню, під орудою Василя Івановича Лінника,^{12а} перевезену з Петрограду.^{12б} Книгарня, як було згадано, знаходилася у тому ж приміщенні, від вулиці. Я став працювати спочатку в ролі секретаря товариства, а згодом книгаря-керівника центральної книжкової комори та книгарень «Друкаря»: в Києві, Житомирі й Ніжені.

Коли я став до праці в «Друкарі» в травні 1918, він мав у Києві тільки одну книгарню та книжкову комору. Про долю його філіяльної книгарні, що залишилась в Петрограді, не було ніяких звісток через брак сполучення. Також попередня спроба, восени 1917 року, заснувати книгарню «Друкаря» в Севастополі — не вдалося через воєнно-політичні події, віддалі, і так само через брак сполучення.

У той самий час громадянство на провінції, або їхні представники, що приїжджали купувати книжки, раз-у-раз зверталися з проханням заснувати філіяльні книгарні «Друкаря» по містах більшого скупчення свідомих українських громадян. Гадалося таким чином наблизити українську книжку до її відборців та затіснити зв'язок периферії з українським культурним осередком, яким був тоді Київ. Інші українські книгарні або не були в стані, або не квапилися вийти поза межі Києва. Тільки видавництво «Вернигора» з практичною метою для зв'язку з закордоном, заснувало 1918 року свою філію у Відні.

Після довгих міркувань і вагань керівництво «Друкаря» вирішило спробувати заснувати свої книгарні в Житомирі й Ніжені, тобто в містах не дуже віддалених від Києва. З цією метою впродовж літа 1918 я відвідав ці міста й заснував там книгарні «Друкаря». Для цього порозумівся з місцевим громадянством. При їх чинній співпраці підшукав приміщення, згодив керівників книгарень, налагодив постачання книжок для продажу й дав вказівки в справі провадження підприємства та звітності.

При цьому мав нагоду пізнати видатніших осіб з поміж місцевого українського громадянства. Більше їх було в Житомирі.²⁹ Відвідав передовсім Самійла Підгірського,⁸⁶ що був на чолі місцевого самоврядування, прохаючи його допомогти своїми впливами заснувати книгарню. Він поставився до цього прихильно, але справжньої допомоги від нього я не діждався через його запрацьованість. Натомість учитель Житомирської Гімназії — Петро Нікандрович Абрамович,^{100а} активний місцевий культурний діяч, цілком пішов мені на руку й з його допомогою мені пощастило книгарню заснувати. Він мав значну власну книгозбірню, був одружений зі своєю ученицею в гімназії, мав зв'язки не тільки із цивільним українським громадянством у Житомирі, а й з духовними колами. Через них нам пощастило здобути на вул. Великій Бердичівській ч. 33 приміщення для книгарні. Пізнав тоді й його молодшого брата, що був священиком. Згодом він втративши дружину висвятився в єпископи Української Автокефальної Православної Церкви, а на еміграції став митрополитом на Європу.^{29а}

В Ніжені³⁰ я зустрів менше розуміння й охоти до співпраці з боку місцевого українського громадянства, але все ж таки книгарню було там засновано недалеко від центру міста на Богданохмельницькій вул.

Оглядаючи Ніжен і відвідуючи допоручених мені з Києва осіб, я звернув увагу на те, що в Ніжені наче б то зберіглося більше української культурної старовини за новішої доби ніж, як мені здавалося, в Житомері. За містом височів будинок колишнього Ніженського Ліцею ім. І. Безбородька, з початків XIX ст.^{20a} Будинок мав занедбаний вигляд і довкруги його оточувала підмокла безлісна пустка.* По місті я бачив чимало біленьких давніх домиків, що скидалися на більші хати. У середині вони були обставлені старосвітськими меблями. На стінах висіли в оригіналах, або копіях олійні родинні образи-портрети гетьманів та української козацької старшини з XVII—XVIII ст.ст. Що до цього Ніжен зробив на мене куди приємніше враження за Житомир.

Обидві засновані книгарні, тобто в Житомері й Ніжені, справно діяли деякий час впродовж 1918 року, поширюючи українську книжку поміж місцевим населенням і давали деякий прибуток Централі «Друкаря». Але від початку 1919 року через політичні події й труднощі в комунікації зв'язок з ними урвався.

Згодом «Друкар» розпочав видавати часопис присвячений історії, літературі й культурі «Наше Минуле»,⁸⁹ під редакцією П. Зайцева.⁸⁷ Цей науковий періодик, прекрасно організований і проваджений із мистецьким оздобленням Юрія Нарбута,²³ ще більше підніс повагу «Друкаря» та його керівників. До нього щораз то більше горнулися українські наукові й громадські діячі Києва та поза ним.

Інші видавництва заздрили «Друкареві». У той же час підприємство, взявши курс того рівня і засадничо не друкуючи шкільних підручників, безперестанно терпіло на безгрошів'я і ніяк не було в стані розвинути свою діяльність на ширшу скалю.

Книготорговельна діяльність Товариства по всіх його книгарнях (у Києві, Житомері й Ніжені) жваво відбувалася, але прибутки від неї ледве покривали видатки на приміщення й персонал (майже у 15 осіб!), а саме: 1. Керівник — П. Ол. Балицький, 2. Скарбник, його сестра — Євгенія Олександрівна Балицька, 3. Секретарка, 4. Рахівник, якийсь поляк, 5. Книгар — Лев Юстимович Биковський, 6. Кілька продавчинь в київській книгарні, 7. Складовий, 8. Персонал в філіях та інші співробітники. Товариству постійно бракувало оборотового капіталу передовсім для поточних закупів, виключно за готівку, книжок від інших видавництв, що їх бракувало на власному складі, не кажучи вже про видавничу діяльність. Видавання часопису «Наше Минуле» було дефіцитним.⁸¹

Замовлення на книжки масово напливали звідусіль і для успішного їх полагодження треба було вкладати готівку, якої бракувало. Різні установи, міста й самоврядування, замовляли підручники й інші книги на значні суми, але платили за них переважно давніми російськими позичковими паперами.^{81a} Їх треба було негайно реалізувати на біржі, серед жидів, і щойно за отриману готівку набувати видання «Друкареві», що їх бракувало, по інших книгарнях, виплачувати «факто-

* Від 1875 року — Історично-Філологічний Факультет, згодом Ніженський Інститут, а за большевицьких часів, від 1919 року — Інститут Народної Освіти (ІНО).

рове» замовникам, сплачувати вартість доставки тощо. Щойно решта становила зиск, яким можна було розпоряджати для потреб Товариства. Полагоджуючи ці складні справи, я як в'юн увивався поміж замовниками, книжковим складом «Друкаря», біржою, іншими книгарнями та установами, виконуючи замовлення, тощо. Ця напружена й рухлива робота була мені до вподоби, я тим самим ідейно й захоплено виживався.

Тим більше, що я бачив безмежну відданість і терпеливість керівника Товариства П. Ол. Балицького, з якою він з дня на день полагався справи «Друкаря». Найбільше він мав прикростей з «власною» друкарнею. Її подавньому провадив попередній керівник — Василь Іванович Лінник.^{12a} Працювали в ній ті ж самі робітники-українці, що колись в Петрограді. Але їм була байдужа ідейна діяльність «Друкаря» на полі української культури. З огляду на обмаль видавничих замовлень від Товариства друкарні було дозволено працювати «на сторону». Але й це їх не задовольняло. Їхні представники раз-у-раз з'являлися в канцелярії «Друкаря» й годинами домагалися від П. Ол. Балицького виплати залеглої ніби то «заробітної платні», на яку не було підстав і засобів.

Врешті постійна грошева скрута й інші труднощі Товариства так дошкулили «Друкареві», що керівництво його зважилось поступитись ідейною настановою у своїй видавничій діяльності й обнизити його рівень — взялося за видавання підручників! Уложення пляну видань не було легким завданням, бо в міжчасі інші видавництва вже друкували низку підручників, що їх ухвалила шкільна влада, відомих авторів: Огієнко, Воронець, Чепіга й інші, бо то був зисковий інтерес.

У першу чергу «Друкар» узявся друкувати «Загальну географію» Софії Русової.^{81б} Вона співпрацювала віддавна з видавництвом, була відомою авторкою і такого підручника ніхто ще не друкував. Але в зв'язку з цим виринула низка труднощів: авторський гонорар, брак паперу, та непевність що до успіху нової книжки на ринку. Ці й інші обставини обмежили початковий її наклад до 500 примірників, а це підносило продажну ціну за примірник.

Одночасно Товариство, урухомивши, а почасти зуживши все капіталовкладення попередніх його пайовиків, шукало нових членів, які б, не зловживаючи своїми правами, могли внести більші вклади, бо на урядові допомоги у той час нічого було рахувати. Поміж українськими добродіями, які віддавна помагали розвоєві української культури, розуміли та наче б то цінили наміри й діяльність «Друкаря» був В. М. Леонтонович,^{18в} землевласник, відомий український громадський діяч, якийсь час член гетьманського уряду. Але він, засадничо погоджуючись на свій вступ до «Друкаря», чомусь його відтягав (може тому, що не розпоряджав на той час плинною готівкою у більших розмірах?).

Втомлені тою метушнею і шукаючи відпруження від київського великоміського життя, з усіма його тодішніми ускладненнями, ми їздили іноді, по неділях, на Куренівку (далеке передмістя Києва) до Балицьких. Там збиралося товариство осіб, зв'язаних з діяльністю «Друкаря». Добродій П. Ол. Балицький був одружений, мав діти. Його дружина — Прасковія Тимофійовна, з дому Боборикіна,^{81г} була московського похо-

дження. Але як особа інтелігентна вона розуміла шляхетно-ідейні прагнення свого чоловіка, цінила їх і всіляко йому допомагала. Вони мешкали у великій садибі, провадили господарство, з коровами включно. Усі клопоти з дітьми й господарством добродійка П. Т. Балицька терпеливо полагоджувала. Але іноді їй вривався терпець, коли для «Друкаря» доводилося продавати чергову її корову!

З поміж осіб, які там бували, найбільше мені затямився мовознавець Гр. Голоскевич.²⁷ Малоого росту, симпатичний темний шатен, простий і товариський в обходженні, високо-культурний і освічений, мав у собі щось привабливе, наївно-дитяче. Був самітній, але мав наречену. Одного разу привіз показати нам, з великим трудом здобутий, відріз матерії на сукню, як подарунок для неї. Вони всі там були неначе б то одною родиною.

Буваючи за книгарськими справами в видавництві «Час», я заходив іноді до редакції місячника «Книгар», критико-бібліографічного часопису,¹³ що його видавало це видавництво. При цій нагоді мав приємність пізнати там добродійку Олену Курило,⁴⁹ відому українську мовознавчиню. Мав з нею коротку розмову інформаційного характеру. Але моя цікавість була заспокоєна. Відніс миле враження від її симпатичної постаті й дещо стриманої розмови. По ній зовсім не було видно її жидівського походження.

Поміж знайомими з тих часів пригадую ще Гр. Салівона.^{49a} Він був інтелігентною людиною, свідомим українським патріотом. Самітний, десь працював і наймав кімнату на поверсі, в невеличкому дерев'яному домі. Я відвідував його й намовляв наші розмови утривалити друком. Від того часу він почав дописувати до «Книгаря» під псевдонімом «Тисяченко».

Одного разу, увечері, я застав у нього дівчину, років 20-тьох. Була вродлива, поставна, з довгими косами, просто одягнута й босоніж. Гр. Салівон представив мені її, як свою наречену. З розмови, за чаєм, довідався, що вона занепокоєна браком вісток від Салівона, покинула стареньких батьків на селі, на Чернігівщині, де вчителювала, і прийшла звідити, за той буревійний час, пішки до Києва відвідати свого милого. З дальшої розмови з'ясувалося також, що вона була освічена й інтелігентна. Слухаючи її оповідань хотілося пасти ниць перед тою вірною українською жінкою та цілувати її босі ноги... Довго потім я ходив з її образом у душі!

Серед того роду приємних споминів різко згадується звістка про смерть студента Соловійова в Харкові, надійного початківця історика. Він походив з Чернігівщини, належав до групи науковців, які громадились біля «Друкаря» і працював під керівництвом В. Модзалевського. У видавництві «Сіверянська Думка» опублікував був свою історичного змісту брошуру. Буваючи проїздом у Києві, він часто заходив до «Друкаря». Нас лучили дружні взаємини.

За таких обставин не так допоміг, як підніс на дусі гроно осіб, скупчених біля «Друкаря», приїзд з Галичини відомого й заслуженого українського видавця й книгаря — Якова Оренштайна.²¹ Він поширював свою діяльність поза Коломию на Відень, Липськ та згодом Берлін (від

1919) і шукав опертя в Києві. Коли навесні 1918 року німці зайняли Україну Я. Оренштайн відвідав Київ, обстежив тут український книгарсько-видавничий ринок і особливо уподобав товариство «Друкар».

Я. Оренштайн мав не тільки багаторічний книгарсько-видавничий досвід, але й відзначався українським національно-ідейним підходом до цієї справи. Він зорієнтувався в високих якостях осіб, згромаджених довколо «Друкаря», їх розумових спроможностях, в новій атмосфері, що вони її намагались творити, виводячи українство й українські справи з меж дотогочасної просвітництва на «широкий світ» і вищий рівень культури, зокрема в царині української історичної науки. Такого роду українське книгарсько-видавниче підприємство, з колом науковців, зібраних біля нього, надавалося для співпраці з ним. Йому з ними було «по дорозі»!

Підчас його відвідувань «Друкаря» усталилася наша тісна з ним співпраця. Він давав нам поради, як провадити підприємство, накреслював різні видавничі пляни, які намірявся здійснити сам, або разом з «Друкарем», пропонував кредит для друкування закордоном і свої в цьому напрямі зв'язки. Усе відбувалося в атмосфері дружнього українського національного наставлення. Цей український джентельмен західньо-європейського покою, викликав у нас повагу своїм українським національно-державним конструктивним світоглядом і... водночас жидівської національності.

Через постійний брак готівки з речевих вислідів торговельних взаємин «Друкаря» з Я. Оренштайном був лише продаж через книгарні «Друкаря» книжок, що він їх видав і привіз, на комісійних підставах.

З тих самих причин з видавничих плянів пощастило, за посередництвом Я. Оренштайна, здійснити лише видання мистецько-історичних листівок, під науковим керівництвом К. Широцького.^{21а} Вийшло друкованих у Німеччині 12 серій листівок, у кожній по 12 різних змістом, разом 144, накладом у кілька тисяч примірників. Вони добре розходились, і тепер становлять велику бібліографічну рідкість.

Між іншим тоді саме було запроектоване видання т. зв. «Українського Історичного Портрету» — альбому з кольоровими пляншами українських історичних постатей від XVII-го віку почавши. Підібрати матеріал узялися В. Модзалевський,²¹ К. Широцький^{21а} та інші. Технікою виконання цього завдання заопікувався Я. Оренштайн, маючи намір відбити ці портрети в найліпших друкарнях Липську. Фінансова сторона цього спільного задуму мені не була відома, але в ній мав також взяти участь Я. Оренштайн. Я мав щастя бачити восени 1918 року перші пробні кольорові відбитки деяких плянш, але, як мені відомо, до здійснення цього задуму не дійшло через дальші політично-історичні події. На початку лютого 1919 року московські большевики зайняли Київ і зв'язок між «Друкарем» і Я. Оренштайном увірвався. Він опинився в Західній Європі (Німеччині) де до певного часу був у ліпшому становищі ніж «Друкар» у Києві та його діячі під большевицькою окупацією.

Пригадую, що 1918-ий рік був для «Друкаря» найбільш «успішним» в ширенні книжок, гуртуванні науковців та видавничій діяльності. По всіх його відділах та філіях провадилась напружена праця. Співробіт-

ники «Друкаря», і я в тому числі, так були заклопотані поточними справами в службі українській книжці, що на початку зовсім не звертали уваги на громадсько-політичні настрої, зміни та події, що назрівали чи відбувались під той час у Києві. Заснування від травня 1918 «Українського Національного Союзу» для захисту українських національно-державних інтересів, одночасно гуртування москалів від травня того самого року в «Русському Союзі», відбувалось якось для нас мало помітно.

Навіть звістка про смерть давнього знайомого, заслуженого українського професора Федора Кіндратовича Вовка 29 червня 1918 в Жлобині, по дорозі з Петрограду до Києва, не справила помітного враження.²⁸

Так само з вищезгаданих причин у панахиді 10 липня 1918 року на площі перед Софійським Собором в роковини Полтавського бою, що її урядило українське військове товариство «Батьківщина», мало хто з нас міг взяти участь, хоч про це був заклик в пресі.³¹

Усі ці важливі своїми наслідками події та обставини деякий час не відбувались на праці «Друкаря», а про стан на провінції ми мало що знали. Проголошення ж від 1 липня 1918 року заснування Українського Державного Університету в Кам'янці Подільському, від 2 (15) серпня — заснування Національної Бібліотеки Української Держави,²⁶ а від 22 вересня — Українського Державного Університету в Києві, а особливо відкриття, після довготривалих заходів Української Академії Наук 14 листопада 1918 року,²⁵ з численними науковими установами при ній, викликало піднесення духу й надії.

Але дальші події поточилися стрімголов у непередбаченому напрямі. Перебіг їх докладно списав у своїй розвідці проф. Дм. Дорошенко.^{26a} Суттєве для нашої розповіді те що, від половини листопада 1918 року «Український Національний Союз» розпочав збройне повстання проти «Української Гетьманської Держави». Головна кампанія звелася до боротьби за Київ.

У зв'язку з цим у Києві розпочалася мобілізація до війська для боротьби з повстанцями. Українці, що були по національно-українській стороні пішли врозтіч. Кожний, як міг, рятувався від тої мобілізації. Зокрема я метнувся пішки через міст на другий беріг Дніпра. Звідтіля подався залізницею на південь, мавши намір якось через Черкаси добитись до Звиногородки. Але проїхав тільки кілька стацій і московсько-офіцерська застава спинила мене. Мусів вертатися до Києва. У місті панувало цілковите безладдя, і тому було неначе безпечніше.

Боротьба українських повстанців з відділами «гетьманського» війська розгорталася. Усі українці в Києві принишкли. Праця в різних установах і в «Друкарі» також через це спинилася. Та праця й перед тим через зруйноване сполучення з провінцією змаліла, бо місцевий київський ринок обслуговували й інші українські книгарні. Зрештою ніхто тоді не думав купувати книжки. Зв'язок з філіями в Житомері й Ніжені увірвався. Постаło питання скорочення персоналу, передовсім по книгарській лінії. Це торкнулось й мене, через цілковитий застій в книгарстві й браку засобів. Буваючи час від часу в «Друкарі», я перестав працювати в ньому зарібково.

Після місячної боротьби повстанці подужали «гетьманське військо». Дня 14 грудня 1918 року військо УНР, у тому й Січові Стрільці, зайняли Київ. Дня 19 грудня було проголошено відновлення Української Народної Республіки з Директорією на чолі.

У день вступу військ УНР до Києва я вибрався у відвідини до «Друкаря». Простував на Хрещатику. Назустріч мені вулицею, у напрямі середмістя, маршували збройні лави січових стрільців. Виглядали добре, у чистій австрійській формі, у мазепинках з тризубами. Йшли вони суцільними, широкими шеретами, зі старшинами пішо, або верхи на конях, перед кожним відділом. Натовпи народу на хідниках, по обох боках вулиці, вітали їх.

СТАТУТ

НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛОТЕКИ

УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ

в м. Києві, при Українській Академії Наук.

148200

К И Ї В.

Печатня Вид. Т-ва «Друкарь». Інститутська 16.
1919

Титульна сторінка відбитки з «Книжного Вістника», ч. 1, 1919

НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА

Вже від жовтня 1918 року через розладнання сполучення по всій Україні книготорговельна діяльність «Друкаря», як було згадано, стала маліти. У порозумінні з його керівництвом я поволі розглядався за іншою працею. Але так уже був втягнутий у службу українській книжці та зжитий із середовищем, в якому обертався, працюючи в «Друкарі» й поза ним, що ніяка інша праця мене не приваблювала.

Найбільше мені відповідала, так само ідейна праця, після «Друкаря», в новозаснованій Національній Бібліотеці Української Держави при Українській Академії Наук. Але вона під той час перебувала щойно в стадії організації, за поступом якої ми пильно стежили^{26б} й радісно вітали, разом із громадянством, виданий закон від 2 (15) серпня 1918 року про заснування «Національної Бібліотеки Української Держави» в Києві.^{26в} Фактично Б-ка почала функціонувати від 23 серпня 1918 року. 5 вересня було утворено «Тимчасовий Комітет» для заснування Національної Бібліотеки. Він складався з визначних українських учених і громадських діячів; 18 жовтня було затверджено першу «Інструкцію» для діяльності цього Комітету,^{26д} а в листопаді Комітет склав плян організації (статут) Б-ки та її штати на 1919-ий рік і на майбутні часи (за С. Постернаком, стор. 4).²⁶

Згідно з задумом Національна Бібліотека в Києві мала бути самостійною устповою з окремим кошторисом, функціонувати під захистом проектованої (одночасно з цим) Української Академії Наук, але підлеглою безпосередньо, як і Академія, міністрові освіти.

Тимчасовий Комітет негайно (у 1918 році) випустив «Відозву до громадянства».^{26г} У ній повідомляв про заснування Б-ки, її завдання та закликав всіх до співучасті в її організації. Малося на увазі заснувати в Україні, у Києві, велику книгозбірню всесвітнього типу на зразок Конгресової бібліотеки в Вашингтоні, бібліотеки Британського Музею в Лондоні, або Національної Бібліотеки в Парижі.^{26г}

Ініціативний гурток українських учених та громадських діячів, що клопотався про заснування Української Національної Бібліотеки, на підставі закону й урядової інструкції перетворився згодом в «Тимчасовий Комітет заснування Національної Бібліотеки Української Держави». Він став найвищим органом установи.

Початковий 6—8-членний склад цієї Колегії у 1918-1919 рр., після заснування Української Академії Наук (від 14 листопада 1918 року), був приблизно такий: Проф. В. І. Вернадський, академік, Президент УАН.³⁵ 2. Проф. А. Ю. Кримський, академік.^{36, 111} 3. С. О. Єфремов, академік, член колишньої київської «Старої Громади».³⁷ 4. Проф. Ол. Грушевський.³⁸ 5. Приват-доцент В. Ол. Кортд, бібліотекар Київського Університету Св. Володимира.³⁹ 6. Учитель гімназії Гнат П. Житецький,

член колишньої «Старої Громади» в Києві.⁴⁰ За секретаря став Є. Ю. Перфецький.^{40а}

Більшість членів Комітету я знав особисто. З А. Ю. Кримським знався ще з 1913 року, з Москви. Сергія Єфремова знав від 1913—1914 рр., коли проїжджаючи через Київ додому на вакації з Петрограду заходив до нього з різними дорученнями від петербурзьких українців. Подивляв тоді його добірну книгозбірню й побоювався, що в дерев'яному домі, вона наражена була на пожежну небезпеку. Ол. Грушевського, В. Кордта та Гн. Житецького пізнав вже в Києві, працюючи в українському книгарстві. Усі вони (крім проф. В. І. Вернадського) знали мене також і назагал ставились до мене прихильно.

Але останні політичні й воєнні події, від 15 листопада 1918 року, аж до приїзду в середині грудня 1918 року Директорії УНР до Києва, так мене захопили, що я не був в стані стежити за поступом організації Національної Б-ки. Щойно в другій половині грудня 1918 року оговтався і пристосувався до нових обставин життя. Тоді почав відвідувати знайомих в новозаснованій Українській Академії Наук (в кол. пенсіоні граф. Левашової, на В. Володимирській вул., ч. 54) та в організаційному осередку Національної Бібліотеки (в будинку міністерства освіти, на Терещенківській вул., ч. 2).

Згідно з статутом Української Академії Наук Національна Б-ка була і надалі самостійною установою, з окремим кошторисом, але при Академії Наук. З приходом Директорії низка установ, заснованих за гетьманських часів, мусіла бути зліквідована. У тому числі заходами різних «ура-патріотів» або через особисті інтриги існування Академії Наук, заснованої за гетьманських часів, також було загрожене.³³ Сам Симон Петлюра,³⁵ буцімто, втрутився в цю справу. Він особисто відвідав Академію, обізнався з її складом і діяльністю. Після того Директорія підтвердила існування Академії і були асигновані кошти для дальшої її діяльності. Того роду перехідні події внесли деякий заколот у життя Академії та наукових установ, зв'язаних з нею, у тому числі це відбилося й на організації Національної Б-ки.

У середині січня 1919 року після Є. Ю. Перфецького настав секретарем Тимчасового Комітету Національної Б-ки — Анатолій З. Носов.⁴¹ Він скінчив Петроградський Університет, був учнем проф. Ф. К. Вовка і знав мене ще з тих часів. За його зичливою допомогою я порозумівся з керівництвом Б-ки в справі праці в ній. Але на перешкоді був брак вакансій, бо на початку 1919 року, через брак коштів, працювало в Б-ці тільки два платних співробітники, під керівництвом згаданого підстаршого бібліотекаря А. З. Носова, який був одночасно й секретарем Комітету. Отже персонал Б-ки, разом з членами Комітету, числив тоді тільки 8—9 осіб. Їм у вільних хвиликах помагала жменька ентузіястів з поміж шкільної молоді. У порозумінні з А. З. Носовим, Г. П. Житецьким, що під той час фактично вів провід в організації Б-ки, а згодом також з іншими членами Комітету, я пристав до того гурту безплатних помічників. Поволі втягнувся в бібліотечну працю й згодом, десь від травня 1919 року, коли Б-ка спромоглася на п'ять штатних співробітників, я потрапив у те число.

Отже від січня 1919 року я працював у Національній Б-ці в Києві трьома наворотами, аж до осені 1921 року. Спочатку працював як заштатний, а потім, як штатний співробітник. Поволі посуваючись під осінь 1921 року став я старшим бібліотекарем, керівником Загального Відділу. Перший період моєї праці в Національній Б-ці тривав до осені 1919 року.

Спочатку вся праця в Б-ці була наставлена на громадження книгозбору та його поточну реєстрацію, згодом інвентаризацію, залишаючи докладніше опрацювання та каталогізацію на пізніше.

Того роду праця жваво відбувалася, але дальші політичні й военні події увесь час її гальмували. Серед тодішньої метушні не довелося мені побувати в січні 1919 року на врочистому святі проголошення на площі Св. Софії універсалу про об'єднання Великої України зі Західною в одну державу.

Натомість наступного дня — 23 січня 1919 року увесь вечір я простояв біля входу до оперового театру, в якому відбувалося відкриття Трудового Конгресу. Я не був членом Конгресу, і тому мене не впустили до театру. Замість перебігу нарад я спостерігав тільки перебування членів Конгресу, поміж якими траплялося чимало знайомих. Одночасно наочно бачив і чув довкруги себе агітацію, що її намагалися провадити, переважно жидівська молодь, серед тих що прибували на Конгрес. Вони спиняли делегатів перед дверима театру, особливо селян, простих людей і салдатів. Тримаючи за гудзики шинелі, або пальта, палко доводили «буржуазність» Конгресу, пригадували часи Центральної Ради, твердячи, що то було збіговисько поміщиків і капіталістів, повторювали давні бредні про Генеральний Секретаріат, як «зібрання генералів» тощо, доводячи що Конгрес непотрібний, бо він іде проти інтересів працівників тощо. Але їхні «жертви» мовчки вислуховували всі ці теревені і звільнившись від нахабних агітаторів поспішно простували в двері театру. Дивувало мене, що перед театром я не бачив ніякої охорони, яка проганяла б тих советських агентів. Характер Конгресу і його ухвали відомі; я не буду на них зупинятися.

Але воєнна завірюха не вгавала. При закінченні праць Трудового Конгресу червона московська армія вже підходила під Київ. Через те в кінці січня — на початку лютого 1919 року Директорія, уряд і державний апарат мусіли залишити Київ і податись вглиб Правобережжя. На початку лютого 1919 червоні москалі зайняли Київ і пробули в ньому аж до кінця серпня 1919 року.

У день їхнього вступу до Києва, 4 лютого 1919 року, я був в якійсь справі, з доручення керівництва Національної Б-ки, в Державному Історичному Музеї, у його консерватора Данила Щербаківського.^{41а} Ми стояли розмовляючи біля вікна, і дивилися на московсько-більшевицьке військо, що поволі проїздило вулицею з Печерська на Поділ і якраз тоді порівнялося з Музеєм та Купецьким садом. Проїздила артилерія. Нужденні коні тягли заболочені гармати зі задками. Біля них йшли обшарпані й збідачені гарматчики. На гарматах лежало різне їхнє вбоге майно. Але деякі гармати були вкриті килимами, награбованими, мабуть, по дорозі у довколишнього українського населення. Раптом Д.

Щербаківський схопив з полиці пляшку горілки й метнувся на вулицю. Через деякий час вернувся задоволений з килимом, що його виміняв у советських гарматчиків за горілку. То був якийсь особливий килим, потрібний йому для музейних збірок.

Про Д. Щербаківського, як людину, залишились у мене якнайкращі спомини, хоч я з ним мало мав діла. Про нього, як ентузіяста-музейника довелось чути різні оповідання. Приміром: одного разу він зустрів на вулиці селянку, що принесла молоко на продаж. Її підміська ноша була якоюсь особливою, на чому розумівся тільки він, як знавець. Негайно з нею умовився, скочив до крамниці, купив звичайний міський жіночий одяг, включно з сорочкою, тут таки в підворотті вона роздяглася, віддала йому все що мала на собі, одягла принесене і, отримавши дещо на додачу, понесла молоко далі, а щасливий збирач рідкостей подався з виглядом тріумфатора до Музею зі своїм надбанням.

З московсько-большевицьким ладом в Києві настали для Академії Наук і Національної Б-ки тяжкі часи. Обидві установи й їхні співробітники стали терпіти від матеріальних злиднів. Але треба сказати, що ніщо у той час, ще не загрожувало існуванню цих установ. Нові господарі маючи, очевидно, досить інших клопотів, якимось не звертали уваги на діяльність Академії і установ при ній. Наявність українських комуністів в складі тодішнього большевицького уряду мало що помагала, навпаки від них довелось зазнати чимало прикростей та гальмування діяльності Академії і Національної Б-ки, хоч формально большевики не заперечували їх існування, як установ.

Згодом це відбилось також і на самій назві Б-ки. За порадою декого з тих «приятелів» довелось з днем 3 травня 1919 року перемінити назву з «Національної» на «Всенародню» Б-ку України.⁴¹⁶

Кошторис видатків Національної Б-ки на 1919 рік ще за часів Гетьманату був складений в розмірі 2.069,400 карб. Правдивий бюджет за першу половину 1919 року (за час Директорії і большевиків) дорівнював 1.050,000 гривень. У другу половину 1919 року (за часи: большевиків, українців, денікінців і знову большевиків) дійшло уже до 6.000,000 советських карб. (в тому й керенських рублів). Інфляція грошей давалася в знаки Б-ці. До того ще й запізнені асигновання з державної скарбниці, спричиняли залягання платні співробітникам, витворюючи напівголодне й холодне існування. Але їх ентузіязм та самопосвята в творенні Національної Б-ки від того не вгасали, незважаючи на те, що далі труднощі економічного, політичного і найголовніше технічного характеру, зростали. Одною з головних перепон в розвою Б-ки була невідповідність між інтенсивним громадженням книгозбору й браком приміщення для його переховання та опрацювання, не кажучи вже про книгокористання.

Ненормальний стан із приміщенням був одною з найбільших перешкод на шляху розвою Б-ки. На початку свого існування, у листопаді 1918 року, Б-ка займала три кімнати в Педагогічному Музеї (В. Володимирська вул.). Підчас облоги Києва військом Директорії УНР (від половини листопада до половини грудня 1918) Б-ці лишилась там тільки одна кімната, бо решту зайняли російські добровольці. Потім за

часів Директорії (кінець 1918 і початок 1919) Б-ка займала одну кімнату в будинку міністерства освіти (Терещенківська вул., ч. 2). У кінці березня 1919 року Б-ка не вміщаючись в тій кімнаті, здобула собі головний корпус Колегії Павла Галагана (Фундуклеївська вул.), який заходами комісара В. Затонського^{25а} був за нею закріплений. Туди ми почали звозити книжки, але коли їх назбиралося щось із 25 000 томів, те приміщення большевицький уряд відібрав від Б-ки. Тоді Б-ка зайняла, з вільним наймом, чотири кімнати в найменшому корпусі Колегії П. Галагана (на розі Пушкінської та Фундуклеївської вул.) і перенесла туди буквально на плечах співробітників свої збірки. Коли їх там назбиралося знову щось із 30 000 томів, то це приміщення большевики, в середині літа 1919 року, відібрали від Б-ки під венеричну лікарню. Книжки довелось перевезти в ту частину головного корпусу Колегії П. Галагана, яка ще належала до Б-ки. Під цей час большевицький комісар Бутвин (українець) викинув Б-ку з кімнати на Терещенківській вул. Тоді, з дозволу Правління Академії Наук, Б-ка зі своєю канцелярією та робітнею переїхала до будинку Академії Наук (в колишньому пенсіоні граф. Левашової, на В. Володимирській вул., ч. 54), де й зайняла на першому поверсі одну простору кімнату (праворуч від входу). Декілька днів після того, десь при кінці літа 1919 року, червона військова влада остаточно зайняла всю Колегію П. Галагана.

Довелось працю в Б-ці припинити, книжки в кількості вже коло 40 000 томів перенести в підвал й запечатати! З огляду на це, змучений край Комітет Б-ки почав уживати енергійних заходів перед урядом, щоб припинити нарешті знущання над Б-кою та здобути якесь стале приміщення, де вона змогла б пробути хоч кілька років. Але нічого не пощастило здобути. Тоді Академія Наук дала Б-ці ще три кімнати. Під той час кімнату в Педагогічному Музеї адміністрація Музею відібрала від Б-ки. Книжки, що там були злісно зкинено у кутку на купу!

Тим часом книжки прибували до Б-ки безупинним потоком. Через швидкий зріст книжкового майна не було можливості провадити хоч будь-яку працю для упорядкування книжок — приміщення Б-ки були ними завалені.

Після тяжкої боротьби Б-ка здобула все ж таки, не зважаючи на спротив адміністрації, дві кімнати в Педагогічному Музеї та ще одну кімнату в будинку Академії Наук. Але від 15 серпня 1919 року Академія Наук, потребуючи сама приміщення, почала вимагати від Б-ки звільнити зайняті приміщення та намагалася усунути взагалі її з будинку Академії. Б-ка опинилася в скрутному становищі. Під той час українське військо з Правобережжя і московська Добровольча Армія з Лівобережжя наблизилися до Києва. Наслідком того большевики втікли з Києва, а українці й москалі дня 31 серпня 1919 року вступили до міста.

Радість наша тривала недовго! Через невідомі нам тоді причини українське військо відступило, і в Києві загосподарювали денікінці (Добровольча Армія).^{25б} Вони, не рахуючись ні з чим, хотіли розташуватися навмисне в приміщеннях Академії Наук. Тоді остання звернулася до Б-ки з проханням позаймати тимчасово книжками яко мога

більше кімнат, щоб не допустити туди війська й тим врятувати культурно-наукові цінності, що там були. Б-ка не маючи куди складати книжки, радо на це пристала й зайняла вказані їй кімнати.

Уже згодом я довідався, що через деякий час, десь у грудні 1919 року, денікінці втікли з Києва, і большевики повернулися. Тоді Академія Наук стала вимагати від Б-ки звільнити зайняті книжками приміщення... і т. д. З поданого «хожденія по муках» видно, як кепсько тоді стояла справа з приміщеннями, і що вона була одною з найважливіших перешкод на шляху нормального розвитку Національної Б-ки України.

Одночасно, в обставинах списаної тут скрути з приміщеннями, громадження книгозбору Б-ки відбувалося дуже прискорено. Швидко збільшення числа книжок Б-ки відбувалось передовсім завдяки революційній добі, широкій участі громадянства в комплектуванні Б-ки, великим коштам, що призначали різні українські уряди на поповнення Б-ки та спеціальним законам і наказам, що видавалися в цій справі.

Так, згідно з статутом, Б-ка постійно одержувала від Головної Книжної Палати по два обов'язкових примірники всієї книжкової та часописної продукції в межах України. Окрім того всі державні установи зобов'язані були постачати Б-ці по два примірники своїх видань, хоч вони й не поступали в продаж.

За призначені кошти Б-ка набувала багато цінних збірок. Чимало книжок надійшло шляхом дарунків. Даровано було цілі бібліотеки. Під час советської влади книжкові запаси надходили офіційним шляхом з книжкових баз та інших джерел, що утворилися з реквізованих книжок. Нарешті за збірками, що гинули на провінції були влаштовані експедиції, які дали цінні придбання.

Картина збільшення книжкових скарбів Б-ки за списуваний перший період моєї праці в ній (січень-вересень 1919) в хронологічному порядку була, приблизно, така: основу книжкового фонду Б-ки утворили книжки, що їх подарували різні жертводавці. Першу книжку, що її урочисто було записано до інвентаря Національної Б-ки, подарував академік Сергій Єфремов. То був «Кобзар» Т. Г. Шевченка, з дарчим надписом С. Єфремова. Далі в листопаді 1918 року прибула книгозбірня «Київського Жандармського Управління» (коло 3 100 книжок) та чимало видань куплених (приміром у Вільні) і подарованих. На початку січня 1919 року Б-ка мала вже коло 10 000 томів.

Від 1 січня до кінця літа 1919 року книжки прибували до Б-ки постійно різними шляхами: купівлею, подарунками, офіційно, тощо. Поміж купленими за той час найцінніші були такі: 1. Книгозбірня проф. М. П. Яснопольського (коло 2 500 тт.), дуже цінна, систематично підібрана збірка з царини громадських, правничих та фінансових наук, політичної економії, промисловости, торгівлі, господарства, загальної статистики та інших наукових галузів. 2. Книгозбірня проф. Ю. Варнера (коло 1 000 тт.) — переважно з царини біології, хемії та медицини. 3. Книгозбірня проф. Д. І. Багалія^{82в} — мала велику ціну історичними працями щодо Слобожанщини. 4. Книгозбірня В. П. Науменка^{81д} (коло 4 000 тт.) відзначалася дуже добре складеним відділом Українки. 5. Частина книгозбірні Гната П. Житецького⁴⁰ (коло 450 тт.) з царини за-

гальної та слов'янської філології. Другу частину він залишив собі до смерті. 6. Книгозбірня відомого історика України Н. В. Молчанівського,^{81e} колишнього управителя канцелярії генерал-губернатора (коло 1 000 тт.). Через те вона мала багато т. зв. «неофіційних видань». 7. Книгозбірня Є. К. Трегубова^{81c} (коло 1 750 тт.). 8. Книгозбірня академіка В. С. Іконнікова^{82г} (коло 22—25 000 тт.). Осередком цієї книгозбірні (в тодішній оцінці проф. Д. І. Багалія) були видання з російської історії в самому широкому значенні цього слова, які він збирав систематично з усіх галузь цієї науки. Систематичність в збиранні була характерною рисою всіх відділів цієї книгозбірні. Академік В. С. Іконніков набував книжки для своєї книгозбірні не випадково, а збирав їх систематично, починаючи від давніх видань і кінчаючи новими. (Про дальшу долю цієї цінної збірки див. в «Примітках» точку — 25, НПВ — I, стор. 115, 119). 9. Книгозбірня проф. Київської Духовної Академії і Університету Ст. Т. Голуб'єва (коло 3 000 тт.) в якій було багато стародруків.⁸² 10. Книгозбірня проф. Ю. А. Кулаковського^{82a} (коло 5 000 тт.) — складалася з книжок з різноманітних галузей гуманітарного знання, від статей і брошур політичного змісту до педагогіки. 11. Книгозбірня проф. І. В. Лучицького^{82b} (коло 2 000 тт.). Більшу частину своєї книгозбірні (коло 2 060 тт.) професор подарував був Київській Публічній Бібліотеці попередньо, ще тоді, коли він був головою Бібліотечної Комісії Київської Миської Думи. Але другу частину, що була потрібна небіжчикові для його наукової праці, він залишив собі до смерті. Отже цю частину власне Національна Б-ка й придбала! Вона хоч трошки менша була розмірами за першу, але мала велике наукове значення. Складалася переважно з праць з царини історії Франції. Значна частина з них (коло 800 тт.) була французькою мовою, решта російською, німецькою, англійською та шведською мовами. 12. Книгозбірня проф. А. В. Караваєва (коло 500 тт.), з яких половина з царини медицини, між ними переважно класичні праці 50—60-их рр. XIX ст. 13. Книгозбірня проф. К. Л. Якубовського (коло 400 книжок, брошур та часописів). 14. Книгозбірня В. Степаненка (коло 2 000 тт.), колишнього доволі знаного керівника книгарні «Київська Старина».¹¹⁰ 15. Ів. М. Стешенка, колишнього міністра освіти УНР (коло 1 500 тт.)¹¹² та інші цінні з погляду українознавства книгозбірні й збірки.

Позатим Національна Б-ка придбала чимало рукописів та деякі стародруки, як приміром перше видання «Камень Веры» Стефана Яворського.^{12c} Цінні рукописи й стародруки куплено було у вдови проф. О. Х. Кістяковського з його книгозбірні.¹¹³ Поза тим куплено було низку цінних окремих видань, приміром «Исторія и Памятники Византийской Емали», 1894, видання А. В. Звенигородського,^{113a} і т. д. За цей час Комітет Б-ки доручив був також Давидові Рейхінштейнові,¹²⁷ що виїздив закордон, купити книжок в Німеччині, Швейцарії та Голляндії. На початку травня 1919 року доручено було представникові Петроградської Академії Наук А. Л. Бемові,¹¹⁴ як представникові Національної Б-ки, набувати різним способом в Петрограді книжки для Б-ки. Через нього було одержано коло 100 книжок, тощо.

Поміж подарованими книгозбірнями була дуже цінна книгозбірня

пані Головачової (коло 2 000 тт.), переважно з царини мистецтва та мистецтвознавства.

У лютому 1919 надійшла офіційним шляхом книгозбірня Гетьманської Державної Канцелярії (коло 700 тт.) та періодичні видання з колишнього Купецького Зібрання (коло 5 000) книжок т. зв. російських «товстих журналів». Окрім вищеподаних цілих збірок увесь час надходило багато книжок та часописів від різних жертводавців.

Далі Б-ка отримала офіційно від Секції Охорони Бібліотек книгозбірню С. І. Афанасієва (коло 5 000 тт.), частину книгозбірні К. Іващенко (коло 1 000 тт.), книгозбірню колишнього пенсіону граф. Левашової, частину книгозбірні Центральної Ради, тощо. Також офіційним шляхом було передано Б-ці з архіву колишнього Київського Губерніяльного Управління коло 1 500 різних книжок, брошур та часописів.

Головна Українська Книжкова Палата¹⁰⁶ передала за описуваний період часу Б-ці коло 1 200 книжок, 40 часописів та 8 000 різних газет. Окрім приватних жертводавців дарували книжки та часописі й різні установи, приміром: Київський Комерційний Інститут подарував коло 5 000 різних часописів, Київська Духовна Академія¹²⁹ подарувала Б-ці всі свої видання за багато років у 508 томах, Археографічна Комісія¹³⁰ по два примірники всіх своїх видань, всього коло 100 тт. Заслужений жидівський науковець Я. І. Израельсон⁴² подарував коло 200 книг, завдяки чому значно поповнився відділ «Орієнталія», і т. д.

Одночасно вживалися заходи для охорони й придбання збірок, що гинули на провінції. Революційний час спричинив, що в сільські клуби, повітові книгозбірні та в різні установи на провінції потрапили збірки й окремі цінні публікації зі знищених довкола панських садиб. Поміж ними траплялися стародруки, закордонні видання в іноземних мовах, або просто книги, що не підходили до місцевого рівня читачів. Вони для них були безужиточні. Керівники тих установ повідомляли про це Б-ку, охоче віддавали ці видання або обмінювали їх за українські новітні книжки. Вони їх привозили або доводилось посилати співробітників Б-ки по них на провінцію.

Отже книжковий потік не вгавав і при кінці літа 1919 року книгозбір Всенародної (Національної) Б-ки досяг 400 000 одиниць.²⁶

Думка про заснування Національної Бібліотеки України виникла у визначного українського історика й громадсько-політичного діяча М. П. Василенка.^{25в} Він ще за Тимчасового Російського Уряду дня 17 березня 1917 р. писав, від імени українського громадянства, російському міністрові Народної Освіти проф. А. А. Мануйлову про потребу заснувати в Києві велику бібліотеку на зразок Петроградської Публічної або Румянцевського Музею з тою умовою, щоб до неї безплатно надходили всі видання, які виходять в межах Росії. А. А. Мануйлов поставився до цієї думки прихильно, але в життя її не провів (за С. Постернаком, стор. 3—4).²⁶ Коли ж М. П. Василенко став міністром Народної Освіти, то негайно в травні 1918 р. поставив він справу про організацію такої бібліотеки в Києві. Наслідком згаданих і дальших урядових заходів та при широкій участі у тому українського громадянства, учених і громадських діячів, була заснована Національна Бібліотека України.

Звідсіля випливала й та лінія поведінки, якої трималася Б-ка в своїй діяльності. По-перше це широка участь громадянства в складанню Б-ки, по-друге це публічність самої праці в Б-ці та своєчасна звітність перед урядом та для загального відома. Ці мотиви викликали до життя й видавництво Б-ки.^{40г}

Беручись до праці організації Б-ки, Комітет, після її офіційного заснування, видав ВІДОЗВУ^{20г} до громадянства під заголовком: «Від Тимчасового Комітету для заснування Національної Бібліотеки Української Держави в м. Києві». У цій брошурі (8 ст., 8°, 1918, м. Київ), надрукованій українською й російською мовами та безплатно розповсюдженій в кількох тисячах примірників, Комітет повідомляв про заснування Б-ки та про її завдання, і закликав громадянство України допомогти йому у цій праці, як морально так і матеріально — головним чином книжками.

Як тільки почалося в Б-ці приймання всього, що туди надходило та належне його впорядкування, то виникла знову потреба інформувати громадянство про те, що робиться в Б-ці. Отже, поруч з урядовою звітністю, Б-ка почала видавати — «Книжковий Вістник»,^{40б} тримісячний часопис бібліотекознавства й просвіти. Часопис містив відомості про урядові розпорядження в бібліотечних і книжних справах в Україні, офіційні інформації про Національну Б-ку, вісті про все найважливіше з придбаного до Б-ки, а разом з тим статті з різних питань бібліотечно-книжкової ділянки й тих просвітніх справ, які сполучаються з нею. Редактором «Книжного Вістника» було обрано старшого бібліотекаря Гната Житецького, колишнього члена Київської Старої Громади.⁴⁰ «Книжний Вістник» вийшов двічі в 1919 році: I-число, за січень-березень 1919, м. Київ, 62+2 ст.; II-число, за квітень-червень 1919, м. Київ, 100+12 ст., обидва числа книжкового формату, 23x15, в обкладинці бузкового кольору, друковані в «Печатні Вид. Т-ва «Друкар», Інститутська 16, накладом у 1500 прим. кожне число. Одночасно з них було зроблено два відбитки: 1. СТАТУТ Національної Бібліотеки Української Народної Республіки в м. Києві, при Українській Академії Наук, Київ 1919, 23x15, 14 ст.,^{40в} та 2. СПРАВОЗДАННЯ Головної Книжної Палати в м. Києві, Київ 1919. Додаток до часопису «Книжний Вістник», Київ, ч. 2, 1919, 23x15, 12 ст. (Періодичні видання УСРР за 1919 р.).¹⁰⁶ Третє число «Книжного Вістника» за липень-вересень 1919, було вже здане до друку, але через технічні, фінансові і головно політичні причини не появилось на світ! На цьому видавнича діяльність Б-ки мусіла спинитися до сприятливіших часів. Згодом в одному з останніх чисел «Книгаря» за 1919 рік Юрій Іванов-Меженко опублікував прихильну рецензію на ці два числа «Книжного Вістника».

Працюючи за таких, хоч і несприятливих обставин, я був дуже вдолений з переходу від «Друкаря» до Національної (від 3-го травня 1919 року — Всенародної) Б-ки. То був вищий і більший обсягом щабель в службах українській книжці. Працюючи на книгарському полі, я в'юном звивався, поширюючи українську головним чином новітню книжку серед громадянства. Тепер з одної сторони «самопосвятно» брав

участь, разом з іншими, в організації Національної Б-ки України, а з другої — «надривався», рятуючи взагалі книги від загибелі.

Персонал Б-ки поволі збільшувався. Але він складався переважно з осіб старших — керівників та панночок, які порядкували книгозбір. Отже вся внутрішня і зовнішня тяжча праця комплектування книгозбору та безнастанної його перевозки до нових приміщень спадала на жменьку співробітників молоді, в тому числі на мене припала лев'яча частка цієї напруженої праці, що відбувалась в атмосфері поспіху й повсякчасної большевицької небезпеки. Я опинився в обличчі загрожених або таких, що могли загинути велетенських і різноманітних книжкових багатств, переважно з XIX і початку XX-го ст.ст.

Національна Б-ка стала спадкоємцем і продовжувачем в особовому і книжковому відношеннях духового життя попередніх часів та його здобутків — зусиллями українського і неукраїнського громадянства України — передовсім Києва. Поміж її організаторами та персоналом були члени Старої Київської Громади,¹⁹¹ яка з настанням нової доби в житті України зникла: С. Єфремов, Гнат Житецький, Є. Ківлицький та інші були лучниками між цими двома добами. Маючи в своєму складі того роду заслужених на полі українства осіб Національна Б-ка дбала також і про рятунок та включення в свій книгозбір книжкових надбань колишніх українських діячів, створюючи таким чином тяглість особову й матеріальну-ідейну. У своїй купівельній політиці Б-ка дбала про те, щоб придбати їхні, або їх родин, книгозбірні, і водночас таким чином коштом держави підтримати їх у скрутний час (на що вони цілком заслужили). Отож у тому часі, були набуті, як вже було згадано, книгозбірні: Ківлицького, Степаненка, Стешенка, Житецького, Лучицького, Трегубова, Молчанівського, Науменка й інших членів Старої Громади. При тому набувалися книгозбірні й інших наукових і громадських діячів в Україні, переважно в Києві, які своєю діяльністю й творчістю виповнили на Україні увесь попередній період її громадського, культурного і наукового життя. Отже творилася багатостороння тяглість між XIX до XX-го століттями у традиції, думці, зусиллях — тяглість всього культурно-історичного процесу, що знайшов свій вияв у книжкових скарбах. Я мав щастя і честь взяти у тому участь!

З наказу керівництва Б-ки і в порозумінні з відповідними особами я довіреною забирав від них роками громаджені і переховувані книжки та іншого роду збірки й перевозив їх в комори Б-ки. Технічно це відбувалося так: устійнивши разом з ними, що саме, і коли призначено було до вивозу, я приходив на подану адресу зі шнурками й папером; обережно в'язав з підкладками, дотримуючись по можливості певного порядку книжки й інші матеріали, мотузками у пачки. Потім наймав візника й перевозив то все поспішно до вказаних мені, заздалегідь, приміщень Б-ки. Багато накладати на віз не можна було через вагу книжок, і щоб не ушкодити цінних видань. Тому іноді доводилося обертати двічі. При розвантаженні помагали й інші співробітники Б-ки. Пачки з одного джерела складалися разом з відповідною карткою про дату й прізвище — або назвою, колишнього власника. У певний час, по черзі, ці збірки реєстровано й впорядковувано для бібліотечного опрацьован-

ня, після чого вони остаточно ставали скарбом Б-ки. Цим займалися вже інші співробітники.

Праця по відборі збірок та їх перевозці до комор Б-ки була вельми делікатною справою щодо власників, та небезпечною через панівне тоді по вулицях безладдя й самоволю большевиків. З того часу залишилися у мене деякі спогади.

Родини колишніх членів Київської Старої Громади,¹⁹¹ хоч і доставали заплату, проте неохоче й боляче розставалися зі збірками, що громадились у них роками і були ніби часткою їх самих, їхнього життя. Треба було вельми обережно поводитися з тими людьми, стверджувати кожночасно цінність збірок та упевнювати їх, що збірки йдуть у належне їм місце, де виконуватимуть ще більшу роллю ніж попередньо, чого власне й прагнув їхній власник, тощо. Зі сльозами на очах розставлялись ці люди зі своїми книжками.

Іншим разом пригадую собі, як добродійка Головачова, неукраїнка, вдова по якомусь київському багатієві дала знати до Б-ки, що хоче подарувати свої книжки. Мене післали до неї. Вона жила зі служницею в розкішному помешканні. Спочатку достеменно випитувалася й упевнювалася (хоч я мав посвідку й листа до неї) про те, чи ненароком я не є якийсь шахрай і яка то бібліотека, до якої підуть її книжки? Впевнившись у всьому, вона показала мені, що маю забрати. Коли ж я дбайливо став їх складати й переглядаючи час від часу, розхвалювати її книгозбірню, вона почала зносити з усіх кімнат не тільки різноманітні коштовні ілюстровані видання, але й родинні альбоми тощо, кажучи щоб я все забірав, що воно переховається в Б-ці на добрий вжиток, а тут пропаде, як тільки большевики викинуть її з помешкання... В результаті я забрав для Б-ки понад 2 000 томів цінних видань, переважно з царини мистецтва й мистецтвознавства.

Книгозбірню академіка проф. Дмитра Івановича Багалія^{82в} Національна Б-ка придбала через його зв'язки в академічних колах, очевидно заочно бо вона була в Харкові!, з умовою, що згодом її перевезуть до Києва. Я її за час моєї праці в Національній Б-ці не бачив!

Книгозбірня академіка проф. В. С. Іконнікова^{82г}, хоч була куплена за бібліотечні кошти і перевезена заходами Б-ки, поступила до книгозбірні Історично-Філологічного Відділу Академії Наук (в кол. Левашовському пансіоні), бо Академія на це засобів не мала.

Особливо затямилася мені перевозка книгозбірні проф. М. Яснопольського (батька).^{82д} Старенький, заслужений професор, вже майже сліпий, доживав віку зі своєю служницею-опікункою, в малому мешканку, на поверсі, в дерев'яному дімку. Всі світлички були обставлені попід стінами полицями з книжками. Син його, Л. М. Яснопольський,^{82е} професор фінансової науки Київського Комерційного Інституту, змушений був матеріальними обставинами продати Національній Б-ці книгозбірню свого батька для утримання його до недовгого вже кінця життя.

Проф. Л. М. Яснопольський (син) поїхав зі мною, познайомив мене зі своїм батьком, показав що маю забрати й подався геть. Я почав складати й в'язати книги в пачки. Серед світлиці, в глибокому кріслі,

сидів старенький професор. Книгозбірня складалася переважно зі статистичних збірників, квартного формату. Спочатку старенький мовчав, тільки сльози котились йому з очей. Я це розумів, адже він розставався з доробком усього життя. Через ті збірники ми почали розмовляти. Він оповідав мені, як то він над ними працював. Час від часу просив дати йому якийсь більший том, гладив його рукою і сумно кивав головою. — «Я стратив при тому свій зір!», сказав він. У кімнату навідувалася служниця й знаками питала мене чи з професором все гаразд? Ми обое відчували його сум у розлуці з книгозбіркою. Тому може й його син вийшов, щоб не бачити цього. — «Я радий, все ж таки, сказав при кінці старенький професор, що ці книжки йдуть до Національної Б-ки, там вони будуть корисні»!. Я в'язав цілий день. Під вечір двічі обернув фірманкою, бо пачки були тяжкі й годі було все зараз забрати.

Пригадую собі обставини пакування й перевіз з Купецького Зібрання щось із 5 000 книжок-комплектів російських т. зв. «товстих журналів» («Русского Богатства», «Исторического Вестника», «Журналу Міністерства Просвещенія» та інших, коло 6-10 назв). Вони були майже не вживані непорозрізані, бо їх передплачували колишні господарі Купецького Зібрання з російського патріотичного обов'язку, але мало хто читав. На вагу були легкими, але на зміст неоціненими.

Найтяжче й безнадійно, зі сціпленими зубами, доводилось працювати перевозячи в поспіху фірманками, а то й просто переносячи на руках, книжкові збірки Б-ки з одного приміщення у друге, як то було вже згадано. Напруженість праці всіх співробітників Б-ки доходила іноді до 6-10 оборотів фірманками за день. Але то все поборювалось ентузіазмом і відданістю величній ідеї будування Національної Бібліотеки України!...

Виконуючи всі вищезгадані й неописані тут різного роду роботи в Б-ці, буваючи з її доручення серед громадянства й у різних установах у місті та навідуючись, час від часу, до Академії Наук, коло моїх знайомих, те середовище, в якому я обертався і з якими мав різні справи, значно поширилось в порівнянні з попереднім книгарським періодом мого життя в Києві. Були між ними почасти ті самі особи, але прибавилось чимало й нових. Здебільшого мене лучили з ними короткі, як в калейдоскопі, урядові й поверхові зносини. Але деякі з них мали значний вплив на оформлення мого світогляду й нового фаху на довгі літа мого дальшого життя.

Я працював у Національній (Всенародній) Б-ці впродовж першого періоду перебування в ній, як позаштатний, а потім штатний співробітник. Тому тоді не брав участі в засіданнях Комітету Б-ки. Вони відбувалися переважно в будинку Академії Наук. Але мав постійні зносини з його членами, моїми товаришами і зверхниками, на терені Б-ки.

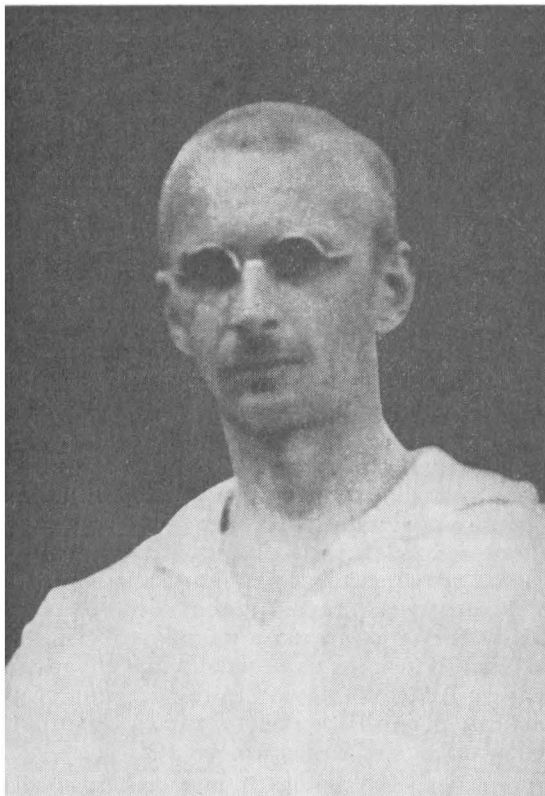
Академіки В. Вернадський³⁵ і А. Кримський³⁶ працювали й перебували переважно в будинку Академії Наук, беручи там таки участь у засіданнях Комітету. Тому вони рідко бували в Б-ці. Так само було з проф. Ол. Грушевським.³⁸ Натомість решта членів Комітету тісніше і

більш безпосередньо були зв'язані з її діяльністю. З поміж них академік С. Єфремов³⁷ часто навідувався до Б-ки. Він приносив у дар книжки, давав різні поради й полагався на справи, зв'язані з комплектуванням Б-ки, особливо з набуванням збірок від українських діячів у Києві. Найбільше перебував в Б-ці її старший бібліотекар Гнат Житецький,⁴⁰ який згодом став керівником Відділу Рукописів. Він також посередничав в купівлі книжок, брав активну участь у провадженні Б-ки та був представником від старших бібліотекарів у Комітеті. Рівнож приватдоцент В. О. Кордт³⁹ діяльно допомагав у Б-ці. Він майже щоденно її відвідував і давав різні поради. В. Кордт був довголітнім директором бібліотеки Київського Університету Св. Володимира і мав у тому великий досвід. Був також заслуженим науковцем в царині української історичної картографії. Мені доводилось у службових справах бувати в нього вдома. Він мешкав у будинку університету, де займав у підвіррі, на партері, добре помешкання. Його дружина була дбайливою господинею і в мешканні панувала зразкова чистота й порядок, при постійному тоді голоді й холоді. Натомість з її характером не все було гаразд. Вона товкла свого чоловіка і він не раз приходив до Б-ки з підбитим оком, або подряпанним обличчям. В. Кордт був відданим і вельми пильним у виконванні своїх обов'язків. Під цим оглядом він нагадував мені іншого професора і громадсько-політичного діяча того самого університету — Отто Ейхельмана,¹¹ також німецького походження. Поза ними секретарем Комітету і керівником канцелярії Б-ки був вищезгаданий А. З. Носов (Ніс). З ним ми мали найбільше справ. Згодом (від 1921 р.?) він перейшов до Академії Наук.⁴¹ Його заступив старенький (правник?) Євген Олександрович Шрамченко, також дуже пильний у виконанні своїх обов'язків. Він помер восени 1921 року.

Поза цією урядовою верхівкою й почасти співробітниками Б-ки були ще проф. М. Ів. Сагарда, старший бібліотекар, згодом керівник Відділу періодиків,^{25, 111} проф. В. Ф. Іваницький, також старший бібліотекар, згодом керівник Відділу «Орієнталія».¹³² Пригадую також при каталогуванні книжок старенького старшого бібліотекаря Євгена Олександровича Ківлицького, якого втягнув у Б-ку Гнат Житецький. Євг. Ківлицький, колишній член Старої Громади і редактор «Київської Старини», був довший час бібліотекарем книгозбірні Київського Університету. Він помер восени 1921 року. Б-ка купила після смерті його книгозбірню.¹⁰⁵

Окрім згаданих співробітників Б-ки працювали за мене ще: старший бібліотекар Михайло Марковський, керівник Відділу Стародруків^{84, 111} та старший бібліотекар Всеволод Олександрович Козловський.⁴³ Пригадую симпатичного, старенького та заслуженого жидівського науковця Я. І. Израельсона.⁴² Він працював керівником (і співробітником водночас) підвідділів «Гebraїка» і «Юдаїка». По цілих днях, офіційно вдягнутий, він сидів в Б-ці і каталогував видання, що прибували до цих підвідділів. Рівнож він дораджував у комплектуванні книгозбору.

Про інших співробітників у мене не лишилось тривалих споминів. То була переважно молодь, що постійно змінювалась, окрім, може трьох осіб: Галини Федорівни Вовк, дочки пок. проф. Ф. К. Вовка, яку я

*Юрій Іванов-Меженко на початку 1920-их рр.
(Зі збірок Музею-Архіву УВАН у ЗДА)*

пригадую собі ще з Петрограду; панночки Каліхевич,⁵² яка працювала спочатку в Головній Книжній Палаті, а потім у Всенародній (Національній Б-ці). Згодом вона одружилася з Юрієм Меженком, та Христини Михайлівни Романенко-Араджіоні, винятково вродливої, італійсько-українського походження.^{50a}

З осіб поза Б-кою, окрім згаданих і багатьох інших, про яких не залишилось в моїй пам'яті глибших слідів, довелося мені пізнати тодішнього керівника Головної Книжної Палати (а згодом Українського Наукового Інституту Книгознавства) Юрія Іванова-Меженка^{44, 111} та Юрія Ковалевського,⁴⁵ керівника Українського Бібліографічного Інституту. Обидві установи мали тісний зв'язок з Б-кою. Особливо Головна Книжна Палата¹⁰⁸ постійно переказувала Б-ці т. зв. «обов'язкові примірники» всієї друкарської продукції.

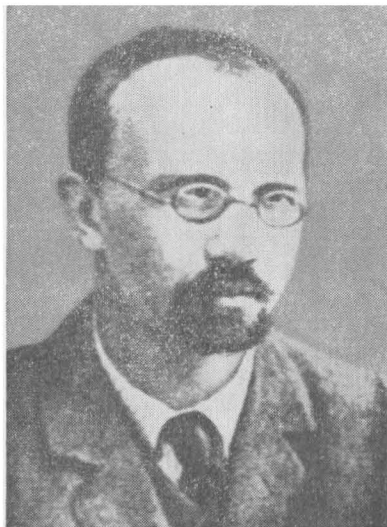
Буваючи службово в Головній Книжній Палаті¹⁰⁸ я ближче пізнав Юрія Меженка, письменника, книгознавця та літературного критика.

Він скінчив історично-філологічний факультет Московського Університету. Був учнем відомого в царині бібліології (книгознавства) проф. Н. М. Лісовського, який започаткував уперше в колишній Росії виклади книгознавства. Переїхавши до Києва, Юрій Меженко став діяльно працювати в Україні в усіх ділянках книгознавства. Був вельми здібний, відданий і впертий у праці та своїм прикладом захоплював інших. Працюючи, переважно, на бібліографічній та бібліотечній ниві став він першим теоретиком наукової бібліографії в Україні, і впровадив міжнародню бібліографічну десяткову класифікацію друків в Головній Книжній Палаті. Був її ентузіастом, опублікував підручник «Міжнародня Децимальна Бібліографічна Класифікація» (Київ 1919) та пропагував запровадження її по бібліотеках.

Під впливом Юрія Меженка я ближче зацікавився книгознавством, зокрема бібліографією та десятковою класифікацією. Працюючи вже практично в бібліотекарстві, я став студіювати увесь комплекс книгознавчих наук. Захопився ними до того, що віддався їм практично і теоретично впродовж усього свого дальшого життя. То був, начеб то, мій черговий вищий щабель в службах українській книжці!...

Юрій Ковалевський, також працював в Книжній Палаті, був близьким співробітником Юрія Меженка, і стояв на чолі Українського Бібліографічного Інституту при Головній Книжній Палаті. Інститут мав завдання теоретично розробляти цю ділянку книгознавства. Згодом він написав про це докладну інформаційно-програмову статтю в «Книгарі». Вона вийшла також окремою відбиткою п. з. «Бібліографія й Український Бібліографічний Інститут», Київ 1919.

Найближчий зв'язок Національна Б-ка мала статутowo, з характеру своєї діяльності, особово й ділово з Академією Наук, під захистом якої перебувала. Тому мені доводилось особисто та в службових справах часто її відвідувати. З поміж осіб, з якими я мав найближчий зв'язки на терені Академії Наук, був на першому місці її неодмінний секретар академії А. Ю. Кримський, визначний письменник, мовознавець і схождознавець (арабіст).³⁶ Він, хоч уроджений на Волині, вважався звинородцем, отже моїм «земляком». Мене лучили з ним давні, ще з 1913 року, московські зв'язки. Потім нас зблизили спільні трапезундські переживання у 1916-17 рр.^{45a} Тепер на бібліотечно-академічному ґрунті, 1918-1919 рр., ці взаємини затіснилися. А. Ю. Кримський ставився до мене сердешно, як до молодшого «родича». Працюючи в Б-ці, я пильно спостерігав його відданість справам Академії і від того перейнявся майже культом його особи. Він був для мене зразком простоти, науковости, терпеливости й самопосвяти для вищих справ нації. На цьому ґрунті зав'язалася між нами інтимна, глибока співпраця, зі взаємним розумінням. Я бував у проф. А. Кримського часто. Інформував його про перебіг праці й подій в Б-ці, з особовим оглядом. Смію сказати, що я був подекуди його «оком і вухом» у Б-ці. Він давав мені різні вказівки для особистого, національно-громадського і бібліотечного поступовання. Перебував проф. А. Кримський майже постійно в будинку Академії, на другому поверсі, де й урядував, у своєму орієнталістичному кабінеті, обставленому полицями з книжками. Він тримав руку на живчику

*Проф. Агатангел Юхимович Кримський,
академік Української (Всеукраїнської)
Академії Наук
(За УРЕ, Київ, т. 7, стор. 398)
Зі збірок Бібліотеки
Колорадського Університету
в Боулдері, Колорадо, ЗДА*

життя й діяльності Академії, був її душею і ділився зі мною, як колись в Трапезунді, своїми думками про біжучі клопоти академічного і особистого характеру. Оповідав про труднощі, які йому доводилось поборювати назовні Академії, про особисті тертя поміж її персоналом та прикритості з деякими зрусифікованими академіками, що мусіли під тиском обставин поволі українізуватися, тощо.

Буваючи в Академії, я пізнав також молодого сходознавця Павла Ничипоровича Лозієва.^{24а} Він був, буцім то, вихованком проф. А. Кримського? П. Н. Лозієв був освіченою, вельми інтелігентною, молодою людиною, був здібний і енергійний. У той же час, як майже всі руді, мав уперту й злісну вдачу. Через це між ним і проф. А. Кримським були постійні тертя, що переходили у прикрі сварки.

Канцелярією Академії Наук завідував у 1918 році її управитель згаданий вище П. Н. Лозієв, під керівництвом академіка проф. А. Кримського, як неодмінного секретаря УАН (ВУАН). Але я мав справи здебільшого з урядовцем канцелярії Михайлом Захаровичем Левченком,⁴⁷ який був близькою людиною проф. А. Кримського. Після П. Н. Лозієва керував канцелярією ВУАН деякий час Григор Микитович Іваниця. Дебела постать Гр. Іваниці запам'яталася мені головню через його руських життєрадісних дочок!^{24б}

З поміж академіків, окрім вищезгаданих, доля звела мене з проф. Павлом Аполоновичем Тутковським, визначним геологом, зокрема волинезнавцем.^{46a} Група українських учених: проф. проф. М. В. Довнар-Запольський, К. Г. Воблий, В. І. Лучицький, П. А. Тутковський, доцент Наталія Д. Полонська й низка інших — заснували тоді в Києві вищий навчальний заклад — Географічний Інститут.⁴⁶ Прагнучи весь час до закінчення високої освіти, я записався на відділ економічної географії Інституту. У вільних годинах, вечорами, вчав іноді на виклади. З них найбільше уподобав собі виклади геології проф. П. А. Тутковського. Він був чудовим педагогом, блискучим викладачем і вмів захопити слухачів своєю дисципліною. Але, на жаль, через переобтяження працею і в наслідок пізніших воєнно-політичних подій нічого з моєї науки в Географічному Інституті не вийшло.

Син проф. П. А. Тутковського був цілковитою його протилежністю. Життєво незарадний, підсліпуватий, з двома парами окулярів на носі, слабкого здоров'я, і безхарактерний, він був «вічним студентом». При мені він, закінчивши перед тим дві високі школи, ще не був «готовий» для практичного життя, і вступив до третьої...

Буваючи в Академії та по різних її установах мав приємність пізнати також двох видатних українських учених: мовознавця В. М. Ганцова⁴⁸ з Чернігівщини та історика Й. Ю. Гермайзе,⁵⁰ жидівського походження. Обидва справили на мене приємне враження своєю глибокою інтелекцією, знанням і особистою вдачею. Одночасно пізнав я в Академії також і проф. В. Юх. Данилевича, історика.⁵¹

Миле враження лишилось від розмов зі старим добродієм Михайлом Романенко-Араджіоні, батьком вродливих доньок. Одна з них працювала в Національній Б-ці, а друга в канцелярії Академії Наук. Він був італійсько-українського походження, з фаху, здається архітектор. Родина Романенко-Араджіонів приїхала до Києва звідкілясь із півдня України. Оповідав він мені про перебіг свого життя та про своїх предків з мистецьким підходом до кожної справи. Був вельми інтелектною людиною, глибоким українським патріотом, що було рідким явищем серед старшого покоління на провінції. На прикладі його родини я бачив наочний доказ моїх думок про доброякісні впливи півдня на формування української нації. Інша справа, що тодішні й дальші скрутні часи в Києві негативно відбилися на долі і вдачі цієї симпатичної родини. Але про це я тільки згодом довідався, вже на еміграції, від пані Л. Грицакової, чоловік якої теж працював тоді в ВУАН-і.

З установ Академії Наук, в яких мені доводилося бувати, найбільше затямилася бібліотека Історично-Філологічного Відділу Академії. Вона постала на основі книгозбірні проф. В. Антоновича.^{51a} З нею перейшла на працю в Академії в згаданій бібліотеці й удова, друга дружина покійного проф. В. Антоновича — добродійка К. М. Мельник-Антонович.^{51b} Маленька на зріст, але жвава, сухенька старушка завжди порпалася в книжках, коли я туди заходив. Вона була як би ідейною і фізичною зв'язковою між ХІХ ст., добою проф. А. Антоновича і ХХ-им ст., добою Української Академії Наук.

Глядячи за відпочинком підчас вищеописаної «бібліотечно-академічної» діяльності автор цих рядків, рівнож як і інші, відвідував іноді «Молодий Театр», що його заснував Л. Курбас у Києві (1917-1919).^{*} З цих відвідин затишила мене одна сценка, артистичний «нарис», в постановці цього видатного творця нового напрямку в українському театрі.¹⁰⁸

Грало тільки двох артистів, він і вона, на сцені, символічно, але естетично обставленій. Уся дія, то був один момент у русі... Запізналися молоді, вродливі, інтелігентні. З їх розмов випливало, що він її уперше пізнав, а вона мала когось перед ним. Той її безтямно кохав, любив грати на флейті, і чомусь вони розійшлись... Пройшли роки, вона це переболіла й буцім то «забула». Тепер ось пізнала іншого, гідного її кохання. Вони на сцені взаємно клялися, особливо вона, у своєму взаємному коханні, були безмежно щасливі й снували рожеві пляни на майбутнє... І ось, у мент найбільшого психологічного напруження в цьому воркуванні почулися здаля, ніби то ледви чутні згуки флейти; вони дужчали, наче б то наближались й кликали до себе... Спочатку вона, зачувши, реагує на це духовою, внутрішньою боротьбою, потім поволі висмикується з обіймів коханця, який намагається, нерозуміючи зміни в її настрої-почуваннях, утримати її при собі, лишає його й мимо його молінь поволі віддаляється від нього... Вона простує, як зачарована, з виглядом лунатички, задивлена в минуле, у напрямі згуків флейти, тобто до попереднього коханого, і зникає за сценою... Він лишається самітній на сцені з виглядом розпачі на обличчі та в усій по-статі, з простягнутими за нею руками... Завіса спадає!

Цей короткий сценічний «скетч» своєю болючою тематикою, простою, артизмом виконання, стояв на такій недосяжній висоті, був представлений з таким психологічним умінням, що залишив по собі незабутній слід в моїй душі на все життя!

Серед того роду метушні та напруженої праці біля організації Всенародної Б-ки України ми не зогляділися, як наступила чергова зміна влади. Під кінець серпня 1919 року українське військо, як було вже згадано, підійшло до Києва від Правобережжя. А в той самий час з Лівобережжя наступала московська Добровольча Армія. Наслідком того московські більшовики змушені були поспішно вийти з Києва на північ України.

Дня 31 серпня 1919 року у Київ вступили одночасно денікінці й українці. Після «несподіваних» (провокаційних) збройних сутичок між ними, через незрозумілі нам тоді причини українське військо після того відступило, а білі москалі-денікінці загосподарились в Києві!^{108a}

Відразу для українського населення, а особливо для українських установ у Києві, настали часи ще гірші за більшевицькі. Денікінці заходились реорганізувати все життя в напрямі й душі єдиної Росії! Вони взялися до ліквідації українських національно-громадських і державних, у тому числі й культурно-наукових установ. Більше прик-

^{*} В приміщенні польської «Просвіти», вул. Прорізна, ч. 19? як згадує Семен Бутовський «Український Вокальний Ансамбль»... «Нові Дні», ч. 180, за 1965 рік, стор. 5.

ростей від них зазнала Українська Академія Наук, існування якої стало загрожене. Всенародня Б-ка менше відчула їхні ліквідаційні заходи. Кошти на утримання обох установ були стримані.

Наслідком того припинилось набування книжок та виплата їй так залеглої платні співробітникам Б-ки. Третє число «Книжного Вістника», часопису Всенародної Б-ки, за липень-вересень 1919 року, не змогло вийти через брак засобів та загальної небезпеки. Одночасно представники нової влади зажадали «чистки» книгозбору від українських та большевицьких друків!

Подібний стан Б-ка вже переживала після приходу на початку 1919 року большевиків до Києва. Як в першому так і в цьому випадку Б-ка боронилася доводячи, що вона існує поза відомствами, поза хвилевими місцевими політичними та громадськими настроями й змінами, що її завдання переховати документи з кожної доби життя українського та інших народів в Україні — не тільки для сучасників, але й для майбутніх поколінь, для науково-дослідчих потреб, тощо. Але того роду самооборонні твердження знаходили більше зрозуміння у червоних, ніж білих москалів! Довелося «про око», як то кажуть, виконати їхні зарядження в справі ніби то «чистки» книгозбору. Через масу неупорядкованих, у різних приміщеннях наложених книжок, вони не мали змоги перевірити виконання своїх вимог. Підо впливом всіх цих заряджень і ворожого супроти українців постави денікінців в Б-ці запанував цілковитий застій.^{52a}

Мені особисто також трапився прикрий випадок. У другій половині серпня, іще перед згаданими політичними подіями, я віддав до пральні всю свою білизну. У перших днях вересня, після приходу денікінців, я пішов до пральні. Власники її, малороси, виправдуючись, заявили мені, що денікінці реквізували їм всю білизну в пральні, у тому числі звичайно й мою! Я не міг зробити з того «бучу», бо вони знали, що я українець, а скаржитись в денікінській поліції означало під той час тільки погіршити своє становище. Наслідком того до харчової скрути добавився ще й брак білизни.

Правдиво й влучно описує той час в Києві Г. Лукомський у своїх спогадах про Ю. Нарбута — «...А коли добровольча армія прийшла, тут уже... зовсім засумував. (Почалася) ліквідація низки (українських) організацій та установ (в яких він працював)... Настав застій. Київ перетворився в провінційне або, в ліпшому випадку, обласне місто... Як українця, що працював за Скоропадського, його переслідували, як співробітника Директорії — теж, а ще більше — за «співпрацю» з радянською владою... Довелося, щоб уникнути дурних інцидентів, сидіти вдома... Друзі були на підозрінні, арештовані або теж переховувалися... На вулицю не виходили. Настала скрута.. бідував. Пригнічення захопило його. Не клеїлася праця...»⁵³

Тоді вранці 6 вересня 1919 року я замкнув кімнату на ключ і, нікому нічого не кажучи, вийшов з дому. Між домом і хідником замість квітів була посаджена бараболя. Жбурнув ключ у картоплиння й подався з Києва. Ішов пішки вздовж залізничного тору в напрямі на Фастів з метою якомсь дістатися до Кам'янця Подільського. У ньому,

як мені було відомо, перебував тоді державний центр УНР, там був і Український Державний Університет, отже можна було десь пригорнутись.

Відійшовши кілька стацій від Києва, десь після полудня, натрапив на поїзд з залогою Української Галицької Армії. Вони, відступаючи, руйнували за собою дорогу: нищили залізничні рейки, зрізували телефонні стовпи, тощо. Кухар якраз роздавав воякам харч — чорні маленькі житні хлібці. Мені також дали той хлібець, бо від ранку нічого не їв. Приєднався до їхньої валки й ми поїхали на Фастів. Час від часу спинялись і руйнували все за собою.

КАМ'ЯНЕЦЬ ПОДІЛЬСЬКИЙ

За кілька днів, з пересідками, я був вже в Кам'янці Подільському. Відразу ж на вулиці зустрів чимало знайомих. Кам'янець Подільський справив на мене приємне враження. Особливо сподобалося мені Старе Місто, мальовничо оперезане рікою Смотричем, міст та стародавня турецька фортеця з XIV-XVI ст.ст., по той бік річки.⁵⁴

Разом зі знайомим старшим студентом Євгуновим найняли кімнату в одному з білих домиків на Підзамчу. Там довкруги були все слинкові садки ...а господині у великих казанах по подвір'ях варили повідло.

Міністерство. Мені порадили звернутися по роботу до Міністерства Пропаганди. Прийняв мене добродій Северин Іванович, відомий український діяч з Буковини.^{54a} Він взагалі поставився до мене прихильно. Ми швидко порозумілися, хоч він був глухий, і я став працювати під його зарядом. Після кількох днів я побачив, обходячи службово місцеві друкарні, над якими міністерство наче б то мало нагляд, що праця в міністерстві була за тодішніх умов недоречною й що мені нічого було там робити.

Університет. Тоді я звернувся до Університету.⁵⁵ Він розпочав був вже, заснований від 1 липня 1918 року, другий рік свого існування. Головний будинок Університету містився в колишній Технічній Школі, в дільниці Новий Плян. Я зголосився до Ректора — проф. д-ра Івана Ів. Огієнка.⁵⁶ Покликаючись на свою попередню працю в Національній Б-ці України при Українській Академії Наук у Києві просив прийняти мене на працю до Університетської Бібліотеки.⁵⁷ У Ректора я зустрів цілковите зрозуміння становища й далекойдучу негайну опіку. Він призначив мене другим помічником бібліотекаря (першим лишився М. Ясинський) з відповідним утриманням. Отже Ректор дав мені можливість: 1. перебути тодішній скрутний для мене час та вчитися в Університеті, 2. працювати в любому мені бібліотечному фаху, 3. продовжувати теоретичну науку в царині книгознавства й бібліотекознавства.

Університетська Бібліотека.⁵⁷ Коли я приїхав, восени 1919 року, з Києва до Кам'янця Подільського, університетська бібліотека числила вже коло 30 000 томів. Всі стіни в два поверхи від гори до долу, довкруги бібліотечної залі (колишньої церкви) були вщерть виповнені полицями з книгами на них. Вони вже там не містилися й почали обсновувати полицями мури-стовпи, що стояли серед приміщення, підпираючи стелі. Окрім того в окремій залі була уряджена студентська читальня з підручною книгозбірнею. Абетковий каталог був почасти зладжений і давав доступ до більшої частини книжок.

Керував університетською бібліотекою Степан Сірополко, заслужений український діяч на полі позашкільної освіти, зокрема бібліо-

*Проф. Ів. Огієнко, філ. д-р,
Ректор Університету й Головноуповноважений
Міністр Уряду Української Народної Республіки
в Кам'янці-Подільському
(За С. Наріжним: Українська еміграція,
Част. перша. Прага 1942,
світлина ч. 584)*

текознавець в царині провадження публічних і народніх бібліотек. Він був і викладачем бібліотекознавства в Університеті.⁵⁸ Його помічником адміністративної частини був п. Іван Сливка.^{58а} Добродій старшого віку, був колись учителем проф. Ів. Огієнка, вельми симпатичний. Він одночасно був господарем цілого університетського будинку, завідував возьми й порядком у ньому. Пригадую собі, що він, прагнучи підтримувати як найбільшу чистоту й консервацію будинку, наказав возьним (прятачам) намазувати оливою все поруччя на сходах до того, що годі було до них доторкнутися. Усі на це нарікали, але він на це не зважав, і робив своє, бо мав великий досвід у господарських справах. Помічником Ст. Сірополка у бібліотекарській праці був Микола Ясинський, інтелегентний, молодий, самотній, вродливий, вельми пильний у праці. Він, казали, залицявся до дружини лектора астрономії в Університеті. Згодом разом із нею виїхав до Києва й працював у Всенародній Бібліотеці (від 1923 до 1936) керівником Відділу «Україніка».⁵⁹ Їм допомагали декілька панночок, слухачок Університету.

В університетській книгозбірні я пробув майже до другої половини травня 1920 року. За той час мав можливість взяти участь у всіх робо-

*Степан Сірополко,
бібліотекар університетської бібліотеки
й викладач бібліотекознавства
в Кам'янець-Подільському
Українському Державному Університеті
(За С. Наріжним: Українська еміграція,
Част. перша, Прага 1942, світлина ч. 425)*

тах, які в ній відбувалися: громадження книгозбору, упорядкування його, і опрацювання та книгокористання.

Мав нагоду бачити, яка сильна, творча особовість ректора проф. д-ра Ів. Огієнка вітала, як опікунчий дух, над бібліотекою. Можна сказати, що вона тому й стала головною установою Університету. Він дбав не тільки про її поповнення книгами, але й про її належну внутрішню організацію. При всьому своєму обтяженні обов'язками: викладача, ректора-адміністратора, згодом Головноуповноваженого уряду УНР — проф. Ів. Огієнко знаходив час на постійні наради з бібліотекарем Ст. Сірополком в бібліотечних справах. Незалежно від того частенько й сам навідувався до бібліотеки, не тільки, як професор-читач, але й дорадник в поточних бібліотечних справах. Наслідком того Університетська Бібліотека відзначалася своїм порядком, організацією та докладністю в праці.

При Університеті була невеличка «Професорська Споживча Кооператива». Вона допомагала співробітникам Університету перебути тодішній скрутний харчово час. Я став, додатково до бібліотекарювання, продавцем в ній. Звітність у кооперативі провадив Юрій Гудзій, університетський скарбник, фельдшер за фахом.^{59a} Я пробув у кооперативі

деякий час, працюючи в вечірніх годинах, після роботи в бібліотеці.

Одночасно я записався слухачем на історично-філологічний факультет Університету, намагаючись у вільних годинах відвідувати виклади на всіх факультетах.

Коли настала холодніша пора року, я перенісся з Підзамча ближче до Університету, і найняв кімнату, з окремим входом зі садка, в одного місцевого православного священика.

Працюючи в бібліотеці, кооперативі та буваючи на деяких викладах, я мав нагоду ступнево пізнати чимало тодішніх університетських професорів: С. Остапенка (економіка, статистика),⁶⁰ В. Гериновича (географія),⁶¹ о. Юхима Сіцінського (археологія та історія Поділля),⁶² проф. Петра (антична цивілізація), П. Клепатського (історія),⁶³ П. Клименка (також історія),⁶⁴ М. Плевако (літературознавство),⁶⁵ М. Драй-Хмару (слов'янознавство)⁶⁶ та інших. З деякими зі згаданих осіб доля потім мене зблизила, натомість з деякими були байдужі або навіть холодні взаємини.

До останньої групи належав, на жаль, згаданий доцент Михайло Драй-Хмара, молода тоді людина, але вже відомий письменник і вчений у царині української філології. Розпитуючи про останні київські події в колах Національної Б-ки та Академії Наук, він розповів мені, що окрім викладів керує також і видавничою справою в Університеті. Зокрема, сказав, що редагує «Університетські Записки». Друкуються перші вісім томів «Записок...», тематично уложених. Вони друкуються вміру надходження відповідного матеріалу. У відповідь на це я мав необережність зазначити, що ця метода видавання «Університетських Записок» практикувалася в багатьох російських університетах за мирного часу і то здається, було добре. Натомість я вважаю, що в цьому випадку, в Кам'янці Подільському, цей давній спосіб видавання недоречний і ризикований, що ліпше було-б встигнути видати один-два томи з мішаним матеріалом, аніж розкладати друк кількох тематичних томів «Записок...» на довший час, маючи на карку большевицьку загрозу! У відповідь на це М. Драй-Хмара згіршливо глянув на мене, як на «анальфабета» у видавничих справах і ми холодно розсталися. Дальша історична дійсність підтвердила мої побоювання. Через польську, а потім остаточно московсько-большевицьку окупацію Кам'янця Подільського (від осені 1920 року) ніякий із запланованих і розпочатих друком таким чином томів «Записок Кам'янець-Подільського Українського Державного Університету» світу, здається, не побачив! Вони були відновлені згодом, вже за большевицьких часів.¹¹¹

Дня 14 жовтня 1919 року на публічному зібранні на площі в Кам'янці-Подільському відбулося зложення присяги на вірність УНРеспубліці Директорії УНР, Ради Народніх Міністрів, війська і всіх урядовців.⁸³ Я, на жаль, працюючи в університетській бібліотеці, не міг бути на цій врочистості й довідався про неї лише згодом з часописів.

В Університеті пізнав також д-ра Івана Кревецького, історика, бібліотекаря Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові.⁶⁷ Він був тоді старшиною Української Галицької Армії, частина якої перебувала під той час в Кам'янці Подільському. Разом з д-ром Осипом Назаруком,

заходилися вони видавати в похідній військовій друкарні, що була в вагонах на торах залізничної станції, часопис «Українська Старина», історично-мистецького змісту. На прохання д-ра Ів. Кривецького я написав в жовтні 1919 року статтю інформаційного характеру про «Українську Національну Бібліотеку в Києві». Стаття обіймала все життя Національної Б-ки, від часу її заснування до кінця 1919 року.⁶⁹

Одночасно з поточною бібліотечною працею при організації та провадженні в 1919-20 році фундаментальної бібліотеки Університету започаткувалася й теоретична праця в царинах: бібліотекознавчій та бібліографічній. Цим книгознавчим пориванням серед професури й студентства вельми сприяв ректор проф. д-р Ів. Огієнко, відомий не тільки як мовознавець але й як книгознавець, автор поважних творів з історії української книжки й друкарства.

З цією метою тоді таки восени 1919 року, заснувалося при університетській бібліотеці — «Кам'янець-Подільське Бібліотечне Товариство».⁷⁰

Очолив Товариство Ст. Сірополко, бібліотекар університетської бібліотеки. У числі членів були: доцент М. Плевако, доцент М. Драй-Хмара, проф. П. Клименко, ректор проф. І. Огієнко, М. Ясинський, помічник бібліотекаря, Л. Биковський, другий помічник бібліотекаря й інші професори та студенти Університету. Ректор затвердив статут Товариства й воно почало діяти. Товариство мало завдання: вивчати бібліотекознавство взагалі, зокрема українське й допомагати організації університетської бібліотеки.

Серед поточної праці й вищезгаданих починів промайнув кінець вересня, жовтень і листопад 1919 року. Через тодішні несприятливі для України воєнні події та обставини уряд УНР мусів був покинути свою тимчасову столицю, Кам'янець Подільський, і від 16 листопада 1919 р. VII-ма польська дивізія генерала Крайовського зайняла Кам'янець Подільський.^{87a} Український уряд подався на північ в напрямі Проскурова й Старокостянтинова.⁸⁸ Представником Українського Уряду, як його Головноуповноважений, залишився в місті — ректор Університету проф. д-р Ів. Огієнко.^{87a} Від початку грудня 1919 року поляки окупували частину Поділля, разом з Кам'янець-Подільським. На подвір'ї будинку, де я мешкав, розташувалася якась польська військова господарська частина. При ній був собака. Польські вояки кликали його «Петлюра!» З того я зміркував відразу, які настрої панували в польській армії, і чого від них можна було сподіватися.

На окуповані терени Поділля й Волині польський уряд призначив комісара-міністра Антоніо Мінкевича.⁸⁸ Він, приїхавши 10 лютого 1920 року до Кам'янця-Подільського, завітав і до Університету. Оглянувши, у супроводі ректора проф. Ів. Огієнка, різні його установи. Зайшов також і до університетської бібліотеки. Ми працювали, як звичайно, в глибині залі при столах. Долівка в бібліотеці була нижчою за рівень коритаря. При вході до бібліотеки зараз же при дверях був дерев'яний поміст з поруччями, щойно з нього кількома східцями сходилося вниз до бібліотеки.

Пригадую собі, що нараз великі двері з коридора відчинились і на помості з'явилися воевода А. Мінкевич і Ректор. За ними в дверях

було видно їхній почот. Вони стали на помості лицем до залі. Ректор рукою показав воеводі всю бібліотечну залу, заставлену з долу до гори полицями з книжками і щось йому сказав. Воевода ахнув зі здивовання й задоволення, бо очевидно не сподівався побачити щось подібне. Потім він, з виглядом великого пана, «зверхника краю», обернувся до Ректора, і подаючи йому руку, по польському сказав: «Дякую!» Ректор чемно йому вклонився і взаємно потиснув воеводі руку... Вони вийшли.

Після того ми довго застановлялися й сперечалися про те багато значуще «Дякую!» За що властиво він дякував Ректорові? Одні казали — за показання бібліотеки. Другі — за нагромадження «для Польщі» цих книжкових багатств. Треті — чому Ректор цю подяку так покvapно приймав нічого, здається, воеводі не відповівши? Адже як Головноуповноважений Уряду УНР Ректор рангою був вищий за обласного воеводу! Інші відповідали на цей закид, що хоч і Головноуповноважений, але був безсилий не то що, що небудь зробити а й сказати щось, бо поляки тоді мали силу й трактували українців «пер ногам!»...

У половині грудня 1919 року ректор закликав мене до свого кабінету й доручив особливо тяжке, за тодішніх воєнних обставин, завдання. Представники українського дідича графа Андрія Холоневського,⁷¹ поляка, що ніби то прихильно, по своєму, ставився до України, дали знати Ректорові, за посередництвом викладача польнознавства в Університеті, що в графському маєтку, на селі, біля залізничної стації Холоневської, є цінна книгозбірня графа на кілька тисяч томів, переважно польською та іншими чужоземними мовами. Книгозбір той був загрожений воєнними подіями. Вони просили Ректора, як високоавторитетну особу, вжити заходів, щоб урятувати цю збірку. Пропонували перевезти її до Кам'янця Подільського й включити, на правах «депозиту», у книгозбір університетської бібліотеки, залишаючи остаточне поладження цієї справи на післявоєнні часи. Таким чином книжки графа А. Холоневського, на їх думку, могли б переховатися.

Ректор пристав на це, і я поїхав від Університету з відповідними посвідками до адміністрації маєтку, і до всіляких влад, щоб мені допомагали. Доїхав щасливо, через Проскурів і Жмеринку, до ст. Холоневської. Дістався до села й до палацу. Порозумівся з його управителем. У селі стояла залага Української Галицької Армії. Вона цілком пішла мені на руку. Стрільці помагали пакувати книги й відвозити їх на залізницю, а старшини здобули відповідний, чистий залізничний вагон. Він майже весь виповнився цією, як виявилось підчас пакування, справді цінною книгозбіркою.⁷² У ній, між іншим, було кільканадцять інкунабулів.

Але зворотний шлях був нещасливий. З великими труднощами, вже за морозу, довів я ці книжкові скарби до Жмеринки. Тут довелося спинитися через безладдя, що запанувало на залізниці. Усі мої заходи, причинній допомозі галицьких старшин-комендантів стації, причепити вагон з книжками до поїздів, що мали ніби-то їхати в напрямі Проскурова, не щастило. У міжчасі, перебуваючи кілька днів у Жмеринці, я вештався по залізничній стації між хворими й померлими від тифу козаками української армії. Вони покотом лежали на долівках по всіх

зялях двірця.* Від них я заразився тифом. Усвідомивши собі це становище-неможливість довести за таких обставин книгозбірню графа А. Холоневського до Кам'янця Подільського, підлікуючись гарячим чаєм з медом, я поспішно порозумівся з дирекцією Української Гімnazії в Жмеринці. Передав їм вагон з книжками, а сам причепився до якогось поїзду, що випадково їхав буцім то в напрямі Проскурова. Після багатьох труднощів, коли поїзд раз у раз спинявся через брак палива, і нас, цивільних волки виганяли в ліс збирати по снігу дрова для паротяга, я добився врешті до Кам'янця Подільського.

Тремтячи від гарячки, я встиг скласти Ректорові жалюгідне справоздання з невдалої виправи й добігти до хати, де хвороба звалила мене з ніг і викреслила з мого життя майже шість тижнів часу.

Я втратив притомність. Прокинувся по кількох днях. Біля мене поралися якісь люди. Серед них впізнав: фелдшера Ю. Гудзія,⁷⁴ що був університетським скарбником, студента університету — А. Гнатівського,⁷³ студентку А. Статникову.⁷⁵ Були там і інші, яких я не знав. Вони зраділи, що я відкрив очі й наказали мені спокійно лежати. З їхніх оповідань довідався, бо сам говорити не міг, що лежу без тямів вже кілька днів, що мої господарі дали знати про мене до Університету, що вони належать до «Студентського Допомогового Товариства» під керівництвом проф. П. Клименка,⁶⁴ що заопікувались мною з наказу Ректора, що маю сипний тиф, але криза, очевидно, вже минула і є надія на видужання. Вони вартували по черзі біля мене ще декілька днів. Потім, коли я почав говорити, перевезли до місцевого шпиталю. Тут я пролежав щось із тиждень у спільній залі на кількадесят хворих. При мені виносили померлих.

Згодом проф. П. Клименко навідався до шпиталю, закутав мене у теплий коц і перевіз у будинок міського Архіву. При Архіві, у маленькому мешканку, що складалось тільки з сіней і кімнати, жив сторож з численною родиною. Проф. П. Клименко, як історик (спеціальність українські середньовічні ремісничі цехи), мав постійні зв'язки з Міським Архівом. Він найняв у сторожа ті сіней і умістив мене там на ліжку. Родина сторожа мала вихід з іншої сторони. Там таки мене й годували. Сторож приязно ставився до мене з огляду на проф. Клименка, а може й тому, що за мене платили? Він мав згнилий і запалий від пранців ніс. Кожний раз як він прибирав біля мене, або приносив харчі, які готувала його дружина, я дивився на його обличчя й думав: ось видужую від тифу, а тепер мабуть матиму пранці? Але був виснажений і до всього ставився байдуже. Проф. П. Клименко навідувався й потішав мене. У тих сінях я пролежав до кінця січня 1920 року.

Коли я вже був у силах ходити, проф. П. Клименко найняв мені кімнату в якогось жидка на Новому Плянні, недалеко від Університету. Я замешкав в одній світлиці з його старенькою матір'ю, що приходила тільки наніч спати. Отак негадані друзі врятували мені життя. Як би

---

* «...Жмеринський двірець став армійською трупарнею...», як влучно висловився Євг. Маланюк. Див. його «Книга спостережень», т. II, Торонто. 1966, стор. 309.

не вони, я відійшов би до своїх предків! Поволі почав навідуватися до університетської бібліотеки й згодом став постійно працювати по давньому.

Мій господар був приятний, але мало інтелігентний, невиразного тоді ремесла. Він любив розмовляти зі мною про різні справи. Його родичі вчилися в Університеті. Не зважаючи на це, він неприхильно ставився до українців. Якимось зайшла мова про «українську інтелігенцію». При тому він залвив з іронією, що — «українці не мають інтелігенції!» У відповідь на це я запитав його — «А хто ж викладає Вашим родичам? і в такому разі пощо вони вчаться в українському університеті? А хто ж провадив антипогромну роботу в червні 1919 року в Кам'янці Подільському?»¹⁰⁷ Він зникнув і наші розмови від того часу урвалися. Це було типове тоді ставлення пересічних жидів до українців та визвольної боротьби.

У міжчасі дістався до Кам'янця Подільського з Києва п. Я., знайомий проф. П. Клименка. Розповідав про свої пригоди підчас кількатижневої пішої мандрівки. Вішав «всіх собак» на вояків армії УНР. Виявилось, що він служив колись в якомусь російському гвардійському полку, і тому носив від того часу червоні замшові штани. У дорозі його перестрів загін українського війська. Вояки здерли з нього тієї червоні штани й блискучі чоботи та дали йому інші. У них він і добився до Кам'янця Подільського, кленучи їх на всі лади за таку зневагу.

По якомусь часі заснувалася, навесні 1920 року, заходами проф. М. Плевако, при Університеті бібліографічна організація. То був «Бібліографічний Семінар» при його кафедрі історії українського письменства.⁷⁶ Бібліографічний Семінар мав завдання: теоретичні — вивчення бібліографії, як науки, зокрема студіювання української бібліографії, та практичні — складання різних українських бібліографічних показників. Проф. М. Плевако просив мене допомогти йому в цьому. На засіданнях Бібліографічного Семінару відбулися такі доповіді: 1. Доцент М. Плевако — Вступного і орієнтаційного характеру, і 2. Помічника університетського бібліотекаря Л. Биковського про: техніку умової праці, бібліографію, як науку, міжнародню бібліографічну десяткову класифікацію, тощо,^{76a} вступні відомости з цієї царини. Після того учасники Семінару обізнавалися практично зі складними (елементами) книжки та вправлялися в класифікації за десятковою системою. Згодом мій виїзд до Києва та наступні військові події у 1920 році перервали згадані бібліотекознавчі та бібліографічні починання в Університеті.

Під той час в Кам'янці Подільському виходило кілька часописів.^{76b} Мій колишній старший товариш з Української Студентської Громади в Петроградському Політехнічному Інституті — Іларіон Косенко⁷⁷ редагував у 1919-20 рр. щоденник «Наш Шлях». При часописі були тижневі літературно-наукові додатки.

Він звернувся до мене з проханням давати матеріал для його часопису. Наслідком того я умістив там кілька статей впродовж лютого до травня 1920 року.⁷⁸

У тому самому, приблизно, часі вийшла з друку книжка викладача Університету й бібліотекаря університетської бібліотеки — Степана Сірополка — «Народні бібліотеки» (Кам'янець Подільський 1920). Редакція «Нового Шляху» звернулася до мене з проханням дати рецензію на цей твір. Я неохоче погодився, бо книжка була складена в дусі «старої школи». Але вона мала й свої додатні сторони, тому я написав рецензію, і вона була опублікована п. з. «Бібліотечна справа».⁷⁹

Від 1 січня 1920 року, заходами бібліотекаря Ст. Сірополка, стала споряджатися «Хроніка» поточної праці фундаментальної бібліотеки Кам'янець Подільського Українського Державного Університету. То був місячний рукописний періодик. Провадився він в одному примірнику в бібліотеці. Видужавши, я став брати в ньому участь, з обов'язку.

Рівнож від 31 березня 1920 р. став виходити друком літературно-науковий часопис Ради Студентських Представників Кам'янець Подільського Університету — «Нова Думка»,^{79а} під редакцією студента правничого факультету Юрія Липи.⁸⁰ У ньому я умістив статтю інформаційного характеру про «Наше Минуле», історично-мистецький журнал, що його видавало під редакцією П. Зайцева, у 1918-1919 рр. в Києві видавництво «Друкар».^{81, 89}

Українські воєнні обставини погіршувалися й представники УНР змушені були підписати дня 21 квітня 1920 року не вигідний для України у Варшаві мировий і військовий договір з Польщею. Згідно з цим договором відступлено було (тимчасово?) Польщі ще більшу частину Поділля, ніж вона окупувала до того часу, разом із Кам'янець Подільським. Після того відбувся похід на Україну поляків з незначною участю українського війська (тільки дві дивізії!). «Союзна» польсько-українське військо успішно посувалося на схід — вглиб Правобережної України. Вміру того доходили до нас звістки про жахливе поступовання поляків з українцями по селах, особливо, де були маєтки польських дідичів...

Дня 6-8 травня 1920 року польська армія, разом з українською, здобули Київ. Отже я міг вертатися. Перечекавши доки налагодиться залізничне сполучення, я подякував Ректорові за притулок в університетській бібліотеці, і в другій половині травня 1920 року виїхав з Кам'янця Подільського до Києва.

ВСЕНАРОДНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Моя подорож залізницею з Кам'янця Подільського до Києва, у другій половині травня 1920 року, відбулась без пригод.

Приїхавши, я негайно зголосився до Всенародної Бібліотеки. Канцелярія її містилася тоді в будинку Академії Наук (в кол. пансіоні графині Левашової, при ч. 54, В. Володимирської вул.).

Був прийнятий удруге, на працю у Всенар. Б-ці, але вже як підстарший бібліотекар, з огляду на мій стаж помічника бібліотекаря в університетській бібліотеці в Кам'янці Подільському, впродовж 1919-20 рр. На цьому становищі я пробув у Всенар. Б-ці від травня до кінця вересня 1920 року.

Склав звіт керівництву Всенар. Б-ки з моєї бібліотечної праці в бібліотеці Кам'янець Подільського Університету. Одночасно представив і свою статтю, готову для друку, п. з. «Матеріяли до історії українського бібліотекарського руху» (про Кам'янець Подільське Бібліотекарське Товариство, Київ, травень 1920). Через дальші воєнно-політичні події ця стаття не побачила світу й залишилась в Рукописному Відділі Всенар. Б-ки.^{70, 72}

Але не встиг я, як слід, увійти в обов'язки підстаршого бібліотекаря Всенар. Б-ки, як 12 червня 1920 року польсько-українське військо, пробувши коло місяця в Києві, залишило його й відступило на захід, вирівнюючи, буцім то, прорив польського фронту московсько-большевицькою кіннотою під командуванням маршала С. Будьонного.¹⁸⁶ Ми опинились в Києві знову під окупацією червоних москалів.

Становище Всенар. Б-ки впродовж моєї відсутности мало що змінилось, не зважаючи на несприятливі для неї обставини. Вона все ще перебувала в стані організації.

Керівним органом Всенар. Б-ки по давньому, з малими особовими змінами, був Тимчасовий Комітет, з В. Кордтом на чолі. Академік В. Вернадський, попередній голова Комітету, в кінці 1919 року виїхав з Києва. Замість нього Українську Академію Наук очолював академік О. І. Левицький.^{72a}

Число співробітників Всенар. Б-ки, разом з членами Комітету, зросло до 43 осіб (НПВ, II, стор. 121-123).²⁵

Кошторис Б-ки, з державних асигнувань, за першу половину 1920 року становив 1 479 000 радянських карбованців. При мені на другу половину 1920 року Б-ка отримала — 2 560 000 рад. карб. та на т. зв. «операційні видатки» (купівля книжок, каталогізація, і т. п.) було призначено додатково коло 4 855 000 рад. карб.²⁶ З огляду на знецінення грошей та несвоєчасну їх виплату то були насправді мізерні засоби.

Як і за попереднього мого перебування в Б-ці вона все ще страждала від неузгіднення справи приміщень зі щораз більшим напливом книжок.

Було вже згадано, що десь від грудня 1919 року, коли після денікінців, прийшла знову московсько-більшевицька влада до Києва, Академія Наук почала вимагати від Всенар. Б-ки звільнити зайняті тимчасово приміщення в будинку колишнього Левашівського пансіону (при В. Володимирській вул., ч. 54). Вільного приміщення Б-ка не мала. Книжков своєчасно з будинку Академії Наук вона не могла забрати й опинилась знову в скрутному стані. Цей скрут змусив Б-ку піти на відчай! Взимі 1919-20 рр., підчас моєї відсутности, Б-ці пощастило врешті здобути від московсько-більшевицької влади реквізіційний квиток на мешкальний будинок на Бульварі Т. Шевченка, ч. 36 (Колишній Бібіковський Бульвар). У цьому будинку, надзвичайно небезпечному в пожежному відношенні, Всенар. Б-ка зайняла перший і третій поверхи (тобто колишнє помешкання проф. Т. І. Флоринського, відомого україножера).⁷²⁶

Одночасно в будинку Академії Наук лишилися тоді ще за Всенародною Б-кою чотири кімнати-книжкові комори. У Педагогічному Музеї Б-ка мала дві кімнати, також книжкові комори. У Колегії Павла Галагана була ще одна кімната в сутеринах. Канцелярія Б-ки, по давньому, містилася тоді в будинку Академії Наук.

Уся т. зв. «лябораторна» праця, робітні для порядкування книжок та початків їх каталогізації відбувались на третьому поверсі, згаданого будинку на бульварі ім. Т. Шевченка, ч. 36.

Продовжуючи існувати в такому «розірваному» стані Всенар. Б-ка, з моїм приїздом, у травні 1920, налічувала вже коло 500 000 бібліографічних одиниць. Але її книгозбір далі зростав і Б-ка не вмщалася в згаданих приміщеннях. Усередині літа 1920 року Всенар. Б-ка зайняла й половину другого поверху в будинку на бульварі ім. Т. Шевченка, ч. 36. Комітет Б-ки, передбачаючи даліше її поширення, почав під осінь 1920 року, заздалегідь вживати заходів для здобуття Б-ці більшого й безпечнішого приміщення. Це йому пощастило почасти досягнути підчас вже моєї відсутности, у кінці 1920 року.

Труднощі з приміщенням не відповідали тому, як зростали розміри книгозбору. Через зиму 1919-20 рр. та під кінець літа 1920 року книжковий фонд Всенар. Б-ки дійшов, після приблизного підрахунку, 600 000 одиниць. За весь час від 1 червня 1920 до 1 червня 1921 рр. книжковий потік не припинявся. До Всенар. Б-ки поступила книгозбірня колишньої Олександрівської Гімназії (коло 50 000 томів) та книгозбірня колишньої Колегії Павла Галагана.

Окрім того вплинули книгозбірні приватних осіб та організацій. Приміром: книгозбірня проф. Налісси (коло 4-5 000 томів). То була цінна збірка з історії французького письменства. Її подарували Всенар. Б-ці з умовою, що з неї буде створений Кабінет французької літератури. Потім вплинула книгозбірня померлого восени 1920 року старшого бібліотекаря Всенар. Б-ки — Є. О. Ківлицького (коло 3 000 томів).¹⁰⁵

Далі поступали книги, головним чином, з різних офіційних джерел. Книжна Палата постійно, згідно з законом, надсилала Б-ці по два примірники своїх т. зв. «обов'язкових» друків, які поступали до неї з друкарень та установ. У жовтні 1920 року поступлень до Всенар. Б-ки

(згідно з «Реєстраційною Книжкою», у Відділі Постачання) було коло 55 000 книжкових одиниць з таких джерел: 1. Книжної Палати, 2. Клубу ім. Гната Михайличенка,^{84б} 3. Бібсекції Київської Губнаросвіти, 4. Архівного Управління, 5. Агітвідату, 6. Губтрамоту, і т. д.

У листопаді 1920 року Всенар. Б-ка отримала книгозбірню проф. Бартошевича, рештки книгозбірні проф. Биліни (коло 800 томів). Від редакції часопису «Київські Вісті» було одержано 788 примірників різних газет, тощо.

По збірки на провінції, що гинули, Всенар. Б-ка посилала своїх співробітників, а іноді влаштовувались цілі експедиції. Одна з них залишилась в моїй пам'яті. Серед літа 1920 року навідався до Б-ки представник культосвітніх установ м. Корсуня, на Київщині.^{84в} Він повідомив, що в колишньому палаці місцевої магнатки кн. Демидової-Лопухиної є багатюща книгозбірня. Усе майно Демидової-Лопухиної перебуває під «охороною» червоногвардійців. Палац має бути вжитий для приміщень різних місцевих корсунських організацій. Тому книгозбірня звідтиля має бути усунена. Вони вирішили передати її Всенар. Б-ці. Просив делегувати бібліотекаря для перебрання книгозбірні, обіцяючи поміч на місці. Мене, ще з кимсь, вирядили для отримання від них тої книгозбірні, і перевезти її до Києва. Ми того самого дня й поїхали разом із тим представником до Корсуня, взявши зі собою папір і належний запас шнурків, щоб в'язати й пакувати книжки.

Невеличкий палац кн. Демидової-Лопухиної в Корсуні містився в садку, серед інших господарських будівель, на мальовничому островці, що його творила течія ріки Рось. Доступ до нього був через місток. Осередком палацу була велика двоповерхова зала. Вона простягалася крізь увесь будинок, від входу до дверей у садок. По обох її боках (стінах) були розташовані кімнати різного призначення. На першому поверсі обидві подовжні стіни були обставлені шафами у два метри заввишки, з гарного полірованого дерева. У них за дротяною сіткою були уставлені на полицях книги. Шафи зачинялись на ключ. Палац і книгозбірня хоч і були під охороною війська, мали виразні сліди попереднього і далі постійного погрому. Приміром — двері в деяких шафах були виломані. З оправлених фоліантів, що були там, була зірвана шкіра, яку, як казали, червоногвардійці вжили для своїх кашкетів, тощо.

У поміч нам пакувати книжки зголосилася симпатична місцева вчителька з учнями й дівчатами, разом коло 10-12 осіб. Ми підібраними ключами повідчиняли решту шаф і почали в'язати книги в пачки. Їх було, на око, кілька тисяч. Книгозбірня мала магнатський-репрезентаційний характер. Книжки були гарно оправлені в брунатну шкіру з позолоченими палятурками й корінцями. Вона складалася з видань XVIII, XIX і початків XX-го ст.ст. То були переважно французькі книжки. Серед них було кілька повних комплектів «Французької Енциклопедії», від першого її видання почавши, твори грецьких і римських клясиків, комплекти «Revue des deux Mondes» та інших французьких часописів, тощо.

Працюючи намагливо, ми раптом почули в будинку якийсь, наче б то, вистріл з рушниці. Ми кинулись до сіней. З них кількома східцями

догори входилося до залі, де ми працювали. По обох сторонах східців у сінях (вестибюлі) стояли чудові у півтора метра заввишки алябастрові вази у французькому стилі, бо й усе урядження палацу, включно з книгозбірнею, було в тому самому стилі. Біля однієї вази, череп'я з якої валялося на долівці, стояв вартовий червоногвардієць. Цей вандал прикладом рушниць розбив дорогоцінну вазу й тепер дивився на нас безглуздо посміхаючись. Ми подбали, щоб його негайно усунули звідтиля і щоб взагалі палац «охоронявся» тільки ззовні.

Клопоту з пакуванням книгозбірні кн. Демидової-Лопухиної було досить, і довелося заночувати в Корсуні. На другий день ми докінчили свою працю й приділеними фірманками відвезли книгозбірню на залізницю. Згадані помічники допомагали нам у всьому до самого кінця. Вони відпроварили разом з нами навантажені фірманки до залізничної станції і допомогли навантажити книги у вагон. Всенар. Б-ка таким чином придбала значну кількість книжок у доброму стані. Інша справа, що то були переважно дублети книжок, які вже були в її книгозборі.

Упродовж літа 1920 року почалася поволі каталогізація величезного книгозбору Всенар. Б-ки. До кінця року з її майже 600 000 книжкових одиниць пощастило упорядкувати й закаталогізувати тільки щось із 50 000 титулів.

Мої обов'язки підстаршого бібліотекаря були переважно подвійного характеру. У Відділі Постачання Всенар. Б-ки вони були ті самі, що й за моє попереднє перебування в Б-ці. Поруч їх виникли нові обов'язки загального і спеціального адміністративного характеру.

З огляду на збільшення персоналу Б-ки і розкиданість по місті її приміщень відчувалася потреба зв'язку й узгіднення усієї праці. Мені довелося бути одним із тих службовців, що поза Комітетом і Канцелярією Всенар. Б-ки, з обов'язку і власного бажання тримали руку на живчику усієї діяльності установи.

Для того з ініціативи й заходами автора цих рядків на зміну і якби продовженням колишнього «Книжного Вістника Національної Б-ки», було зорганізоване, в скромних розмірах, від червня 1920 року, видавання «Хроніки», часопису бібліотекознавства для внутрішнього вжитку Всенар. Б-ки.

Зразком для того роду видавництва була «Хроніка» Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові, що виходила від 1900 року. Вона періодично подавала відомості, між іншим, також і про книгозбірню, бібліографічну та видавничу діяльність Товариства.

Свіжим зразком була також і «Хроніка» поточної праці фундаментальної бібліотеки Кам'янець Подільського Українського Державного Університету, рукописний, місячний часопис. Він провадився в одному примірнику, у згаданій бібліотеці, від 1 січня 1920 року.

Першим редактором «Хроніки» Всенар. Б-ки був, до осені 1920 року, підстарший бібліотекар Л. Биковський. Після нього продовжував «Хроніку» старший бібліотекар — проф. М. Сагарда. Згодом перебрав її продовження старший бібліотекар — Гнат Житецький. Після нього аж до кінця 1922 року редактором «Хроніки» був голова Ради Бібліотекарів Всенар. Б-ки — Юрій Іванов-Меженко.

«Хроніка» усталювала всю поточну (працю) життя Всенар. Б-ки. Часопис містив цифри виконаної праці, протоколи засідань Ради Бібліотекарів, відомості про діяльність Комітету Всенар. Б-ки, постанови, інструкції, розпорядження, відомості про службові призначення, описи поокремих відділів Всенар. Б-ки, або царин її діяльності, тощо. З огляду на інформаційний характер матеріалу було визнано за потрібне, щоб кожний співробітник Б-ки читав її.

Окрім щоденної, провадилась ще «Хроніка» тижнева й місячна. Ці дві, останні, підсумовували дані «Щоденної Хроніки», подаючи всі відомості в стислому, скороченому вигляді у цифрах.

Офіційно відповідальним редактором всіх трьох «Хронік» був кожночасний голова Ради Бібліотекарів Всенар. Б-ки, який видав матеріалом, крім чисто-технічного зіставлення. «Хроніка» друкувалася на машинці накладом у 10 примірників. Їх розподіляли так: 1 прим. для Української Академії Наук, 1 прим. для Комітету Всенар. Б-ки, 1 прим. для Книжної Палати, 2 прим. для інформації співробітникам Б-ки (ці примірники після їх використання йшли потім до Архівного Управління), 2 прим. для Канцелярії Б-ки, 3 прим. лишалися в редакції «Хроніки» для інформацій, обміну з іншими бібліотеками, тощо.

Отже в цьому періоду усталювалась вся поточна праця у Всенар. Б-ці, як у вигляді текстовому, так і цифровому, щодня, щотижня і щомісяця. Це мало для Б-ки велике організаційне значення, значно спрощувало складання звітів за певний відтинок часу, а по-друге давало можливість керівникам Всенар. Б-ки слідкувати за розвитком та керувати нею. Не кажучи вже, що то був, наче б то, «Архів», Літопис Всенар. Б-ки.^{85a}

Започатковуючи й провадячи, на початку, «Хроніку», я звернув увагу, в душі її завдань, на поліпшення організації Всенар. Б-ки. Для цього склав у вигляді меморіалу, в текстовому й графічному вигляді — «Проект організації Всенародної Бібліотеки згідно з її статутом», Київ, 1920. Цей меморіал був відбитий на машині і разом з рисунком (схемою організації) доданий до тижневої «Хроніки» Всенар. Б-ки від 20 червня 1920 року. Він дещо спричинився до дальшого докладнішого упорядкування внутрішнього поділу Б-ки на відділи й підвідділи, з окресленням їхніх завдань та компетенцій.

Виконуючи такі різноманітні обов'язки, я мав зв'язок з усіма царинами діяльності Всенар. Б-ки, її органів та відділів, співпрацював з керівниками її та усім персоналом.

Була поміж ними новоприйнята, на початку 1920 року, співробітниця Ольга Євдокімовна Карпінська.^{85a} Була одружена, мала доньку. Воєнні події 1914-18 рр. змусили цю родину переїхати з Любліна до Києва. Тут чоловік О. Є. Карпінської працював, як інженер, в якихсь міських установах. Його платні за тих скрутних часів не вистачало для утримання родини і О. Є. Карпінська доробляла у Всенар. Б-ці.

Одного разу я привіз з міста фірманкою книжки до бібліотечних комор в будинку ч. 36 на бульварі ім. Т. Шевченка. Серед співробітниць у згаданому приміщенні побачив струнку, милого, інтелігентного вигляду, зі шляхетним зосередженим виглядом бльондинку, літ під 30.

Вона в робочому фартусі, з ганчіркою в руках і... з університетським емальованим значком на грудях, порядкувала книжки, що там були складені. Справила вона на мене сильне враження. З першого погляду я, зовсім не знаючи її, закохався! Дальші службові взаємини між нами виявили її освіту й глибоку інтелігенцію, а водночас привітність і простоту в обходженні. Ці прикмети ще більше полонили мене! Одночасно я відчув боляче свою меншеартість проти неї. Я був молодший за неї, тільки таке собі «перекотиполе», у тодішніх обставинах. Окрім того був ще й «недоучкою»! Що, поза своїм «серцем», міг її заофірувати? — Ніякого матеріального забезпечення і нижчий освітній рівень? Тому я таївся зі своїм коханням, не виявляв його, щоб ненароком не образити її, не зіпсувати її родинного життя. Натомість всю напругу своїх почувань зосередив на напруженій праці у Всенар. Б-ці. Упродовж того часу я робив все в Б-ці з «її образом в серці» — старався бути найдіяльнішим, найшляхетнішим і найбільш гідним в її очах!

Згодом, двадцять п'ять років пізніше, вже зі скитальщини в Німеччині, я написав навмання, через Бібліотеку Української Академії Наук у Києві, лист на її адресу. В ньому сповідався зі своїх тодішніх почувань і повідомляв, що працюючи тоді у Всенар. Б-ці я то все «робив тільки для неї»!

Лист дійшов до адресатки! Добродійка О. Є. Карпінська вже не працювала в Публічній Бібліотеці Укр. Академії Наук (перед тим Всенародній), овдовіла й мешкала при одруженій доньці в Бердянському, чи Генічеському, десь на Озівському узбережжі.

Дістав також і відповідь від неї. Вона починалася словами: «Мій хороший Левко Юстимовичу!... «У тому листі писала, що бачила мое до неї ставлення і... взаємно відчувала до мене те саме! Тільки родинні обставини стримували її від чинного виявлення взаємних до мене почуттів!...

Ось так і за таких обставин із захопленням й відданням працюючи, я виживався у Всенар. Б-ці. Але поза нею життєва дійсність ставала що раз то більше несприятливою і осоружною. Платні співробітникам в Б-ці запізнювалися. Всі мої попередні заощадження з Кам'яця Подільського вичерпалися. Гроші ставали все більше безвартісними. За них годі було здобути харчів, яких також було обмаль в київських крамницях і по базарах, хоч провінція жила в достатках!

Рятуючись від тої скрути порозумівся з давнім знайомим — Ів. Костевичем Герасимовим, що працював тоді в Книгоспілці.^{15a} Ми мешкали разом, взаємно допомагаючи один одному. Але я був у гіршому за нього матеріальному становищі і незабаром став для нього утяжливим співмешканцем. Він став мені дорікати за мою, буцім то, життєву незарадність, а потім і зовсім відмовився мені без кінця допомагати.

Дійшло до того, що від початку вересня 1920 року, я жив вже тільки на бараболі. Потім став варити собі юшку з картопляних лущпайок, з ощадности тільки легко її осолоюючи! По кількох днях зміркував, що так харчуючись, зовсім охляну, або й захворію, бо надходили осінь і зима. Тому вирішив, рятуючись від загибелі, не зважаючи на любов

мені працю у Всенар. Б-ці та потаємну любов до О. Є. Карпінської, їхати до рідні на Звиногородщину!

Подорожувати залізницею за тих большевицьких часів було небезпечно. Тому, обміркувавши цю справу з керівництвом Всенар. Б-ки, я став обходити базари й місця зупинок приїжджих з сіл спекулянтів-селян і шукав серед них земляків зі Звиногородщини. Вони постачали Києву живність з ближчих і дальших сіл. Продавали її або вимінювали на потрібні їм речі й вироби. Потім з ними, або порожняком, від'їздили на села перевозячи інколи, за певну оплату, подорожніх. Самому пішки пускатись в далеку дорогу також було небезпечно через розпаношеність тоді бандитизму. Грошей на переїзд я не мав, але сподівався, що батьки в Звиногородці заплатять на місці за мій переїзд.

У тих шуканнях, зовсім випадково під кінець вересня 1920 року, зустрів якогось селянина, чи міщанина, з м. Тального, на Уманщині. Той погодився допомогти мені дістатися на Звиногородщину. Ми умовились зустрітись на далекому передмісті Києва, в кінці В. Васильківської вулиці. Звідтіля, буцім то, мала від'їздити відома йому спекулянтська фірманка на південь Київщини. На ню він взявся мене влаштувати, зі заплатою на місці, після приїзду.

Не цілком йому довіряючи, я все ж таки вчасно був на умовленому місці. Довший час ніхто туди не приходив. Натомість прибіг якийсь молодий жид, з двома узброєними міліціонерами. Він присікався до мене як до київського жидка-спекулянта, погрожуючи арештом. То був у ті часи один із способів вимушувати відчипні-хабарі! Не маючи грошей я виказався пашпортом, що я не жид, а православний, міщанин зі Звиногородки, кажучи, що недавно приїхав до Києва в справах і вертаюся назад. Тоді він відчепився, запитуючи, чи я не бачив часом поблизу якогось жида, за яким він буцім то ганяється! Відповів, звичайно, що нікого не бачив, і вони побігли далі.

Після того, по якомусь часі, прийшов мій «знайомий» з Тального і повідомив мене, що все поладжено. Спекулянти погодилися взяти мене зі собою. Він заклав за мене п'ять пудів жита і вірив мені, що я віддам йому на місці, після приїзду. Потім приїхала фірманка парою коней з кількома селянами, забрали мене й мого «добродія», і ми поїхали.

ПО КИЇВЦІНІ

З тодішніх подорожніх вражень пригадую собі, що ми виїхали з Києва зранку, за погідної соняшної днини. Їхали не шляхом, а навпростець, підміськими піскуватими околицями, вкритими рідкою сосниною. Ніхто нас не зупиняв. У двох місцях ми самі зупинялися. Товариші подорожі щось були вгледіли в корчах, під соснами, осторонь від нашого напрямку. Зіскакували з фіри й бігали туди пересвідчитись. У першому випадку в ліску лежала ограбована й зарізана жінка, а в другому — мертвий вже дід!

Їхали ми досить швиденько з огляду на т. зв. «живу фуру». Такий транспорт означав, що подорожні, в протилежність до колишніж жидівських балагуд, сиділи на возі тільки на рівній і добрій дорозі. На тяжкій для коней і під гору зіскакували і йшли біля воза, потім знову всідали й так далі. Нас було сім осіб: візник-господар фірманки, автор цих рядків, його «знайомий» та ще чотирьох подорожніх, не то селян, не то міщан, якогось невиразного вигляду, але щось спільне мали з візником. Усі вони були в віці від 30 до 40 років.

Так бігли-їхали, без перерви, аж до півночі. Вже далеко на південь від Києва, в чорноземній смузі, ми спинились в якомусь селі на ночівлю та відпочинок для коней. Господар фірманки розклав багаття, а над ним на кінець дишля повіша відро з посоленою водою, подався до хати, біля якої ми спинились на шляху. Незабаром вернувся з мішечком борошна, замісив його й наробив галушок. Потім вкинув їх в окріп і заправив салом. По кількох хвилинах залляв багаття і поставив відро з юшкою й галушками на землі, під хатою. Обсівши його довкруги, ми повечеряли. Хтось із них позичив мені свою ложку. Повечерявши, підкинули коням сіна й полягали спати — дехто під возом, або під хатою.

На світанку рушили в дальшу дорогу. Їхали весь час на південь, бічними доріжками, через якісь незнані мені села. При їзді у село гралися діти. Вони підбігали до воза й повідомляли: «дядьку можете їхати! В селі немає большевиків!» Після того ми миттю переїздили села. У дорозі з'ясувалося, що спекулянти їдуть до м. Тального і до м. Звиногородки не можуть заїздити. Я зажурився, бо лишати їх і йти пішки, сам один, через незнані мені околиці я боявся. Мої товариші подорожі радили мені їхати разом з ними до Тального, а там далі видно буде...

Під вечір, верст за десять до Тального, ми під'їхали до якогось села. Хлопчик, що порпався в поросі на шляху, підбіг до воза й остеріг — «У селі большевики! Бенкетують у священика!» — Що робити? — «Якщо вони бенкетують, то може якось тихцем проскочимо!», рішив візник і ми швиденько подалися через село. Проїхали великий майдан при виїзді з села. Ліворуч, в глибині його була серед високих дерев церква, а

при ній був дім священника. Біля тиңу стояло кілька прив'язаних і осідланих коней. Ніхто нас не спинив і ми викотились у поле за село.

Раптом зачули за собою тупіт кінських копит. То верхівці-большевики здоганяли нас. Обскочили віз — «Стій!» — «Хто їде?» — «Селяни з Тального, навідувались у це село й вертаємся до дому!» Відповів господар фірманки. — «Ваші документи!», крикнув їхній старший. Кожний з подорожніх, очевидно, мав приготовлені якісь посвідки на такий випадок. Отже виймав і показував. Той провіряв, віддаючи назад.

Холодний піт обілляв мене! А що ж я покажу? Не був приготований на таку зустріч. Мав при собі тільки давній пашпорт виданий ще Звингородською Міщанською Управою у 1912 році, коли я від'їздив на високу науку до Петербургу. Але, на мій здогад, цей царський документ міг мене тільки скомпромітувати в очах большевицьких вояків. От, подумав, стільки проїхав, аж ось під самий кінець подорожі піймався!...

У відчаї, не надумуючись, вийняв з кешені той злощасний пашпорт і подав його большевиківі. Він пильно його читав. Врешті обличчя його роз'яснилося й він потрясаючи захоплено пашпортом у руці викрикнув, звертаючись до всіх присутніх — «Вот это так документ! Настоящий документ!» — і з пошаною звертаючи мені його, додав — «Можете ехать!»!...

Верхівці почвалали далі, а ми поволі подались за ними. Я ще не опритомнів від такого несподіваного для мене обороту справ, але спостеріг, що відношення до мене співтоваришів подорожі відразу змінилось. З попереднього за «панбрата» товариського, на шанобливе, як до особи, що має «такий документ!», що його навіть большевики шанують!

Вже смерком ми в'їздили у м. Тальне, на Уманщині.

Т а л ь н е. В Тальному⁹¹ я бував і перед тим з батьками чимало разів, коли ми жили в лісництві Привороття, у віддалі яких 15-16 верств на захід від містечка. Але я знав більше середмістя з базаром та жидівськими крамницями. Натомість тепер ми заїхали у незнане мені далеке передмістя, майже на селі. Спинились перед хатою мого «знайомого». Ми удвох зіскочили з фірманки, яка подалась далі в село з рештою подорожніх.

Під тином, від вулиці, були складені колоди. На них сиділи діди, жінки й діти. Всі вони привітали нас з дороги. Після чого ми пішли до хати.

На порозі нас радісно зустріла дружина мого господаря й діти. Він розповів про подорож і мене. Потім залишив нас біля хати й подався до комори.

У зв'язку з приїздом спекулянтів (новітніх чумаків) почався в тому кутку села жвавий рух. Носили між хатами різні речі й мішки з зерном. Мій господар також взяв, не знаю звідкіля, і відносив двічі до сусідів, через перелаз два відра повні соли, тощо. Очевидно вони таким чином полагоджували свої розрахунки й торговельні справи в зв'язку з щасливою виправою до Києва.

По якомусь часі господар повернувся, і ми повечеряли. Урадили, що я маю залишитися у них на деякий час, щоб відпочити після подо-

рожі. В міжчасі, щоб бути чимсь корисним, я став за сторожа в їхньому садку, ганяючи птахів і хлопчаків від стиглих вже яблук та груш. Жінка постелила нам у сінях на долівці, а сама з дітьми лягла спати в хаті.

На снідання вранці дала нам запашну, осолоджену ячмінну каву з молоком та чималі скибки паляниці намащені маслом. Все це смакувало мені неабияк після голодоморних київських харчів.

З балачок, упродовж дня, з'ясувалося, що мої господарі не дуже вірять у мою «Звиногородську казку». На їх думку я просто втікав з Києва куди небудь на село. Отже вони охоче залишили б мене в себе на довший час, може через зиму. Я мав би жити в них, помагати в господарстві й так відробити тих п'ять пудів жита, що мій «добродій» заклав за мою подорож.

Це не відповідало моїм намірам, тим більше що я не мав зимового одягу й взуття. Зрештою чого б я сидів у них маючи насправжки, на Звиногородщині близьку мені рідню? Але тоді я не перечив їм, відкладаючи остаточне вирішення у цій справі на дальше, а тим часом набирився сил.

На третій день мій господар зник, мабуть подався на нову подорож? Я залишився з його дружиною господарювати в обійстю й садку. Вона привітливо ставилася до мене, співчувала моїй долі й добре годувала.

Минуло два дні. Господар не вертався. Тоді я з нею порозумівся. Пояснив, що мої батьки в Звиногородці, і це не вигадка, що я не можу надалі залишатися в них, а мушу йти до дому. Подякував за гостину і сказав, що вважаю себе за їхнього боржника. Але при першій нагоді поверну борг за перевіз. Господиня цілком погодилася з моїм вирішенням, і навіть дала мені на дорогу торбинку з харчами. З нею наступного ранку я й вирушив пішки до м. Звиногородки.

ПО ЗВИНОГОРОДЩИНІ

Поволі я виплутався з вуличок Тального й вийшов на великий поштовий тракт, що майже по простій лінії провадив повз села — Гусакову й Вільхівець на м. Звиногородку. Всю цю околицю знав добре ще з юнацьких літ. Тому не пішов головним шляхом, а звернув по якомусь часі з нього ліворуч і подався окружною дорогою через с. Кобринову, лісництво Привороття, через ліс, с. Попівку, а за нею попід лісом до с. Озірної, та повз нього до Звиногородки, тільки з іншої сторони. Ідучи ось так хотів уникнути небажаної зустрічі з большевиками. У той же час за гарної днини хотів відвідати місця, в яких колись жив і бував впродовж 1900-1914 рр. По цій дорозі я знав кожную оселю, кожную доріжку, кожний лісок, яр чи влоговину, мав знайомих. Отже був «у себе вдома»!, як то кажуть.

Перед полуднем дійшов до с. Кобринової. Зайшов до священика о. Скрипчинського.^{89а} Він ще там жив. Мене зустріли привітно. Відпочив, нагодували й там переночував. Їхніх дітей не було вдома. Їх, як і мене, розвіяла по Україні буревійна доба. Старі були самі й бідкались за ними. Розповів їм про свої пригоди та сказав що йду до батьків у Звиногородку.

Яке ж було мое розчарування, коли я довідався від них, що моїх батьків вже давно немає в Звиногородці! Вони, разом з іншими, виїхали підчас денікінців, восени минулого року в Польщу. У Звиногородці залишилась, буцімто тільки моя дядина М. Биковська, з с. Топильної, з дітьми. Не знаючи нічого про мене, від лютого 1918 року, батьки дуже бідкались і просили, відїжджаючи, о. Скрипчинського, вразі коли б я прибився до нього, скерувати мене до дядини в Звиногородці. Отже мое становище й вигляди на Звиногородщину від тієї звістки дуже затьмарилися.

Окрім того о. Скрипчинський, почувши, що йтиму далі повз лісництва в Приворотті, остеріг мене, кажучи що воно вже не існує, зруйноване, а в хаті колишнього старшого козака тепер мешкають бандити, які нападають на подорожніх. Він радив мені йти іншим шляхом, а не через ліс!

Але я його не послухав! Пішов звиклою дорогою степом. За п'ять верств був вже на узліссі, біля лісництва. З цікавістю але й з острахом, пройшов біля криниці й колишньої хати старшого козака. Усе там було по давньому, тільки дещо занедбане, ніхто мене не зачепив.

У лісництві колишнього нашого будиночка та всіх повіток також вже не було. Знати було, що не були спалені, а розібрані на будівельний матеріал. Отже то не була помста, чи грабунок, а скорше практична потреба.

Мій батько завжди жив у злагоді з доволішніми селянами, головню сіл — Попівки й Залеського. Попівчани постійно, на початку революції,

запевняли батька й просили його лишатися в лісництві. Але з розгортанням революції, коли в лісі почали переховуватися різні бандити, становище під осінь 1919 року почало змінятися. — «Вам від нас нічого не загрожує, але не встережемо Вас і Вашу родину в лісництві, далеко від людських осель, від перехожих банд»,⁹⁰ казали наші приятелі.

Тому восени 1917 року мої батьки переїхали жити до м. Звиногородки. Відтоді мій батько, з рамени Сільсько-Господарського Відділу Повітового Самоврядування, в якому працювала також і моя сестра Софія, наглядав і далі за лісом у Приворотті, доїжджаючи туди зі Звиногородки. Згодом облишив цю працю через загальне безладдя.

У січні-лютому 1918 року я відвідав був їх в Звиногородці. Відтоді мій зв'язок з батьками увірвався аж дотепер, кінця 1920 року, коли я стояв у лісі, на шляху, і дивився на зруйноване лісництво, в якому провів свої молоді літа. Нігде не було чути ні душі!

Постоявши й посумувавши, я подався шляхом крізь ліс. Вихід з нього, в балці, був і за передреволюційних часів, досить небезпечний. Тут іноді перестривали й грабували подорожніх. Тому, знаючи це, я заздалегідь звернув у ліс, ліворуч від шляху, і пішов навпрошки лісом і полем під гору до с. Попівки.

Ліворуч від в'їзду в село був колишній фільварок графа А. Потоцького. Здалека зі шляху було видно фільваркові будинки, що стояли на свому місці, але ближче я не підходив і не приглядався, поспішаючи завидна добитися до Звиногородки.

Подався селом, давньою, знаюю мені вулицею з гори в балку, в якій головню й було розташоване село. Перед з'їздом у долину, по лівій руці, так само стояла самотньо, без повіток, велика обчухрана хата-дім місцевого маляра, що колись працював у мого батька в лісі. Його дочкам я завдячував перші кроки в національному усвідомленні. Через вулицю, праворуч, була хата селянина-робітника. Він відзначався неабиякою силою і постійно возив, наймався, з лісу тяжкі колоди дерева. На подвір'ї була його дружина, як і завжди вагітна. Вона не впізнала мене!

У балці місток був зруйнований. Переходили й переїздили просто через річечку-струмок. За містком, під горою, стояла по давньому церква, до якої ми ходили. До місцевого священика о. Пясецького^{91а} не заходив, маючи вже відомості про батьків. Тому скрутив праворуч, по під горою, іншою вулицею, що провадила вздовж села на шлях до Звиногородки. При виході з села по давньому стояла, праворуч, вбога й обшарпана хата колишнього місцевого конокрада.

Ось так вийшов з села в напрямі на м. Звиногородку. Ніхто на мене не звертав уваги. Дорога вела попід гору, пересікала кілька ярів, маючи по лівій стороні, через поля, ліс, що належав також до лісництва Привороття. Згодом ліс скінчився і степом, до полудня, я переходив вже великим трактом повз с. Озірну. Під вечір був у Звиногородці.

Зайшов на помешкання дядини М. Биковської.^{91б} Вона була вдома. Прийняла мене як родича, але не дуже привітно! Згодом я це зрозумів. Причин для того було чимало. Дядько мій, Володислав Биковський,^{91в} їздив до Одеси по різний крам, яким гандлював у Звиногородці. Ос-

танньо мої батьки, зажурені браком вісток про мене, перед своїм від'їздом до Польщі, оплачували дядькові поїздки, прохаючи його скрізь розпитувати про мене. Підчас однієї з таких торговельно-розвідкових поїздок він заразився тифом і помер. Тепер дячина обвинувачувала мене в дядьковій смерті! Після того вона залишилась сама з двома дітьми: моїм братом Петрусем і молодшою за нього сестрою — Казимірою. Утримуючи родину, дячина тяжко працювала фізично й хворіла. Мої батьки, доки були, трохи їй помагали. У міжчасі старший її син, мій двоюрідний брат — Казимір, пішов до війська УНР і не було звісток про нього. Опісля ми довідались, що він з армією УНР вийшов на еміграцію в Польщу і там працював. Згодом дячина померла у 1920-21 р. Петруся покликали до советської армії, він там захворів. Дівчинку забрала заміжня дячина сестра відїжджаючи з чоловіком до Польщі.

Проте таки довелося в них заночувати. Дячина повідомила мене, що в с. Лозоватці, у паровому млині, працює по давньому мій дядько А. Семашко, одружений з тіткою Клементиною, молодшою сестрою мого батька. Мої батьки, помагаючи перед своїм виїздом дядині, просили її скерувати мене, якби я з'явився, до Семашків у Лозоватку. Вони там лишилися, не маючи наміру нікуди відїздити.

На другий день зраня я подався далі пішки до с. Лозоватки, у віддалі коло 20 верст від Звиногородки. Йшов вже менше знаними околицями. Тому тримався головного шляху через с. Княжу на с. Козацьке. В останньому жив колись князь Куракин і там таки було управління всіх його довколишніх маєтків. Пройшов селом повз опустілу і нечинну гуральню.

За селом зійшов з простого шляху, що провадив до с. Топильної, на фільварку якої був колись економом мій дядько Володислав Биковський. Тримаючись все праворуч, навпростець, доріжками через поля добився до с. Лозоватки. Минув місцевий цвинтар і увійшов у село.

При вході у село дещо, на око, начеб то змінилося. Тут був колись фільварок князя Куракина, по обох сторонах вулиці. Тепер, праворуч, по давньому, в садку стояв мешканевий дім колишнього економа добродія Гаупта. Але ліворуч, на місці просторого фільваркового подвір'я з довгими волоньями й стайнями, виднілася нова вулиця. Вона складалася з щось із 20-тьох обійсть, з новими, свіжо вшитими, хатами.

Я зійшов давньою вулицею в долину до парового млина, колись власністю князя Куракина. Його, за моїх давніх часів, орендував добродій Каневський, жидівського походження. Млин був чинний. Через його просторе подвір'я і місток я перейшов по той бік балки. Під горою стояли два будинки для службовців: в одному мешкав мірошник, а в другому машиніст — мій дядько.

Перед хатою впав в обійми тітки, яка зі сльозами на очах радісно мене зустріла, бо як казала, не сподівалася вже мене колинебудь бачити. Негайно закликала дядька з млина. Той прибіг і прилучився до нашої спільної радості з приводу такої нежданої родинної події.

Дядьки Семашки дуже близько жили з моїми батьками. Тому ті, відїжджаючи, просили їх заопікуватися мною. Дядьки просили мене нікуди вже не їздити, а залишатися в них так довго, як то мені треба буде!

У ЛОЗОВАТЦІ

У Лозоватці я перезимував, від початку жовтня 1920 до другої половини травня 1921 року. Дядьки були бездітним подружжям, старшого віку. Заопікувались мною, як своїм рідним сином.

Першою справою була моя «акліматизація». Тітка дала мені дядькову білизну, а дядько одягнув мене в свій старий кожушок, дав чоботи, смушкову шапку й палицю. Отже назовні я став виглядати, як і всі інші довкола.

Другою справою, після відпочинку, було взаємне зазнайомлення з лозоватським середовищем. Дядько був сталим і давнім мешканцем села, назагал відомою й всіма поважаною особою. Це до певної міри переносилося й на мене новоприбулого. Я знав те середовище ще з дитячих і шкільних часів, але в міжчасі обставини й почасти люди в Лозоватці змінилися.

Ми відвідали млин, де дядько познайомив мене з його робітниками. Відновили знайомство з мірошником-лотишем та його дружиною. Він віддавна працював в млині й мешкав в сусідній з нашою хаті. Потім пішли з «візитою» до добродія Каневського, колишнього орендаря млина. Цей Каневський був вже націоналізований, належав до Лозоватської Сільської Громади і був у тому млині в ролі «управителя» від Лозоватської Сільської Ради.

По деякому часі відвідали священика о. П. Филиповича. Він жив по давньому (від 1918 року) в селі, але був вже оточений меншою кількісно, ніж раніш родиною. Дружина його в міжчасі померла, відсутніми були також два його сини: відомий в Україні кооперативний діяч Євген Филипович і Павло Филипович, письменник і вчений.⁹³ Там таки була й їхня кузинка — Капітоліна (Ліна) Федорівна, одружена з Архангельським. Вона вчителювала в сусідньому с. Козацькому.

Відвідали також і місцеву «Просвіту», побували в школі та зайшли до Сільської Ради. Дядько хотів познайомити мене з одним із її членів, своїм приятелем — Степаном Сергійовичем Якименком. Але не застали його в Раді. Він був мешканцем с. Лозоватки, відігравав в Сільській Раді визначну роль, але вчителював в сусідньому с. Козацькому. Ми просили переказати йому щоб він навідався до нас. Наслідком тих відвідин по селі пішла чутка, що до Семашків приїхав молодий родич!

Десь через тиждень від того часу Ст. Якименко відвідав нас. Ми познайомились. Був молодою людиною, літ коло 30, самітній, симпатичного вигляду. Але, на жаль, без одної руки! Про те, як він її втратив, не розпитували. Був представником молодого покоління селянської інтелігенції, скінчив учительську семінарію, був свідомим українським патріотом. Учителював, як виявилось, в Агрономічному Технікумі, що заснувався в с. Козацькому. Воно, як і за попередніх князівських часів, відігравало центральну роль серед довколишніх сіл. Ст. Якименко брав діяльну й вирішальну участь в місцевому громадському житті.

Був також одним із тих діячів, що позитивно намагалися будувати нове українське життя на провінції й тримати в своїх руках керівництво громади. Він та його товариші зорганізували українське шкільництво по довколишніх селах. Вони також не допустили до розгрому колишнього князівського млина, перебрали його й провадили з давнім персоналом. Так само й фільварок не був знищений, а доцільно використаний. Їхніми заходами постали нові кутки на селі, як той, що я його бачив при вході в село, а в домі колишнього економа містилася почасті школа, і т. д.

Ми швидко порозумілися і заприятелювали. Він розповів як то, разом з товаришами, намагається, під накинутими їм зовнішніми радянськими громадсько-політичними формами життя, утримати український зміст на засадах місцевого самоврядування. Одночасно вони працюють над вихованням молоді й поширенням української національної свідомості серед населення. Заходами Ст. Якименка Сільська Рада видала мені посвідку про те що я є сталим мешканцем с. Лозоватки й живу при родичах.

У той розвідочно-підготовчий спосіб промайнув жовтень і листопад. У грудні заздалегідь почали приготуватися до Різдвяних Свят. Село жило насторожено, але поки що нормально, в достатках. Тому святкували за давніми звичаями. Скрізь кололи кабанів і запивалися самогоном.

Упродовж зими, серед одноманітного сільського життя, трапилися деякі події, про які всі говорили. Приміром — до Лозоватки прибився якийсь московський інтелігент з дружиною. Згодом вони відвідали й нас. Він представився правником, який втік з Москви й прямував на Одесу. Зима й безладдя в комунікації затримали їх майже на три місяці в нашому селі. Увесь той час правник п'ячив з селянами і мав деякі смішні пригоди. По п'яному проговорився, що він доктор (лікар). З того пішла чутка про доктора-лікаря в селі! Хворі почали до нього зголошуватися. Він не міг від них відпекатися, а вони вважали, що він ними гордує! Був спритною людиною, і якимось з тим давав собі раду. Але одного разу покликали його до родильниці. Мав з тим не аби який клопіт. Тільки завдяки присутності сільської «баби», яка обслужила по своєму жінку і прийняла від неї новонароджене немовля, він вийшов з тої халепи «ціло». Незабаром він виїхав з села!

Сусід наш, мірошник, німецько-лотиського походження постійно напивався. Товариство, що збиралося в нього, складалося переважно з «лівих», або маловідповідальних, напів хуліганських, сільських типів. Вони були в опозиції до згаданого «безрукого» Ст. Якименка з його українськими симпатіями. Тому вони косо дивились також і на його дядька, і ми весь час сподівались якихось прикростей від них щодо мене. Але все якимось минало без клопотів.

Десь перед Різдвом, чи зразу після нього, пішла селом чутка про якесь військо, що пройшло шляхом, повз села. Казали, що його було багато, і що то не було «большевицьке», а «наше» військо! Кілька хлопців з села, буцім то, втікли й пристали до того війська...?

Від половини грудня 1920 й упродовж січня 1921 року, у зв'язку зі святами, нас більше відвідували, з млина й села. Ми, здебільшого автор цих спогадів і його дядько, також взаємно заходили до знайомих на селі. Запамятали мені тодішні відвідини у священника о. П. Филиповича. Одного разу ми потрапили в неділю, на післяобідній «чай». За стіл сіло щось із 12 осіб рідні й знайомих, з о. П. Филиповичем на чолі. Він був високий на зріст, огрядний, з великою із сивиною бородою. Приймали нас вельми приязно, звертаючи особливу увагу на мене, новоприбулого, як небуденного гостя.

Серед подібних буднів та настроїв скінчився січень, минув лютий і березень, весна запахла в повітрі. Мої взаємини з селом, а особливо з молодим поколінням його інтелігенції, затіснялися. Це торкалося рівнож і жіноцтва. Одна вродлива дівчина, донька багатшого селянина, літ 18-20, стала, після новорічних свят навідуватися, ніби-то до моєї тітки? Вона намагалась все застати мене вдома. При тому, залицяючись, нав'язувала зі мною різну балачку. Була з натури інтелігентною, спритною і привітною в обходженні. Ми взаємно подобались одне одному. Згодом ці відвідини зачастили. Вона охоче, ніби-то по сусідському, стала помагати моїй тітці навіть дещо господарювати в хаті. В розмові з нами тітка посміюючись стала її називати «нашою невісткою»!...

Рівнож мої взаємини з просвітянськими колами Лозоватки набирали річевого вигляду. Помагаючи їм провадити місцеву громадську книгозбірню, в якій бібліотекарував у той час Олександр Филипович, син священника, ми вирішили видавати часопис.⁸⁹⁶ Я став за редактора й фактичного технічного виконавця. Від початку квітня 1921 року почав виходити — «Літопис Громадської Бібліотеки Лозоватського Товариства „Просвіти“». Цей тижневик я друкував на машинці, накладом у 10 примірників. Видавало часопис Товариство «Просвіта» в с. Лозоватці, Звиногородського повіту, на Київщині. Упродовж квітня-травня 1921 року вийшло сім чисел часопису (чч. 1-7). У цьому періоду подавалися відомості про діяльність Лозоватської «Просвіти», її книгозбірню, шкільні й культурно-освітні події на терені села й поза ним. Окрім того я містив там, майже в кожному числі, свої статті-замітки популярного бібліотекознавчого характеру. Часопис розсилали по доволішніх сільських «Просвітах» та в Київ Всенародній Бібліотеці України.⁸⁹⁷

Члени «Просвіти» постачали відомості для інформаційної частини «Літопису». Я відбивав його на машинці в місцевій школі, властиво в помешканню вчителя. Під час друкування його завжди була присутньою молодша сестра дружини вчителя, вродлива дівчина, літ 17-ти. У вишиваній сорочці й кольоровій спідниці, в квіточки, босоніж, вона тримала на руках немовля своєї сестри. Вона завжди сиділа навпроти мене й мовчки стежила за друкуванням. Нагадувала мені «Мадонну з дитячком на руках»! Час від часу, коли я піднімав голову від друку, наші очі зустрічались і вона привітно всміхалася!

Якщо згадана «Невістка» була уосібленням зміслової провокаційної жіночости, що прагнула до продовження роду, то «Мадонна» була наче б то покровителькою «наук і мистецтв», давала надхнення для тої сільської культурно-просвітньої діяльності.

Після виходу «в світ» другого числа лозоватського «Літопису» зчинився в сусідньому с. Козацькому, серед місцевого вчителства, шляхетний рух. Вони позаздрили Лозоватці, слабшому за їхній осередковий просвіти, й забажали також видавати такий часопис!

Для того мої знайомі — Ст. Якименко, Капітолїна Ф. Архангельська й ще хтось, не пригадую собі, буваючи по неділях у родичів в Лозоватці, запросили мене до себе у с. Козацьке. Вони кликали мене туди ще й перед тим, але через зимову пору та розмоклу дорогу я не спромігся їх відвідати. На цей раз ми разом пішли, вибираючи сухіші місця, межами й стежками.

Ночував я у Ст. Якименка, разом з ним на одному ліжку. Харчували вони мене спільно. В с. Козацькому було кілька шкіл. Та, в якій вони вчили, була призначена на розвернення в Агрономічний Технікум. Програма навчання в ній була заздалегідь для того пристосована. Технікум містився в покнязівських приміщеннях, а вчителі мешкали в будинку серед парку. Кожний з них мав одну, або й більше кімнат. Кухня була спільна.

Серед мешканців вчительського дому, окрім Ст. Якименка, я ближче пізнав чоловіка Ліни Архангельської та її діточок. Несподівано зустрів там і давніх знайомих з Петрограду — добродійку Вовк, вдову по проф. Ф. Кіндратовичу Вовкові, з дочкою Галиною,^{99в} що останнім часом працювала разом зі мною у Всенародній Бібліотеці в Києві. З ними був її молодший брат. Від них в довідався, що вони слідом за мною втікли з Києва через голод. Викладали французьку й німецьку мови. Були там і інші вчителі, переважно молоді люди. Що вони викладали, я собі не пригадую.

Я пробув у них щось із три дні. Потім ще кілька разів відвідував. Ходив переважно по Козацькому зі Ст. Якименком, відвідуючи колишні знані мені місця. Спільними заходами, під мою редакцію і технічним виконанням, вийшло в половині квітня 1921 року перше число — «Літопису Бібліотеки Козачанської колишньої вищої початкової школи». Той «періодик» я друкував машинкою в кількох примірниках, як місячний часопис, за змістом подібний до лозоватського. Я виконував його в позаурядових годинах праці в канцелярії Козачанської Сільської Ради. Видавцем була згадана школа; на той час вже її не було! в с. Козацькому, на Звиногородщині. Чи вони продовжували той періодик видавати власними силами після мого виїзду, не знаю?

Гостили мене сердечно, як доброго знайомого, з яким мали «давні» та «близькі» взаємини й спільні національні прагнення. З тих відвідин залишились деякі зворушливі й досі спогади.

Пригадую собі, що вечорами ми збирались у спільній вітальні і добродійка Ліна Архангельська грала на роялі, а грала й співала вона дуже добре! Після того співали хором. Вийнятком з тої дружньої атмосфери була родина Вовків. Вони чомусь тримались осторонь, замкнувшись у своїй кімнаті. Ті музично-вокальні імпровізовані концерти були тоді живущим бальзамом для моєї зголоднілої на мистецтво душі.

Перед відходом з с. Козацького я гуляв якось підвечір з Ліною Архангельською по парку. Ми розмовляли на різні місцеві, українсько-

національні та мистецько-літературні теми. З тої балачки виникла якась невловна інтимна близькість.

Раптом, занурені у такі переживання і взаємні почування, ми почули гукання в парку. Нас здоганняла якась дівчина. То була Софія Кречотень,^{83г} давня моя знайома ще зі студентських часів в Петрограді, сестра Івана Кречотня, колишнього управителя Української Книгарні в Петрограді.^{83д} Вони походили з Козацького і повтікали з Петрограду до рідні. Софія Кречотень довідалася про мій приїзд і прибігла привітатися та запросити мене до себе. Брат її не міг прийти, бо якраз кудись поїхав.

Добродійка Филипович-Архангельська чемно з нею привіталася, бо вони зналися, але зараз же перепросила нас і не дуже задоволена з перерваної розмови, подалася до хати, наче б то в господарських справах.

Ми залишилися самі. С. Кречотень, жвавої вдачі, засипала мене тисячею запитань і відомостей. Я відїздив і тому не міг вже до них зайти. Тому ми гуляли в парку до пізнього вечера, згадуючи петроградські часи...

Вернувшись до Лозоватки по кількох днях отримав запрошення відвідати також інше, сусіднє село — Княжу. Вибрався туди в кінці квітня. Спільно з молоддю, згромадженою довкола місцевої «Просвіти» започаткували там — «Літопис Громадської Бібліотеки Княжанського Товариства „Просвіта”». То був місячний часопис, на зразок Козачанського, друкований машинкою в кількості 5 примірників, кожне число. Видавало Товариство «Просвіта», в с. Княжа, на Звиногородщині. Перше число вийшло за квітень 1921 року. На тому, здається, й скінчилося?

Лозоватський, Козачанський і Княжанський «Літописи» взаємно посилалися до місцевих «Просвіт» та шкіл згаданих сіл. Окрім того один примірник кожного числа ми посилали, як було згадано до Всенародної Бібліотеки України в Київ для відома й переховання. Ось так поволі, особливо за квітень і травень, 1921 року витворився своєрідний громадсько-просвітній рух в цій закутині Звиногородщини. «Літописи» його нотували й об'єднували, відограли в ньому деяку організаційну й збудну роллю до жвавішої діяльності.

Але в міжчасі советський режим в Україні поширювався й міцнів. Він з центрів докочувався поволі, але невпинно, на провінцію опановуючи її та охоплюючи всі царини життя навіть по віддалених селах. Отже й в Лозоватці пішли чутки про те, що хлопців совети закликають до війська. Зачувши про це від початку травня 1921 року молодь по селах пішла врозтіч, кожний рятувався як міг від тої біди. Добрі люди порадили мені запустити бороду, щоб виглядати старше, і менше ходити по селах та по вулицях.

Довелося просиджувати в хаті, або на млині. У скорому часі постало питання недоцільности дальшого перебування на селі. Справа моєї дальшої долі могла бути полагодженою скорше в Києві, а не тут на селі, де я скрізь і у всіх був на виду! Зрештою що далі тут робитиму? Яка моя майбутність на селі?

Мої дядьки й приятелі почуттям були за тим, щоб я лишався з ними, а розумом згоджувалися зі мною. Тому вирішив вертатися до Києва й там шукати розв'язки цього питання.

Дальші події підтвердили слушність мого вирішення. Вже в скорому часі млин, що вже підупадав, перебрали большевики. Увесь персонал звільнили. Мій дядько лишився без праці. Після того дядькам пощастило втікти у Польщу, до моїх батьків. Вони оселилися на Люблинщині, дожили до глибокої старости, нормально повмирили й були поховані на місцевому цвинтарі у м. Наленчув, на Люблинщині.

Степан Якименко на початку 30-их рр. помер від якоїсь хвороби в Києві.*

Добродія Архангельського большевики невідомо за що арештували, судили й заслали до концентраційного табору.

Його дружина Капітоліна Архангельська, з дітьми, опинилась поза межами України в нужді на тяжкій праці.

Отець П. Филипович помер, а сини його розпоростилися по світі: дехто з них помер, декого, як ось П. Филиповича, заслали, а один з них — Олександр Филипович опинився разом з автором цих рядків на скитальщині. Звідтіля вони в різний час переїхали до Америки.

Про долю інших громадсько-культурних діячів тих часів, по згаданих селах Звиногородщини, видавців та співробітників «Літописів», а було їх кількадесят осіб, не маю відомостей.

У кінці травня 1921 року, подякувавши дядькам за гостину і взявши запас харчів, разом з Павлом та Олександром Филиповичами й Мехтодом Білорусом,^{93а} я виїхав до Києва залізницею.

---

* За свідченням інж. Олександра Филиповича.

Приїхавши до Києва, я зголосився до Всенародної Бібліотеки України. Її осередок містився тоді вже в будинку колишньої Олександрівської Гімназії (на бульварі ім. Т. Шевченка, ч. 14).

Під час моєї останньої відсутності в організації Всенар. Б-ки відбулися значні зміни. Головну роллю в її провадженні службово та через свою енергію і кваліфікацію відігравав Юрій Іванов-Меженко. Він був головою Ради Бібліотекарів, тобто фактичним директором Всенар. Б-ки, з рамени Комітету Б-ки.⁴⁴

Завідуючи одночасно Київською Головною Книжною Палатою, він мешкав в будинку Гімназії при Всенар. Б-ці, разом з дружиною, колишньою панночкою Каліхевич. Добродійку Каліхевич-Меженкову я знав також з попередньої праці в Б-ці. Застав її, на жаль, в німецькому стані. Вона постійно лежала на софі, вкрита пледом. Злидні зими 1920-21 рр., з її голодом і холодом, погано відбилися на її слабкому здоров'ї. Тепер вона гарячкувала, маючи запалення суглобів?⁵²

Співробітники Всенар. Б-ки, а особливо подружжя Меженків, сердечно мене зустріли. Виявилось, що всі «Літописи» Всенар. Б-ки своєчасно отримувала. Вони ними були захоплені й пильно стежили за цими проявами освітнього руху на Звиногородщині. Я мав враження що вони подекуди перебільшували значення цього руху та мою участь у ньому.

Стало на тому, що головні заходами Ю. Меженка мене прийняли утретє на працю в Б-ці, але вже старшим бібліотекарем! На цьому становищі я пробув від кінця травня до половини жовтня 1921 року.

Через кілька днів, після мого приїзду, відвідав Ю. Меженка — М. Зеров, письменник і вчений.⁹⁴ Він співпрацював з Ю. Меженком на літературному полі. Група письменників заходила у той час видати під редакцією М. Зерова ЗБІРНИК, на зразок колишнього МУЗАГЕТУ (Київ 1919).^{95a} Ю. Меженко представив мене М. Зерову. Він справив на мене приємне враження, але я спостеріг, що його лице було якогось сірого кольору, одутле, нездорового вигляду. Ми розмовились. З тієї розмови я зміркував, що М. Зеров вже дещо знає про мене, очевидно від Ю. Меженка? М. Зеров запропонував мені взяти участь в запроєктованому ЗБІРНИКУ. Серед тодішньої, початкової метушні мені було не до того, а дальші події, на жаль, звели на нівець увесь цей літературний задум.

Всенар. Б-ку очолював, як і попередньо, «Тимчасовий Комітет», що був її зверхнім органом. Його склад, упродовж існування, з різних причин мінявся. Останньо, наслідком ухвал Академії Наук в зимі 1920-1921 рр., Комітет поповнився представниками від всіх відділів Академії.

На день 20 червня 1921 року Тимчасовий Комітет складався з таких осіб: 1. Доцент В. Ол. Кордт⁹⁹ — голова Комітету; 2. Проф. А. Юхим.

Кримський,³⁶ академік; 3. Проф. С. Ол. Єфремов,³⁷ академік; 4. Проф. П. Апол. Тутковський,^{46a} академік; 5. Проф. Вол. Іпол. Липський,¹⁰⁴ академік; 6. Проф. Дм. Олександрович Ґраве,¹⁰³ академік; 7. Юрій Іванов-Меженко,⁴⁴ голова Ради Бібліотекарів Всенар. Б-ки; 8. Вол. Варламович Міяковський,¹⁰² від архівних установ; 9. та зо всіх старших бібліотекарів Всенар. Б-ки, з правом дорадчого голосу.

Секретарем Комітету й керівником канцелярії Всенар. Б-ки був на місце Анатоля Носова, який перейшов до Кабінету Антропології Академії⁴¹ Наук, правник, старший добродій — Євген Олександрович Шрамченко (помер восени 1921 р.).

Свою працю Комітет провадив шляхом конференцій. Вони відбувались раз на тиждень в кабінеті Президента Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН). У своїй діяльності Комітет, по давньому, керувався статутом Б-ки^{40b} та інструкціями: урядовою від 5 жовтня 1918 р. і виробленою Спільним Зібранням Всеукраїнської Академії Наук в зимі 1920-21 рр. Комітет все ще був установою тимчасово-організаційною. Він мав діяти до того часу, поки Б-ка цілковито не «стане на ноги!» Тоді, згідно з її статутом, на чолі Б-ки мав стати Директор, а при ньому Рада Бібліотеки. Я приїхав до Києва у травні 1921 року, коли цей задум поволі переходив у чин. Юрій Іванов-Меженко бувши головою Ради Бібліотекарів, був фактично «Директором Всенародної Бібліотеки України»,^{40d} його заступником був старший бібліотекар — проф. В. Ф. Іваницький.¹³²

Адміністративним органом Всенар. Б-ки була Рада Бібліотекарів. Вона складалася зі старших, підстарших і молодших бібліотекарів та представників від співробітників Всенар. Б-ки. Засідання Ради Бібліотекарів відбувалися щотижня. Збори провадив голова Ради Бібліотекарів. Він же був і головою всієї корпорації бібліотекарів та координував їх діяльність. Рада Бібліотекарів в своїй діяльності керувалася постановами Тимчасового Комітету Б-ки та вищезгаданими інструкціями. На чолі кожного Відділу Всенар. Б-ки стояв старший або підстарший бібліотекар, якому в свою чергу підлягали співробітники. Возні (кур'ери, прибиральники) підлягали господареві Б-ки.

Кількість персоналу Всенар. Б-ки також в міжчасі збільшилася. На день 20 червня 1921 року весь бібліотечний персонал, разом із членами Комітету, досяг числа 66 осіб. З них було: членів Комітету — 8; бібліотекарів: старших — 5, підстарших — 4, молодших — 3; співробітників — 39 та возних — 7 осіб.

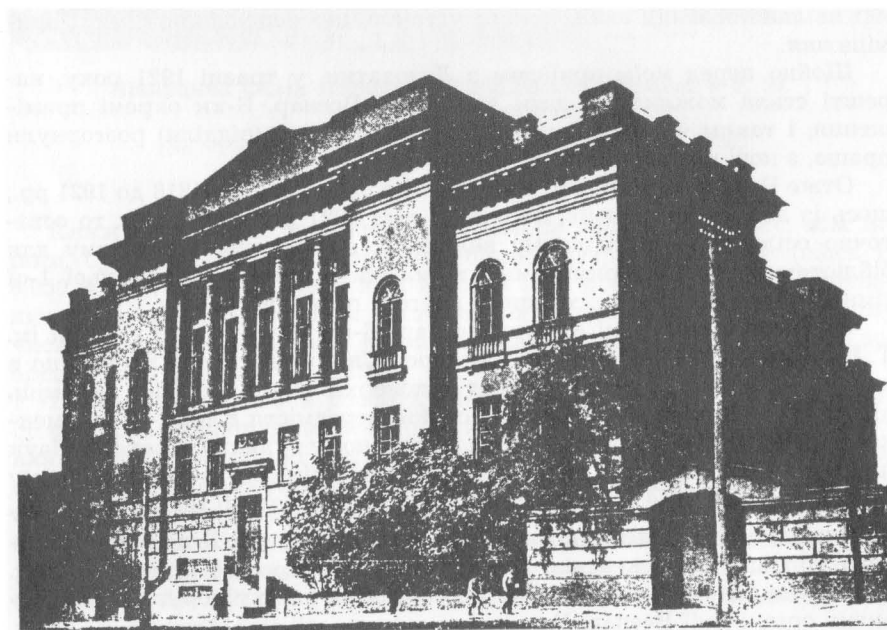
З поміж старших бібліотекарів — чотири мали високу освіту й один (автор цих рядків) середню. З них три були з фаховою бібліотекарською освітою й практикою, а два без неї. З поміж підстарших бібліотекарів три були з високою освітою, а один із середньою, при чому один з бібліотекарською освітою, один з бібліотекарською практикою, а два без ніякої фахово-бібліотекарської науки. Поміж молодшими бібліотекарями — один був з високою освітою, а два з середньою, при чому один з фаховою бібліотекарською освітою, а два без неї.

Усі співробітники Всенар. Б-ки були тоді з середньою освітою. З них

ВСЕНАРОДНЯ БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Будинок на бульварі Т. Шевченка

Будинок на вулиці Короленка

*(За «Бібліотечним Збірником» Всенародної Бібліотеки України, ч. 2
На науково-бібліотечному фронті УССР, у Києві 1927)*

тільки 3-4 особи мали фахово-бібліотечну науку. Співробітники були переважно слухачами (студентами) київських високих шкіл.

Нормальний штат Б-ки, згідно з пляном її організації, передбачав у майбутньому коло 300 співробітників різних категорій.

Кошторис Всенар. Б-ки на першу половину 1921 року був складений в розмірі 14 850 000 рад. карбованців. Його доповнював кошторис на операційні витрати (купівлю книжок, каталогізацію, і т. п.) в розмірі — 7 110 000 рад. карбованців. Отже разом Всенар. Б-ка «розпоряджала» впродовж першої половини 1921 року сумою близько 22 мільйони рад. карб. Але беручи під увагу безнастанне знецінення грошей і несвоєчасні асигнування, ця на погляд солідна сума зводилася до $\frac{1}{10}$, або іще менше, коли було перевести на т. зв. «тверду валюту», а це зовсім не відповідало потребам Всенар. Б-ки.¹⁵⁰

Справа приміщення, як і за попереднього періоду моєї праці в Б-ці, була в незадовільному стані. Єдиним «здобутком» щодо цього було те, що в кінці 1920-го року урядові чинники віддали для потреб Академії Наук будинок колишньої Олександрівської Гімназії (на бульварі ім. Т. Шевченка, ч. 14). У ньому Академія Наук призначила Б-ці частину першого поверху та читальну залю на другому поверсі. Канцелярія і робітні Всенар. Б-ки негайно туди переїхали з частиною книжок. У тому приміщенні Б-ка перебувала всю зиму 1920-21 р., поволі поширюючись та займаючи ті приміщення, на першому й другому поверхах, які звільнялися від академічних установ, що переїздили в інші приміщення.

Щойно перед моїм приїздом з Лозоватки, у травні 1921 року, нарешті стала можливість дати установам Всенар. Б-ки окремі приміщення, і таким чином давні бібліотечні установи (відділи) розгорнули працю, а нові розпочали її.

Отже Б-ка перемигнувши, не по своїй волі, за час від 1918 до 1921 рр., щось із десяти приміщень, всередині літа 1921 року вже ніби то остаточно осіла була в згаданому великому, але не пристосованому для бібліотечних вимог, приміщенні, займаючи в будинку колишньої 1-ої гімназії весь перший та середину другого поверху.

Одночасно книжкові комори Всенар. Б-ки були: 1. на Бульварі ім. Т. Шевченка, ч. 36, на першому поверсі. Слід згадати при цьому, що в червні 1921 року, другий та третій поверхи цього будинку силоміць відібрав від Всенар. Б-ки Соломенський (передмістя Києва — Соломенка) партком КП(б)У; 2. дві кімнати в головному будинку Академії Наук (на В. Володимирській вул., ч. 54); 3. одну кімнату в Педагогічному Музеї, та нарешті — 4. Приміщення в колишній Колегії Павла Галагана.

З поданого «ходження по муках» видно, як Всенар. Б-ка була розкидана по місті та як кепсько все ще стояла її справа з приміщеннями. Вона була одною з важливіших перешкод на шляху нормального розвитку організації Всенар. Б-ки!

У той же час, у кінці червня 1921 року, книжковий фонд (книгозбір) Всенародної Б-ки перейшов вже був за один мільйон книжкових одиниць! Отже, перед Б-кою поволі виринала знову примара більшого приміщення.

Вінницька Філія Всенародної Бібліотеки України в т. зв.
«поезуїтських мурах»

(За «Pamiętnikiem Kijowskim», Лондон, т. 3, 1966)

Книжковий потік до Б-ки плив і далі. У травні 1921 року, між іншим, було куплено в Києві книгозбірню проф. Ільїнського (щось із 6 000 томів). Але впродовж літа й осени 1921 року переважно відбувалися різноманітні книжкові поступлення з офіційних джерел, у тому числі й шляхом реквізицій та рятування книгозбірень осіб, що їх заарештувало київське ЧЕКА.

Визначною подією в розвитку Всенар. Б-ки в 1920-1921 рр. було створення в Вінниці філії Всенар. Б-ки.^{94б} Вона виникла на базі місцевої кляшторної книгозбірні, у т. зв. «поезуїтських мурах». Провадив її енергійний і амбітний керівник — Валентин О. Отамановський.^{94а} При філії був археологічний музей та Кабінет вивчення Поділля. Останній почав був тоді видавати серію п. н. «Матеріяли з краєзнавства Поділля», історії друку та бібліографію творів про Поділля, зокрема подільських періодиків. До 1928 року пощастило В. О. Отаманському видати 20 випусків тих матеріалів.¹⁵¹

Наслідком створення філії в кінці літа 1921 року Всенар. Б-ка своїми книжковими збірками та діяльністю зайняла була перше місце не тільки поміж бібліотеками України але й взагалі на всьому півдні Східної Європи.

Деяке поліпшення з приміщенням, коли було взято будинок кол. Олександрівської Гімназії, дало можливість поживавити порядкування, переховуваних в книжкових коморах матеріалів, їх систематизацію й каталогізацію. Відбувалася ця праця впродовж 1921 року в не пристосованому все ж таки для бібліотечних вимог приміщенні тої самої гімназії, з обмеженим проти потреб персоналом, з недостатньою платнею, яка до того ще й неакуратно виплачувалася, в неопалюваних у зимі й восени приміщеннях. Але не зважаючи на всі ці перешкоди, праця посувалася досить інтенсивно.¹⁵²

Поліпшення справи з приміщенням дозволили нарешті здійснити докладнішу організацію Всенар. Б-ки, передбачену її статутом, з поділом на Відділи й різні допоміжні установи. Деяку спробу в цьому напрямі зробив був автор цих споминів у своєму письмовому творі п. з. «Проект організації Національної Бібліотеки України в м. Києві» (згідно зі статутом), в додатку до тижневої «Хроніки» Всенар. Б-ки, з червня 1920 року. Згідно з тими напрямними устрій Всенар. Б-ки мав бути подібний до типу всесвітніх бібліотек, як приміром — Національної Бібліотеки в Парижі, або Конгресової Бібліотеки в США.

Найвному й діючому зверхньому органу Всенар. Б-ки — «Тимчасовому Комітеті» був підпорядкований голова Ради Бібліотекарів, фактичний «директор» Всенар. Б-ки. При ньому була й діяла згадана вже Рада Бібліотекарів. «Директорові» помагали виконувати його обов'язки у керуванні Всенар. Б-кою — «Канцелярія» Б-ки та її «Господар», якому підлягали возні (курери, прибиральники).

Під безпосереднім керівництвом «Директора» був «Відділ Постацання» Всенар. Б-ки. Завданням цього Відділу було постачати матеріяли для книгозбору Б-ки. Через цей Відділ книжки й інші матеріяли (друковані й рукописні) йшли безперервним потоком. У його праці помагали канцелярія і господар Всенар. Б-ки, разом з усіма іншими Відділами Б-ки.

Згідно з «Проектом організації Відділу Постацання Всенар. Б-ки», що його склав ст. бібліотекар Л. Биковський,⁹⁵ у додатку до тижневої «Хроніки» Всенар. Б-ки за червень 1921 року, праця у цьому Відділі складалася з: комплектування книжок Всенар. Б-ки, для того здобування й отримування відповідних матеріалів, та їх експедиції, реєстрації (для того провадилася «Реєстраційна Книга Поступлень»), штемплювання, організації і провадження книжкових комор, сортування, перевірки в «службовому каталозі», тощо. Після того матеріял ішов до: 1. книгозбірень відповідних Відділів, 2. або до «Дублетної Збірки» (згідно з проектом організації т. зв. «Дублетної», що його склав той самий ст. бібліотекар Л. Биковський, причому оригінал проекту переховувався в Канцелярії Всенар. Б-ки), 3. або до т. зв. «Обмінного фонду». Таким чином з Відділу «Постацання» книжковий потік розгалужувався на стілько напрямів, скільки у Всенар. Б-ці було (або могло бути!) різних Відділів. Цей розподіл відбувався в порозумінні й тісній співпраці зі згаданими Відділами.

Книгобір Всенар. Б-ки поділений був на окремі Відділи, в залежності від характеру, або призначення кожного матеріялу. Відділи були

самостійні в провадженні своїх справ і безпосередньо підлягали «Директорові» Всенар. Б-ки. Він координував їх працю з допомогою згаданих конференцій Ради Бібліотекарів. У 1921 році окремі Відділи були в різній стадії свого формування. Більші числом книжок з ліпшим їх опрацюванням складалися з робітні й книгосховища. Менш розвинені, або тільки започатковані, обмежувались або тільки робітнею, або тимчасовим сховищем. В залежності від того на чолі Відділу стояв або старший, або підстарший, або молодший бібліотекар; іноді, тимчасово, завідування кількома Відділами сполучувалось.

На першому місці був «Загальний Відділ». Книгозбір його складався з творів цілого світу. Черговим керівником цього Відділу став від червня до 15 жовтня 1921 року — ст. бібліотекар Л. Биковський.⁶⁵

На другому місці був «Відділ Україніка». До нього, згідно з постановою Ради Бібліотекарів від 17 грудня 1920 року, належала: 1. вся література всіма мовами про Україну: а) в етнографічному розумінні — значить література про український нарід, де б він не жив: на території України, чи в колоніях, б) в географічному розумінні — значить література про територію України (з Кримом включно) та про всі народи, які живуть, чи жили на цій території; в) в державному розумінні — значить література про всі землі та народи, які хоч ні етнографічно, ні географічно не зв'язані з Україною, однак належать або належали колись до Української Держави — за час цієї приналежності. 2. Всі друки українською мовою, незалежно від змісту, території де появилися. 3. Усі твори авторів-українців та видатних українських установ, незалежно від мови й змісту. 4. Усі переклади з української мови, чи авторів-українців. 5. Уся чужа белетристика, що своїм змістом (сюжетом) дотикає України в етнографічному, географічному чи державному розумінні. 6. Уся література про події, що мали місце на території України.

Отже Відділ «Україніка» ставив собі завдання висвітлити наш край з усіх боків, дати можливість нашим ученим на місці дістати всі матеріали потрібні їм для дослідження рідного краю та облегшити працю над цим.

Питання про те, чи книгозбір «Відділу Україніка» буде топографічно відокремлений, не було до осені 1921 року остаточно вирішене. Покищо, за моїх часів, згідно з постановою Ради Бібліотекарів та інструкцією від 17 грудня 1920 р., той Відділ топографічно не відокремлювався від «Загального Відділу», складалися тільки спеціальні — систематичний і абетковий каталоги (показники) всього книжкового багатства, що підходило під раніш подані позиції.

Організатором «Відділу Україніка» фактично став від осені 1920 року д-р Іван Кривецький,⁶⁷ бібліотекар бібліотеки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові. Він залишив ряди Української Галицької Армії і вернувся до бібліотекарства. Д-р Ів. Кривецький склав першу «Інструкцію» для Відділу і провадив його до 1922 року. Після нього цим Відділом короткий час завідував Павло Я. Стебницький. Після його смерті у 1923 році керівником Відділу «Україніка» був до 1936 року — Микола Ясинський.

«Відділ Орієнталія» — сходознавства, з окремими підвідділами — «Гebraїки» та «Юдаїки» був відокремлений від самого початку заснування Національної (Всенародної) Б-ки. Керував ним ст. бібліотекар проф. В. Ф. Іваницький, який згодом став одночасно й заступником директора Всенар. Б-ки.^{26, 132}

Відділ «Періодика», в якому були: часописи, газети, і взагалі періодичні видання, загальні альманахи, календарі, тощо. Керував ним увесь час ст. бібліотекар проф. М. Іван. Сагарда, літературознавець. Він склав «Проект» організації Відділу «Періодика», що був надрукований, як додаток до однієї з тижневих «Хронік» Всенар. Б-ки за червень 1921 року. Позатим проф. М. Сагарда працював в літературознавчих установах Академії Наук та в публікаціях «Кабінету вивчення Поділля» вінницької філії Всенар. Б-ки, що виходили під редакцією керівника філії В. Отамановського.¹⁵³

Відділ «Волянція». Сюди входили листівки, вїдозви, метелики, тощо.

Відділ «Графіки», що громадив плякати, мапи, малюнки, гравюри та всілякі друковані відбитки (т. зв. «естампи»).

Організація останніх двох Відділів щойно відбувалась. Для них відповідний матеріал громадився й переховувався, але оформлення їх ще не було усталене.

Відділ «Стародруків». Відділ громадив усі друковані видання всіма мовами що вийшли в світ до 1799 року включно. Під час моєї праці у Всенар. Б-ці впродовж 1921 року, вживалися заходи розподілити його книжки на такі підвідділи: 1. інкунабули, 2. українка, 3. інші стародруки та 4. репродукції. Відділом «Стародруків» керував ст. бібліотекар М. М. Марковський.⁸⁴ Він і склав у 1921-му році «Інструкцію для Відділу Стародруків». Оригінал її переховувався в Канцелярії Всенар. Б-ки, а копіями користувались в поточній праці співробітники Відділу.¹⁵⁴

Відділ «Рукописів» організувався на зразок тих, що існували в Публічній Бібліотеці та Академічній бібліотеках у Петрограді та в тодішній Бібліотеці Румянцевського Музею в Москві. Цей Відділ мав збирати рукописи, листи, тощо, тих діячів, що, незалежно від національності, релігії та політичних переконань, жили й діяли на українській території. Разом із тим малося на увазі зберігти там архіви — літературний та побутовий усіх діячів духового життя українського народу, де б вони не жили й діяли. Гадалося поділити Відділ на такі підвідділи: 1. рукописні книги, 2. документи, 3. листи, 4. автографи, та 5. колекції (збірки) рукописів. Відділом керував ст. бібліотекар Гнат Житецький,⁴⁰ колишній редактор «Книжного Вістника Всенар. Б-ки». Він же склав у 1921 році — «Інструкцію для Відділу Рукописів». Оригінал її переховувався в Канцелярії Всенар. Б-ки, а копіями користувались в поточній праці Відділу.¹⁵⁴

Відділ «Раритетів» (рідкісних книг) щойно організувався і тимчасово знаходився при Відділі «Стародруків».

Як було сказано попередньо, усі т. зв. «книгозборові відділи» Всенар. Б-ки, тут списані, перебували в різній, за моїх часів, стадії організації. Передбачалося, що кожний Відділ мав складатися з робітні, книгосховища й читальні. Але під кінець літа 1921 року тільки робітня

«Загального Відділу» була цілковито зорганізована й обладнана. Інші щойно організовувалися. Усі книжки (або відповідні матеріали) опрацьовувались, списувались, каталогувались тощо по робітнях поокремих Відділів. Після того вони надходили до відповідного — відділового книгосховища, а картки відсилались до «Каталожного Відділу». Каталогвання, як передбачалося, провадилося децентралізовано, з огляду на різний характер збірок (книги, періодики, рукописи, стародруки, графіка, сходознавство, тощо). Фахівців у Всенар. Б-ці бракувало, і вони купчились по Відділах. Виключення з того стану становив «Загальний Відділ». Він був найбільше зв'язаний з «Каталожним Відділом».

Завдання «Каталожного Відділу» наслідком такого стану — організації опрацьовування збірок були обмежені. Цей Відділ оперував готовими бібліотечними картками, виготовленими в окремих Відділах, він влаштовував і поповняв усі каталоги Всенар. Б-ки. Під впливом Юрія Меженка каталоги укладались згідно з каталографічними та бібліографічними вимогами Міжнародного Бібліографічного Інституту в Брюсселі, Бельгія. Картки міжнародного формату (125x75) містилися в скриньках під склом. Систематичні каталоги укладали за десятковою бібліографічною класифікацією.

Започатковані були такі каталоги: 1. Перевірочний, для внутрішніх, службових потреб — абетковий і систематичний каталоги каталогів. 2. У «Читальні» — систематичний та абетковий каталоги для читачів. 3. По Відділах — абеткові й систематичні, а також спеціальні для спеціальних збірок. 4. У Відділі «Україніка» — спеціальні (бібліографічні) абетковий та систематичний каталоги. 5. Каталожний архів (що складався з карток), який забезпечував, в разі потреби, укладання нових каталогів.

Праця в «Каталожному Відділі» складалася з таких послідовних дій: 1. Подання порад Відділам щодо каталогвання. 2. Приймання карток від Відділів (фактично впродовж літа 1921 року тільки від «Загального Відділу»). 3. Контролі карток. 4. Сортування (систематизація) карток. 5. Розкладання (вкладання) карток по каталогах. У своїй праці «Каталожний Відділ» керувався — «Проектом організації Каталожного Відділу» з 25 червня 1921 року. Оригінал «Проекту...» зберігався в Канцелярії Б-ки, а копіями з нього користувались в поточній праці співробітники Відділу.¹⁵⁴

Раніш списані обставини дозволили Всенар. Б-ці організувати від осені 1920 року «книгочитування». Згідно з статутом Б-ка мала бути широко відкрита для «всіх і для кожного», безплатна й легко приступна. Для цього передбачалося заснування при Б-ці «читальні», для користування на місці з її книжкових багатств. Книжки для читання громадянству «на дім» не мали випозичатися. Тільки дійсні та почесні члени Української Академії Наук і службовий персонал Всенар. Б-ки мали право брати книжки додому, дотримуючи правил, що їх ухвалила Рада Бібліотекарів та Комітет, щодо числа книжок та щодо часу користування ними.

Наслідком скаталогування кількадесятьох тисяч титулів книжок і здобуття більшого приміщення в кол. Олександрівській Гімназії «чи-

тальня» при Всенар. Б-ці почала функціонувати на другому поверсі згаданого будинку від серпня 1920 року. Не зважаючи на несприятливі умови праці в ній, коли температура була 1°, 2° вище від зера, тобто було страшенно зимно,¹⁵⁵ до кінця року читальня, проте мала 345 відвідувачів із 536 книговидачами.

Від 1 січня 1921 року почалося й випозичання книжок на вищезгаданих умовах.

При «читальні» було влаштовано «Підручну Книгозбірню», загально званою в організаційній схемі Всенар. Б-ки — «Підручним Відділом». Упродовж 1921 року цей Відділ був почасти укомплектований кількома тисячами томів: підручними публікаціями з всесвітньої та класичної літератури, а власне: бібліографічними виданнями, словниками — біографічними, філологічними, енциклопедичними, а також з поокремих галузів науки. Полиці з книжками стояли в самій читальній залі й доступ до підручної книгозбірні був вільний для всіх одвідувачів читальні.

Одночасно з бібліотечною Всенар. Б-ка започаткувала й бібліографічну діяльність. Вони були тісно пов'язані й взаємно себе доповнювали.

Відкликаючись на видатні події біжучого життя або теми особливо цікаві для громадянства Б-ка влаштовувала, час від часу, «бібліотечні виставки». На них виставляли для ознайомлення з тим чи іншим питанням увесь той матеріал, що ним розпоряджала не тільки Всенар. Б-ка, але й інші установи (музеї, тощо). Виставлений матеріал мав на меті наочно, всебічно освітлити дану тему.

У приміщенні Б-ки від 13-19 березня 1921 року також була влаштована Шевченківська виставка. Вона тривала щось із тижднів і її відвідало чимало людей.⁹⁶

З нагоди Шевченківського Ювілею в 1921 році, з огляду на вагу, яку мають для шевченкознавства відповідні бібліографічні праці, і беручи під увагу застарілість, у той час, бібліографій творів Т. Шевченка та про нього, Всенар. Б-ка завдалася метою уложити новий, повний бібліографічний показник — «Шевченковіяну».

У цьому виставка стала в пригоді. Усі друки, що були на виставці, були відповідно списані й лягли в основу цієї праці. Запроваджено було спеціальний інвентар для «Шевченковіяни» та картковий каталог. У них записувались усі твори з цього питання, що траплялись у книжному потоці, який плив з Відділу «Постачання» (з комор) до робітень Відділів Всенар. Б-ки. Отже малосся на увазі, що за кілька років цілком автоматично, міг скластися поважний показник цієї літератури. Після відповідного опрацювання й доповнення він міг би бути виданий окремою книгою.¹⁵⁷

Окрім згаданої «Шевченковіяни» Всенар. Б-ка розпочала, з почину автора цих рядків, вліті 1921 року, ще один бібліографічний задум — «Бібліотековіяну».^{96а} У цій збірці мала бути громаджена вся література про Національну (Всенародну) Бібліотеку України. З цією метою було розпочато працю над своєчасним систематичним збиранням друкованих і писаних матеріалів про Національну-Всенар. Б-ку. У залі засідань

Ради Бібліотекарів поставлено було від червня 1921 року вітрину. У ній під склом переховувались усі друки й рукописи, що так чи інакше торкалися Б-ки. На місце тих, які не могли бути там розміщені (архівні матеріали, приміром — протоколи засідань, тощо) вкладалися картки із зазначенням місця, де вони лежать. Усім експонатам було зладжено реєстр і бібліографічні картки. Вони поповнювались вміру надходження нових матеріалів. З часом мав з того постати бібліографічний показник — «Бібліотековіяна Всенар. Б-ки», який мав бути виданий друком окремою книгою. Він мав облегшити майбутнім дослідникам вивчати історію Б-ки. Під осінь 1921 року цей показник складався вже з близько 70 бібліографічних позицій.¹⁵⁸

Про Відділ «Україніка» та його бібліографічний вигляд вже була мова. Свідомості засновників Всенар. Б-ки про велику вагу бібліографії для науки взагалі, а для нашої бібліотечної справи зокрема, завдячуємо те, що вони внесли в статут Б-ки параграф про потребу провадити бібліографічну роботу.¹⁵⁹

За таких обставин і в початках вищесписаних організаційних заходів у Всенар. Б-ці авторові цих споминів довелося утретє взяти в них активну участь. Причин для обрання мене старшим бібліотекарем було декілька. До цього почасти спричинився мій попередній бібліотекарський стаж в бібліотеці Кам'янець-Подільського Університету та двічі у Національній (Всенародній) Б-ці. Попередня книгарсько-організаційна та свіжа ще діяльність на освітньому й бібліотечно-видавничому ґрунті на Звиногородщині теж дещо заважила. Але головною причиною, на мою думку, були тодішні зміни у наставленні й методах внутрішньої бібліотечної праці в Б-ці.

Б-ку заснували й спочатку провадили старші віком діячі, які були переважно вихованцями Університету Св. Володимира в Києві. Тому технічно-бібліотечні праці в Національній (Всенар.) Б-ці були започатковані й деякий час провадилися за зразками, може й заслуженими, але вже значно застарілими стосованих в бібліотеці цього університету метод. З приходом у 1920-21 рр. нових, енергійних співробітників до Всенар. Б-ки, з Юрієм Меженком на чолі, настала щодо цього зміна, і почалося запровадження новітніх, міжнародних, бібліотечних та бібліографічних вимог. Приміром: каталогові картки були переведені на міжнародний формат (125x75), у систематичному каталозі було запроваджено міжнародну бібліографічну десяткову класифікацію, новітні методи каталографії, а в поточній праці стали пробувати вживати методи т. зв. «наукової організації праці», тощо.

Найбільше організованим, на той час, в Б-ці був, зі зрозумілих причин, «Загальний Відділ» Б-ки. Він мав вже окрему робітню, упорядковані почасті книжки і в ньому скупчилася була група новітньо вишколених співробітників. Бракувало там тільки сталого керівника (тимчасово наглядав за ним у той час сам Юрій Меженко!), бо інші старші бібліотекари зайнялися організацією спеціальних Відділів (рукописів, періодиків, стародруків, сходознавства, тощо). Бувши «вихованцем» Юрія Меженка, я належав до згаданого гурту новітніх бібліотечно-бібліографічних співробітників, виявляв це теоретично й практично.

Моя поновна поява у Всенар. Б-ці в кінці травня 1921 року посилювала, через обмаль «фахових сил», згадані новітні задуми в організації й урядженнях Всенар. Б-ки.

Тому, гадаю, на представлення Юрія Меженка, тодішнього фактичного «директора» Всенар. Б-ки та за апробатою Ради Бібліотекарів, Тимчасовий Комітет, члени якого знали мене з попередньої праці в Б-ці, обрав мене старшим бібліотекарем і доручив мені керування «Загальним Відділом» Всенар. Б-ки. У цьому Відділі новітні бібліотечно-бібліографічні методи праці мали найбільше застосування через характер його книгозбору. Окрім того цей Відділ відігравав ролю наче б то «центрального» у Всенар. Б-ці. Він впливав на організацію «Підручного Відділу» при читальні, найбільше спричинився до формування «Каталожного Відділу» та був у найближчому зв'язку з «Відділом Постачання» Всенар. Б-ки. Отже очолення його молодим, енергійним і до того «фаховим» (бібліотекарем і бібліографом) керівником становило важливу справу для дальшого належитого розвитку Б-ки. Вибір Юрія Меженка впав на мене, а довір'я членів Комітету вирішило цю справу.

Ставши ст. бібліотекарем і обнявши становище керівника «Загального Відділу», я став близьким співробітником Юрія Меженка в його змаганнях провадити Всенар. Б-ку в дусі новітнього бібліотекознавства.

Коло моєї діяльності на терені Б-ки не обмежилось рамцями тільки «Загального Відділу». Воно поширилось і на загально-адміністративні справи, у Раді Бібліотекарів та в Комітеті. Поза цим, я по давньому, брав участь і в дальшій організації та праці «Відділу Постачання».

Відпочивши на селі, і мавши уподобання до різноманітності в праці, я цілковито віддався всім цим справам. Виконання їх виповнило вщерть цей період останнього мого перебування у Всенар. Б-ці впродовж літа й початку осені 1921 року. На жаль різні праці й задуми з ентузіазмом започатковані та заапробовані й іншими співробітниками, у тодішніх несприятливих умовах матеріального, особистого, громадсько-політичного та службового життя в Києві по кількох місяцях цього «горіння» обірвалися через далі списані причини.

Праця в «Загальному Відділі» була й перед мною почасті вже налагоджена заходами молодших бібліотекарів та співробітників під керівництвом Юрія Меженка. Тому, увійшовши в курс справ і дещо уточнивши їх, вільний від безпосередніх обов'язків час я присвятив на загально-адміністративні справи.

Найперше я став помагати Ю. Меженкові провадити «Хроніки» та «Таблиці» Всенар. Б-ки. Зміст «Хронік», особливо тижневої та місячної, наслідком розпочатого організаційного руху в Б-ці, значно збагатився. Упродовж червня 1921 року склалися «інструкції» (правильники) організації та провадження роботи в окремих Відділах Всенар. Б-ки. Після розгляду їх на Раді Бібліотекарів вони, як вже було згадано відбивалися машинкою й оголошувалися для загального відома у вигляді додатків до «Хронік». Інструкції більш спеціального характеру (приміром для стародруків, рукописів, періодиків, тощо), споряджені в

рукописній формі в оригіналах переховувались в Канцелярії Б-ки, а копіями з них користувались керівники й співробітники в поточній праці у відповідних Відділах.

Ще перед моїм приїздом, заходами Ю. Меженка, навесні 1921 року, рівнобіжно з «Хроніками» були запроваджені т. зв. «Таблиці лабораторної праці». У них подавалися цифрові дані, а також на підставі персональних карток співробітників робилися рисунки (діаграми) відсоткового відвідування ними праці.¹⁶⁰ Таблиці мали подвійну мету: організаційну, і подекуди дисциплінарну, бо з огляду на тяжкі умови життя в Києві, упродовж зими 1920-21 року, відвідування праці співробітниками Б-ки дещо занедбувалося.

«Хроніки» й «Таблиці» разом давали ясну картину чинности та розвитку Всенар. Б-ки. Ці заходи видавництва, хоч і в скромних розмірах, давали можливість з одного боку ліпше керувати бібліотекономічною працею в Б-ці, а з другого — допомагали виконувати хоч почасти, вміру можливости, свій обов'язок щодо гласности праці і своєчасної звітности перед урядом та громадством, бо відомості в них публіковані читали не тільки їхні безпосередні адресати... Наслідком цієї скромно зорганізованої, у тодішніх несприятливих умовах, публічної діяльності Всенар. Б-ки була неустанна участь громадянства в будуванні Всенар. Б-ки.

Рівнож зі службового обов'язку довелося мені взяти участь в працях Ради Бібліотекарів, що контролювала і узгіднювала, під проводом голови Ю. Меженка, всю внутрішню працю в Б-ці. Висліди цих праць обмірковувались на щотижневих нарадах Ради Бібліотекарів. Через цей внутрішньо-адміністративний орган Всенар. Б-ки пощастило мені спричинитися до ліпшої організації та чинности «Відділу Постацання» і підвідділу «Дублетного» в ньому та започаткувати «Бібліотековіану», тощо.

Бувши ст. бібліотекарем, я брав кілька разів, з доручення Б-ки, участь в засіданнях Тимчасового Комітету Всенар. Б-ки. Він, поповнений представниками Відділів Академії Наук, згідно з її ухвалою від 1920-21 року, працював по давньому. Найближчу участь в ньому, як і попередньо, брали: В. Кордт, голова,³⁹ академік А. Кримський³⁶ та академік С. Сфремов.³⁷ Їм помагали від Всенар. Б-ки ст. бібліотекар Ю. Меженко,⁴⁴ кожнаразово, в міру потреби ще якийсь ст. бібліотекар та В. Міяковський, представник архівних установ.¹⁰² Ця шістка переважно вирішувала всі справи бо зпоміж інших представників від Відділів Академії Наук найчастіше бував тільки академік П. Тутковський,^{46a} академік Дм. Граве бував рідше,¹⁰³ а академік В. Липський¹⁰⁴ тільки іноді з'являвся на засідання Комітету, що по давньому відбувалися щотижня в Кабінеті Президента Академії Наук.

Керований мною «Загальний Відділ» з натури своєї праці мав постійний найтісніший зв'язок з «Відділом Постацання». Мені довелося службово й з власного бажання брати в його поточній праці також активну участь. Наслідком цього я по давньому виконував, час від часу, деякі доручення в засязі безпосереднього постацання книжок та різних матеріалів до Всенародної Б-ки. Притому я виконував або особливо довірочні, або спеціальні доручення.

Характер впливів до Б-ки в міжчасі дещо змінився. Змаліли закупи книжок. Дари напливали по давньому, але в меншому розмірі. Натомість збільшилися й зачастилися поступлення з офіційних джерел: Книжної Палати та різних установ. Між офіційними джерелами поповнення книгозбору Всенародної Б-ки почали що раз частіше траплятися т. зв. «реквізиції» книжок, що відбувалися з наказу большевицької влади і які поступали до розпорядимости Б-ки.

Зпоміж найприкріших, в останньому випадку, для Всенар. Б-ки поступлень були з наказу ЧЕКА. Вона наказувала Б-ці забирати книги й інші матеріали від арештованих осіб. Ці поступлення були також і найменш вартісні, бо Б-ці лишались тільки рештки після обшуково-«ревізійної» діяльності агентів ЧЕКА. Ця процедура відбувалась так, що Б-ка отримувала наказ забрати книги з такої то адреси, часто навіть без подання прізвища власника, арештованої особи. Ці накази співробітники «Відділу Постачання» Всенар. Б-ки виконували неохоче, підлягаючи тільки теророві.

Але одного разу, десь наприкінці літа 1921 року, трапилося таке, що ЧЕКА прислала повідомлення з наказом з'явитися до неї для отримання адреси книгозбірні, яку треба було забрати після арештування її власника. Для керівництва Всенар. Б-ки створилося незручне становище, бо ніхто з її співробітників, особливо одружених та ще й з дітьми, не хотів, бо боявся йти до ЧЕКА. Довелося мені, як самітньому і одчайдушному виконати це доручення.

ЧЕКА містилася тоді в багатьох різноповерхових будинках у Липках, на Катерининській вул. До них ззаду прилягав великий сад, що виходив і межував із Левашівською вулицею. В одному з тих домів у просторій фронтній, засміченій кімнаті в глибині стояв упоперек довгий стіл. За ним на стіні, серед червоних прапорів, висів портрет Леніна. За столом сиділи й писали кілька молодих осіб, хлопців і дівчат, переважно жидівського походження. Одна з тих жидівок, типова представниця «революції», з обрізаними косами, в шкіряній куртці й пістолем при пасі, полагодила, на підставі листа Б-ки, мою справу, наказуючи негайно забрати книгозбірню!

Отримавши той наказ на письмі, я поспішив чим скорше на вказану адресу. То було, здається, в кінці В. Володимирської вулиці, у напрямі до Андріївської Церкви. В. Володимирська вул. впиралася в Андріївський Спуск, що вів на Поділ. По одній стороні Спуску були будинки, а по другій Андріївська Церква, а за нею ліс, що вкривав схил на Поділ. У долині, крізь дерева, уже на Подолі видно було Флорівський манастир. Недалеко від сполучення В. Володимирської на Андріївському Спуску стояв невеличкий, одноповерховий будиночок.

Через шкляний ганок я дістався до просторої кімнати. Вона мабуть правила за вітальню й кабінет одночасно. Тут порозумівся з якоюсь жінкою, мабуть дружиною арештованого, що вийшла з внутрішніх кімнат. Виглядала переляканою і втомленою. Узнявши мене за агента ЧЕКА, вона мовчки вказала на полиці з книжками, що стояли у тій кімнаті по під стінами. Я почав їх складати й в'язати в пачки, відразу було видно, що тут відбувся пильний обшук. Книжки були на полицях

без ладу, і деякі навіть пошкоджені. Було того, на око, небагато — кількості книжок, брошур та інших матеріалів. Пакуючи їх, я зміркував, що арештований був мабуть зоологом, або ентомологом.

Переносючи пачки з книгами на ганок, я побачив в кутку мітлу, а під нею купу сміття. Воно складалося з властивого сміття й карток від пірваних книжок. Очевидно дружина арештованого вченого після обшуку замела підлогу в кімнаті разом з картками від пірваних чекістами книжок. Серед того сміття красувалися на окремих картках формату 16°, малюнки жуків та інших комах. Вони були чудово намальовані в натуральних яскравих барвах. Кожна волосинка на їхніх лапках була дбайливо виконана. Страшний жаль стиснув мені серце! Ось де опинилися наслідки наполегливої праці цілого життя того дослідника природи! Агенти ЧЕКА арештували його, невідомо за що, глузували з його наукового дорібки, а рідня не вшанувала навіть цих науково-мистецьких рештків і викинула їх на смітник!

Переходячи туди і назад, біля тої злощасної купи сміття, я з великою пошаною і сльозами в очах підібрав кільканадцять малюнків і востромив їх між книжки в пачках. То був недоцільний чуттєвий жест, бо вирвані з якоїсь збірки, чи альбому, окремо вони мабуть втратили свою наукову вартість. Але таким чином переховаються на спомин дальшим поколінням дослідників?

Навантажуючи пачки на фірманку, я не міг позбутися важкої думки про ту атмосферу, що панувала довкруги, атмосферу терору, руїництва... Адже й мене «жовтоблакитника» котрогось дня можуть тієї пєсиголовці «розкрити» і що тоді станеться зі мною?...

Таке пригнічення день від дня все більше мене опановувало. Я намагався позбутися його у наполегливій поточній праці в Б-ці, серед якої траплялися й не такі ще сумні події, як списана в стилі тієї доби. Приміром Всенар. Б-ка займала, як було вже згадано, перший і другий поверх в будинку колишньої Олександрівської Гімназії (Бульвар ім. Т. Шевченка, ч. 14). Третій поверх належав, поки що, до Академії Наук. Там були розташовані різні її, переважно природознавчі установи та кабінети. У них працювали науковці-дослідники з допоміжним персоналом, що складався здебільшого зі студентів. У Б-ці, з огляду на різні небезпеки, головню пожежного характеру, були заряджені цілонічні варти службовців. Вартуючи за чергою однієї ночі, я почув якийсь галас на третьому поверсі будинку. Побіг туди, і що я побачив: у напів освітленому коридорі стояв людський кістяк. Довкруги нього, з чарками в руках, танцювали підпиті студенти, хлопці й дівчата, співаючи при тому соромицьких пісень. Перед у тій оргії провадив знаний мені студент Р. Я негайно припинив тее нічне «бісовське плясання» під час «чумної пори», і повідомив про це їхніх зверхників.

До іншої, більш приємної для мене, події влітку 1921 року, слід зачислити вихід в світ — «Збірника» Секції Мистецтв Українського Наукового Товариства в Києві. У ньому була надрукована моя розвідка — «К. В. Ш и р о ц ь к и й». Спроба індивідуальної бібліографії. Збірник Секції Мистецтв Українського Наукового Товариства в Києві, Київ 1921, Вип. I, стор. 137-144.

Працюючи у 1918 році в видавництві «Друкар» в Києві, я мав приємність технічно співпрацювати з К. В. Широцьким, визначним українським мистецтвознавцем і прекрасною людиною. Я його дуже поважав. Тому після смерті К. Широцького в кінці 1919 року, на прохання Наукового Товариства вшанував його пам'ять склавши невеличкий біо-бібліографічний прицінок про нього та його науковий дорібок. Віддав цю працю, китицю на могилу, редакції «Збірника», але через дальші поточні клопоти майже втратив був надію коли будь побачити той матеріал надрукованим. Як це не дивно проте Науковому Товариству таки пощастило в 1921 році той «Збірник» видати, разом з моєю розвідкою.^{21а, 90б}

Але не зважаючи на це все, комплекс духового пригнічення через зростання матеріальних злиднів і особистої небезпеки зміцнів. Той процес був складний. На нього насадили, окрім згаданих, чимало інших чинників. Одним із них, що вибивався назверх, було почуття «меншвартости», недосконалости через незакінчення високої освіти.

Побачивши в Б-ці велитенські і різноманітні книжні багатства, уже від самого початку праці в ній, я відчув своє духове «НШЦО»! Дальші переживання в зв'язку зі зустріччю з О. Євд. Карпінською²⁵ і моя освітня «нижчість» проти неї посилили це почуття. Тепер на становищі старшого бібліотекаря Всенар. Б-ки я став службово-формально нарівні з багатьма заслуженими на полі науки діячами. Вони ставилися до мене зичливо, але я відчував, що я «не рівня їм»!

Амбіція моя не могла погодитись з таким станом справ. В міру заглиблення в працю в Всенар. Б-ці й накопичення щораз то нових проблем, які треба було відповідально полагоджувати, я зрозумів, що я «не на своєму місці»!, що самого ентузіязму й відданости праці в Б-ці не вистачає, а потрібні ще й знання! Від того жагучий гін до здобуття високої освіти опановував мене щораз то більше!

Але переваження працею та різні переживання в зв'язку з поточними невигодами й наокружними небезпеками не сприяли й не залишали часу для здійснення цього бажання. До того ще й тодішній стан високої освіти в Києві, після її «реорганізації», властиво погрому, від 1920 року, коли університети були перетворені в Вищі Інститути Народної Освіти (ВІНО), не викликав у мене довір'я. Я не сподівався здобути в ВІНО того знання й зрозуміння історичного процесу, який так боляче здійснювався на моїх очах і нервах. Мені чомусь підсвідомо здавалось, що таку освіту я зміг би здобути тільки закордоном, на Заході Європи. Серед тих розважань і нервової шарпанини іноді «божевільна» думка приходила в голову — а що, як би я так взяв і чкурнув із Києва до Нью Йорку? Побачив би світ, здобув знання й вернувся «повновартісною людиною» назад до виконування своїх обов'язків у Всенар. Б-ці та українському науковому світі?...

Думка нестерпно шукала виходу із становища безнадійности, якщо невимріяного, остаточного, то хоч тимчасового облегшення. Це привело мене в тих обставинах, між іншим, до релігійности.⁸⁷

Вихований серед мішаних релігійних обставин я ніколи не був релігійною людиною. Згодом в процесі національного усвідомлення

перебував під впливом ліберального оточення з соціалістичним забарвленням. Отже мав «поступовий» світогляд і до релігійних справ ставився байдуже.

Але тепер, зустрівшись у щоденній праці з жажливою дійсністю московсько-жидівсько-большевицького терору і не бачучи ні звідкіля порятунку, я мимоволі став проймаючись вірою в поміч ВИЩОЇ СИЛИ, що вона тільки зможе нас, особисто й національно, врятувати від цієї халепи. Давня приказка — «...що коли тривога, то й до Бога!...» — справджувалася!...

З довколишніх розмов з'ясувалося, що те саме переживали й інші мої товариші праці в Б-ці й творчому національному змаганні, які опинились в такій самій недолі.

Деякі з них шукали й подекуди знайшли «порятунок» в національно-релігійній діяльності. Вони порадили мені звернутися у цей бік. Від них я довідався, що помітно зростає український національно-релігійний рух та про існування в Києві української православної парафії, що об'єднувалася довкола прот. о. Василя Липківського, про Богослужби в Софійському Соборі.³²

У найближчу неділю, з самого ранку, я вибрався до Софійського Собору. До того часу не раз його відвідував, від 1912 року починаючи, як турист проїздом з дому на Звиногородщині, до Петрограду, до Інституту і на зворотній дорозі.

На цей раз я йшов туди з нетаємною цікавістю й деяким недовір'ям, з метою духово-лікувальною, тобто психологічно-релігійною.

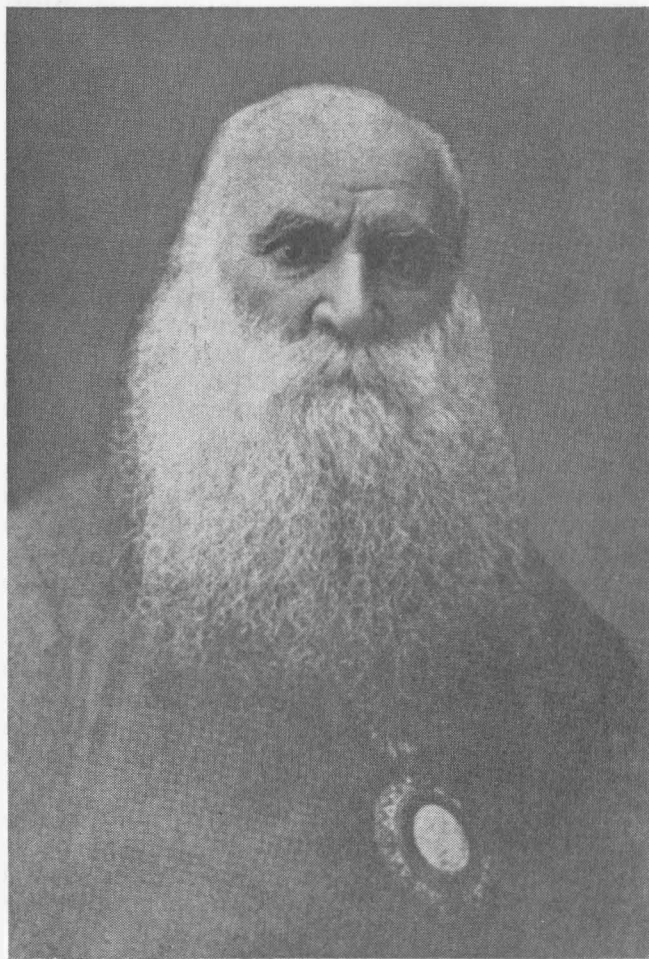
На Софійському подвір'ї, перед зачиненими дверима собору я застав уже натовп людей, що терпеливо й мовчки чекали початку Божої Служби. Приєднався й я до їхнього гурту. Двері незабаром відчинили, і ми увійшли в собор.

Дуже швидко, ще перед початком Богослуження, собор виповнився вщерть молільниками. Вони виповнили не тільки центральну частину собору й бічні частини за колонами, але й на поверсі по обох сторонах було їх повно, не кажучи вже про переповнені місця призначені для хору, на клиросах, бо хор був на хоральній частині.

Стародавня внутрішність Софійського Собору з його мистецьким і багатим іконостасом, мозаїками, розписами і Нерушимою Стіною, завжди справляли на мене врочисте враження стародавньої української пам'ятки. Тепер це відчуття спотужніло через масу вірних та панівну благовійну тишу.

Незабаром почалося Богослуження. Правив його прот. о. Василь Липківський в супроводі численного духівництва та церковного причету.

Воно відрізнялось від усіх інших московських і українських православних Богослужб, на яких доводилося мені бувати. Повільно, не поспішаючи, воно відбувалося українською мовою. Це відразу радісно відізналося в мені, полонило увагу й почуття та увіходило цілющим бальзамом в мою істоту. Відчувалося, що тут, у соборі, витворилася українська, національно-релігійна інтимна атмосфера. Це був наче-б то виклик-протипага панівній на зовні дійсності.

*Прот. о. Василь Липківський,
згодом митрополит Київський і всієї України
(З «Всеукраїнського Громадського Релігійного Збірника»,
Книга перша, Майнц-Кастель, Німеччина, 1947)*

Це національно-релігійне почуття збільшувалося масстатичним виглядом, рухами й возгласами священства. Відчувалося, що вони не «відбували» Богослужбу, а справді «священно-діяли»...

Сама особа о. Василя Липківського,³² з його гарною сивою бородою та палахкотливими очима справляла враження стародавнього біблійного пророка.

Богослуження супроводилося чудовим співом численного хору з виступами солістів. Згодом я довідався, що то виступали найславніші співаки й співачки Києва. Так вони склали тоді свою офіру на український релігійно-національний вітер.

У відповідному часі, на паперті (підвищенні вздовж іконостасу), з'являвся диякон, який диригував співом цілої церкви. Отже молільники були не тільки присутніми, але й учасниками Богослуження. Створювалась спільність в молитві й Богослуженні. Я перейнявся цим чудовим стародавнім «нововведенням» і не зауважив, як і сам почав співати за іншими.

Проповідь мав отець Василь. Говорив просто, щиро й переконливо. Вона справила на мене глибоке враження. Його збільшувала сама постать проповідника, що промовляв зі стародавньої мистецько-різбленої казальниці.

Усе це священно-діяння й оточення заторкнули струни моєї душі, ділало на почуття, екстаза викликала сльози на очах... Соромлячись їх, я зиркнув збоку на інших. Вони переживали те саме...

Глибоко потрясений, наче-б то перероджений, вийшов я з собору благовійно несучи в собі ці українські національно-релігійні переживання. Відтоді я став релігійною, вірною людиною!

Я записався до Св. Софійської Української Православної Парафії. Став постійно вчашати на Богослужби. Разом з іншими задовго перед початком Богослуження чекав під собором, поки відчинять двері, щоб зайняти ліпше місце, усе бачити, чути й переживати. Я черпав з цього духовного національно-релігійного джерела повними, як то кажуть, «пригорщами», жив-дихав цією атмосферою, набирался духової і фізичної сили, щоб перетримати цю тяжку добу. Утверджувався в своїй вірі в УКРАЇНСЬКУ ПРАВДУ!

Так перебув я серпень і вересень 1921 року, в наполегливій праці в Б-ці, жорсткій наокожній дійсності й у національно-релігійному захопленні. Одночасно, шукаючи забуття й підсумовуючи організаційні здобутки Всенар. Б-ки, заходився скласти її опис інформаційного характеру п. з. — «Національна Бібліотека Української Держави», Київ 1921. Ту працю, в рукопису, розміром у 104 ст., 8^о, писану тільки на одній стороні аркуша, не маючи можливості видрукувати її, передав в кінці вересня 1921 року на переховання в «Рукописний Відділ» Всенар. Б-ки.¹⁶¹

На початку жовтня 1921 року трапилася подія, що заважила на дальших моїх плянах і поступованні. До Києва прибула якась нова частина московсько-большевицького війська. Не знаю з якої нагоди ті вояки влаштували десь собі вечірку. У зв'язку з цим їхні представники з'явилися в Б-ці, жадаючи позичити стільців. Я їм відмовив, моти-

вуючи тим, що Всенар. Б-ка державна установа, і свого майна не пози-чає, та ще й на такі імпрези. Вояки, певні своєї «влади», були з початку здивовані, а потім розлючені, і відходячи з нічим, загрозили, що по-рахаються зі мною...

Чекати на здійснення погроз в умовах тодішнього життя в Києві я не мав ніякого бажання. Тим більше, що спостерігаючи довколишнє життя, я остаточно переконався, що воно простеє в сліпий кут, і що серед тих обставин мені особисто й так загрожує національно-моральна «смерть»!... А попередня туга за широким вільним світом та здобуттям високої освіти ще більше вплинула на моє вирішення. Побачити далекий світ і закінчити освіту стало моїм черговим життєвим гаслом!

Я вирішив втікати з Києва. Шлях на вимріяний «Захід» практично стелився через сусідню з Україною Польщу. Справа полегшувалася тим, що ще раніше виїхали з України в Польщу мої батьки, хоч я й не знав, де саме вони перебувають?

Обговоривши цю справу з близькими друзями, зокрема з родиною добродія П. Б., я повідомив про своє вирішення керівництво Всенар. Б-ки. Після того про свій намір звірився неодмінному секретареві Всеукраїнської Академії Наук — академікові А. Ю. Кримському, з яким мене лучили, як було згадано, близькі взаємини. Я знайшов у нього цілковите зрозуміння й допомогу в цій справі. Наслідком цих заходів у першій половині жовтня 1921 року я отримав офіційне відрядження від ВУАН на Волинь для обслідування місцевих архівів.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОСЛАВНИЙ ЦЕРКОВНИЙ СОБОР

Останньою моєю подією у Києві була присутність на Всеукраїнському Православному Церковному Соборі, що відбувався в днях 14-30 жовтня 1921 року. А що я лагодився вже від'їздити, пощастило мені бути присутнім тільки на початку відкриття собору.⁹⁷

Я не був членом собору, а тільки глядачем. Тому задовго перед тим, як він мав розпочатися, сидів уже разом з іншими на хорах. Звідтіля я мав змогу бачити майже весь собор, і подекуди слідкувати за його перебігом. Мене менше цікавила програма собору, його ухвали. Я звертав більше увагу на його зовнішній вигляд, національно-релігійний настрій, що він його викликав; мене цікавила синтеза собору, як вислід славно пройденого початку українського національно-релігійного відродження.

Назовні розпочалося дзвоном. Великий дзвін «Рафаїл»⁹⁸ Софійського Собору, що гучно вітав всі важливі події української історії й національної революції, якось особливо врочисто раз-у-раз бамкав, викликаючи передчуття історичної, що саме надходила, події надзвичайної ваги... Згодом, на початку нарад собору прот. о. В. Липківський пояснив, що він наказав дзвонити назустріч делегатам собору, звичаєм встановленим при зустрічі патріярха.

Зі свого місця я побачив, що всередині Софійський Собор прийняв інший вигляд, якого я ніколи дотоді не бачив. Середня частина Собору, між вхідними дверима й іконостасом, була заповнена зробленими з дощок подовжніми лавами-сидінням для учасників собору. Лави були звернені «лицем» у праву сторону, до бічної казальниці для промовців. Все урядження для нарад собору виглядало дуже просто, а одночасно в рамках Софійського Собору вельми врочисто й достойно.

Поволі, під протяжне бамкання дзвону, сходилися учасники собору — духовні й світські делегати. Їхній зовнішній вигляд в масі відрізнявся від звичайних дотеперішніх, церковних з'їздів, що мені їх доводилось бачити. То були переважно селяни, учителі, кооператори й інші громадсько-церковні діячі. Серед духовних делегатів-священиків переважали молоді особи, у священичому й світському одягу. Старші й молодші священики були голені, без борід та стрижені. Усі учасники собору були вдягнені скромно, але чисто. На вигляді собору й його характері помітно позначалася революційна доба, що тоді ми всі її переживали.

Першою точкою, після відкриття собору й полагодження формальних справ, були відомості з місць. Один за одним виходили на казальницю делегати й розповідали про події, пов'язані з відродженням української національної церкви по хуторах, селах, містечках та містах України. Майже скрізь повторювалася, з деякими відмінами, та сама картина: помимо всіляких перешкод внутрішнього і зовнішнього поряд-

ку, національно-релігійний рух розростається, потужнів і утверджувався в боротьбі за відвічну УКРАЇНСЬКУ ПРАВДУ...

Мої тодішні обов'язки, пов'язані з виїздом з Києва, не дозволили мені довше стежити за нарадами собору. Я вийшов, несучи в собі це гасло, як вияв-наказ національно-релігійних прагнень нашого народу, що їх представили і задокументували делегати на Всеукраїнському Православному Церковному Соборі в 1921 році. Про великі, історичні діяння Собору я довідався тільки згодом вже на еміграції.⁹⁹

ПО ВОЛИНІ

У половині жовтня 1921 року я виїхав з Києва. З багатьох причин накреслив собі шлях через Житомир, Славути до Ковля. По цих містах мав знайомих і далеку рідню.¹⁰⁰

З Києва до Житомира²⁹ доїхав залізницею без особливих труднощів. У Житомері зупинився на кілька днів для побачень і усталення напрямку дальшої мандрівки. З житомирськими українськими колами лучило мене попереднє знайомство ще з 1918 року, коли я заснував там «Українську Книгарню» київського видавництва «Друкар». Перш за все я відвідав добродія С. Підгірського (розстріляного німцями підчас другої Світової війни)⁸⁶ та інших знайомих з тих часів. Між іншим я довідався, що мій «родич», римо-католицький священник о. О. С., зі Славути, до якого я власне простував, сидів якраз тоді ув'язнений у житомирській в'язниці. Отже вигляди на успішну подорож затьмарилися. Проте, покладаючись на ласкавість Долі й поради осіб, тямущих у географії Волині, я подався у дальші мандри. Вирядив мене місцевий гімназіяльний учитель Петро Нікандрович Абрамович,^{100a} давши на дорогу, окрім вказівок, ще й великий волинський хліб, що вистачив мені аж до Славути.

Від Житомира до Славути я йшов пішки, з мішком за плечима. Подорожував переважно бічними доріжками. Забрало мені це, здається, три доби з трьома ночівлями. Першого вечера, як інтелігент з походження, до того ще й колишній студент, за давнього звичаю, попросився на ніч в якомусь селі до місцевого священника. Вислухавши моє прохання і «легітимацію» матушка відмовила, покликаючись на те, що «всілякі тут шляються» й зрештою порадила піти до вчителя. Здивований і знеохочений таким негостинним прийняттям, я вирішив не йти до вчителя, а заночувати в лісі за селом, хоч то й страшноувато! Уже притомлений простуючи поволі вулицею наближався я до краю села. Вигляди ночувати у незнайомому лісі під голим небом не були мені милі й я все глядів за якоюсь іншою можливістю. Виходячи з села я вгледів праворуч, при дорозі, обдріпану хатинку з нужденною повіткою. Як останній порятунк, застукав у двері, просячись на ніч. Молодиця, що відчинила, погодилась і відправила мене до тої худоб'ячої повітки. Долівка була встелена свіжою соломою й я розмостився. Раптом, коли вже добре смеркло, двері відчинилися. Все в мені захололо. От і спіймався! Мабуть ця «біднота» донесла місцевим большевикам, і ті прийшли по мене. У дверях з'явилася постать жінки з мискою в руках: — «Ми якраз повечеряли, так ось маєте тут бараболю з огірками, з'їжте на дорогу!» Не чекаючи на мою відповідь, вона поставила миску біля дверей і зникла. Після такого нервового струсу рясні сльози кинулись мені з очей. Ними я кропив ту, пам'ятну мені по сей день, вечерю. Відходячи зі сходом

сонця в дальшу путь, я залишив під цим враженням, у місці всі свої гроші, що мав на дорогу.

Другий день подорожі пройшов без особливих пригод. Мене цікавили переважно незнані мені перед тим краєвиди Волині. Вони були відмінні від моєї вужчої батьківщини — південної Київщини. Замість безкраїх, безлісних, чорноземних степів, поперерізуваних безводними балками, я йшов хвилястим тереном, добре обводненим, рясно вкритим лісами, з піскуватим місцями ґрунтом, крізь густіше заселений край. Іноді траплялися стародавні будівлі. Села скидалися на місточка. Большевики під той час на Волині ще не просякли до далі положених осель. Населення по цих сторонах жило ще давнім, уложеним життям, хоч вже збіднілим і дещо затривоженим самоволею місцевих симпатиків большевиків.

Під вечір я добився до якогось заможного села. Попросився на ніч в загосподареній селянській хаті. Жінка мене прийняла, кажучи, що її чоловік і син прийдуть пізно вночі. Посидівши в хаті, я пішов у клуню. Клунок залишив долі а сам по драбині виліз на сіно, де й заснув. Прокинувся вночі від якогось галасу. То сперечались в клуні через мене мої господарі: син кричав, що треба дати знати про цього «петлюрівця» у сільраду, а батько втихомирював його, кажучи: «Облиш! То якийсь собі спокійний подорожній та й годі!» Під час суперечки між ними син поліз по драбині до мене. Батько сіпав його здолу заспокоюючи. Врешті в половині драбини син зупинився й зліз назад. Штовхнув зпересердя чоботом мій вбогий клунок і вони пішли з клуні! Решту ночі я вже не спав. Задовго перед сходом сонця я нишком втік з тої прикрої для мене оселі й подався далі.

По якомусь часі вийшов на залізничну колію, що провадить на Шепетівку^{100б} й увесь день тримався неї. Йдучи вздовж колії спинився під вечір в околицях м. Полонного.^{100в} При самій залізниці був хутір. Він впадав в очі своїм зразковим, з погляду сільського господарства, розташуванням. Видно якась уміла й дбайлива рука років із тридцять тому його клала. Довкруги обійстя був сад, довколо нього з усіх сторін поле, а поле своєю чергою оточувала захисна смуга лісу, а за лісом знову було поле. Перед заможною з вигляду хатою, зверненою чолом до залізничної колії, міщанського вигляду бабуся годувала курей. До неї я й звернувся з проханням про нічліг. Бабця нерішуче відмовляла, а я вкрай перетомлений, повторював своє прохання. На цю, неприємну для мене, розмову надійшла пані середнього віку, її дочка, господиня дому, як це потім з'ясувалося. Вислухавши мене, вона погодилася й запросила до хати. Йдучи зі мною розповіла про себе, що вона вдова по священникові, що то її хутір, далі про свого сина, з яким мене познайомила на ганку. Погомонівши, ми сіли за вечеру. З обопільної розмови виявилось, що то була інтелігентна, свідомо українська родина. Ми знайшли «спільну мову». Я почував себе, як у давніх, добрих знайомих. А вони були задоволені з такого рідкого в їхніх околицях гостя. Але для певности, як я потім довідався, господиня дала знати про мене по сусідству якомусь панкові. Він надійшов, начеб то ненароком, під ніч, щоби упевнитись що до моєї особи. Був симпатичний, ми дружньо розмови-

лись і він остаточно заспокоїв матушку. Спав я, уперше по кількох днях мандрівки, у ліжку з чистою постелею в спільній з її сином світлиці (Рік пізніше большевики його розстріляли буцім то за якусь участь в українській підпільній організації). Я перебув у них два дні, відпочиваючи. Не пускали, прохаючи ще залишитись. Але я мусів поспішати в дальшу путь. Матушка допорила мене знайомим залізничником, що якраз тоді проїздили повз її хутір дрезиною. Вони довели мене до Шепетівки.

Не доїжджаючи до залізничної стації Шепетівки, я подякував моїм опікунам і, обминувши стацію, бічними дорогами подався до м. Славути. Йшов славетними підславутськими лісами, що постачали корабельні щогли для чорноморської фльоти. Такого високого, стрункого лісу я нігде не зустрічав у своїй подорожі. Опівдні я дійшов до Славути.^{100г} Приемне, на перший погляд, містечко з давніми великопанськими залишками не цікавило мене. Я пильно поспішав на католицьку парафію до «родича», де сподівався знайти захист і допомогу в своїх задумах. Я знав, що священика немає, але там мав бути його «заступник» п. Попель, старий пенсіонер, який доживав віку при парафії. Він знав мого батька й мене ще зі шкільної лави у Звиногородці, отже він зарадить всьому!

З тремтінням серця застукав я в двері, питаючи п. Попеля. Попель був вдома, пустили. «Хто такий будете»? — спитала наймичка. Такий а такий, родич священика. — «Священика немає вдома!» — «Тоді ведіть до п. Попеля, він також мене знає!» Я ввійшов до їдальні. Попель саме снідав. То був він, незмінний після двох десятків років, коли я його знав. Я радісно привітався з ним від порога, але відповіді не було. Пан Попель не просив мене сідати. Я стояв, як дурний, біля дверей, а він далі собі снідав! Тоді я знову заговорив, нагадуючи йому про себе, мою рідню, мій зв'язок зі священиком, чого мені треба, тощо. У відповідь на це почув: «Я Вас не знаю і нічого Вам допомогти не можу!» Я остовпів. У хаті мого швагра так мене приймають, ті, що не одне завдячують моїй родині! Попробував з'ясувати непорозуміння. Але почув ту саму відповідь — «Я Вас не знаю і нічого Вам допомогти не можу!» Служниця з недовір'ям споглядала на мене, а той спокійно снідав собі далі. Я осканженів, гримнув дверима, і майже без тями вилетів з парафії.

У сусідстві був костел. Здається то була неділя, тому біля нього зібралоса чимало людей. Але було помітно, що з Богослуженням щось негаразд. Усі поводитися нишком. Тим часом видно хтось декому дав знати, і до мене підійшло двоє осіб. Вони назвали себе членами церковної організації, що піклується парафіяльними справами в часі відсутності священика. Я розповів їм про себе і про те, що трапилось. Чемно вислухавши, вони розповіли мені про ту халепу, в яку самі потрапили. Священика большевики арештували, як я сам зрештою знав, і він сидить в Житомирській в'язниці буцім то за те, що в порозумінні з «закордонним» рівенським католицьким єпископом допомагав молоді втікати до Польщі! Вони всі стероризовані. Моя справа, власне, така, що може тільки обтяжити долю священика й їх усіх. Цим пояснюється, мабуть, обережна поведінка п. Попеля щодо мене. Як що я справді той,

за якого себе видаю, бож вони мене не знають, то дуже просять не галасувати, зрозуміти становище та залишити їх у спокою. Просять і далі радити собі осторонь, як я то робив до цього часу.

Наслідком того я опинився на вулиці сам, голодний і втомлений, зі своїм мізерним клунком, серед чужих людей, незнаних і байдужих, якщо не ворожих до мене. Мої приватні шляхи поступовання ввірвалися.

Посидівши якийсь час над берегом р. Славуті за містечком, я прийшов до висновку, що доведеться стати на офіційний шлях і використати уповноваження ВУАН в справі обслідування волинських архівів. З цією метою я зголосився до місцевої влади, вимагаючи від них помешкання, харчів та допомогти виконати доручені мені обов'язки в районі м. Славути й околиці. Влада у всьому пішла мені на руку шануючи уповноваження, видане такою високою установою та ще й з самого Києва! Тоді я дістав безплатну кімнату у колишнього місцевого деревного «потентата»-жида Шапіро. Він з родиною містився вже в невеличкій дерев'яній хатинці на березі р. Славути. Давши мені кімнату в нього, влада таким чином і далі його «притискала». Я отримав також картки на безплатні обіди в місцевій їдальні для урядовців. На підставі мого уповноваження місцевий уряд видав мені ще й від себе посвідку-наказ до всіх підлеглих йому на терені Славутичини урядовців допомагати мені в обслідуванні культурних цінностей й по можливості забезпечити їх від остаточного знищення. Кожного разу, коли треба було б мені, обіцяли фірманки до місцевости поза Славутою.

Оговтавшись, я оглянув найперше м. Славуту. Природа, положення, традиції та зовнішній вигляд свідчили про колишній щасливіший період життя цього дачного й великопанського містечка. Знищене почасти й пограбоване самодемілізованими з фронту російськими вояками після Першої світової війни 1914-1918 рр., містечко жило, назагал, пристосовуючись до перших вимог большевицького режиму. Потерпіли від того погрому головним чином маєтки князя Романа Сангушка, колишнього славутського «феодала». Я оглянув, між іншим, його спалені суконні фабрики, побував у колишніх стайнях арабських коней і в зруйнованому палаці. Тут згинув Роман Сангушко разом зі своїми цінними,^{100d} але інколи й дивними збірками, приміром: колекцією сірникових коробочок з цілого світу, тощо.

Оглядини містечка, річки з її пляжами та околиць зайняли мені кілька днів, за доброї до речі, погоди. Тимчасом я запровадив різні знайомства. З них виявив, що перейти кордон, мешкаючи в Славуті, справа дуже тяжка. А жити довше в порожній кімнаті, на урядово-большевицьких «обідах» значило охланути до решти. Тим часом довелося побувати мені в прикордонному с. Кривині, шукаючи архівів. Вони були скрізь. Особи, що їх переховували, ставились до мене з довір'ям (приміром з архівами Яблонських!), але що я міг вдіяти? Тому обмежився тільки дослідженням, не даючи жодних обіцянок щодо можливостей забезпечення цих переважно колишніх магнатських скарбів. Під час цих подорожей фірманками, і зв'язаних з ними ночівлях я скоро пере-

конався, що небезпечна така моя «діяльність», і для мене особисто, і для архівних цінностей, що про них я «турбувався».

Бувши в «службових» справах у місцевому славутському «Культурно-освітньому відділі» я зустрівся з сільськими вчителями. Один із них, що вчив якраз у прикордонному селі, потребував у наступному шкільному році помічника. Познайомившись зі мною ближче, він запропонував мені занехати під зиму справу обслідування архівів і переїхати до нього на стало. Платня складалася з кімнати з опалом і світлом, кілька пудів зерна на місяць і ще якихсь «натуралій». Я погодився, і ми на другий день поїхали у те село.

До початку шкільного року було ще около двох-трьох тижнів, і я мав вільну руку обізнатися з селом, його людьми та околицями. Селяни, після кількох зустрічей з ними, прийняли мене, як «свого», і навіть кликали на різні сільські та господарські наради, і прислухались до моєї думки. Коли ж довелося відвозити «продналог» на зсипний пункт до Славuti, то село делегувало мене з фірманками.

Під час тих подорожей я пізнав в Славuti одну родину, що призналась до мене. Вони мешкали колись у Вільховецькій цукроварні на Звиногородщині, на фільварку якої я народився.¹⁰¹ З розмов виявилось, що вони знали моїх батьків ще замолоду, деяких наших родичів, і мене самого, коли мені було ще три місяці! Розповіли мені багато дечого з мого дитинства, чого я й не знав. У висліді цих взаємин вони заопікувалися мною, підгодовуючи ситними обідами та даючи різні, дуже практичні, інформації та поради, важливі для мене в тому становищі, в якому я опинився. Між іншим вони перестерегли мене, що незабаром почнуться приморозки, тому мушу поспішити зі здійсненням свого задуму.

Тим часом разом із учителем довелося мені побувати в м. Старокостянтинові.^{101a} Подорож фірманкою в обидві сторони, з полагодженням справ на місці, зайняла нам дві доби. Знову за м. Славутою ми переїздили через підславутські ліси. Минали вбогі лісові села, розташовані по галявинах. Під Старокостянтиновим був вже хліборобський край. Саме місто в садках справило на мене приємне враження. Колись тут перебував комонний полк. По ньому залишились великі й просторі будівлі, касарні й стайні. Іноді впадали в око стародавні муровані стильні будинки.

Одного дня учитель доручив мені обійти всі хати села й довкола нього та оголосити початок шкільного року. Село, розташоване на самому кордоні, було розкидане так, що деякі його хати, за городами, були вже по той бік кордону. Уздовж кордону стояли вартові у віддалі щось із 100-150 сажнів один від одного. Вони постійно мінялися й ставилися до своїх обов'язків досить «ліберально». Про все це я довідався заздалегідь від селян. Йдучи від хати до хати, я дійшов до такого місця, де варта на той час зійшла була зі свого місця й сиділа у «веселому настрої» в хаті оподаль. Звідтіля було чути їхній регіт, а рушніці стояли сперті об стіну. — «НАГОДА?», блиснуло мені в голову. «Щаслива нагода!» «Як лунатик, не приспішуючи кроку, я подався помалу вперед, через левади та ріллю до хат, що стояли по той бік кордону.

Щось неначе обірвалось у моєму нутрі, а думка все повторювала: «Полковник, або покійник!» Зовнішнім виглядом я цілком скидався на місцевого селянина: з ціпком у руці, з бородою, у старій смушковій шапці, кожушанці й подертих чоботях. Мов «сказанець», я сунув цих сотню сажнів. Хтось з боку гукнув мені. Праворучний вартовий здалека приглядався, приклавши руку до картуза, в правій тримаючи рушницю, готову до стрілу, але я не зважав на це і все йшов вперед...!

Дійшовши до першої з краю хати, заповів початок шкільного року. Мені відповіли, що вони «закордонні» і що їхні діти ходять до «поцейбічної» школи. Але я не зважав на це. З тим самим повідомленням обійшов ще кілька хат, і вийшов на вулицю. Пастухи якраз гнали череду. Я втесався в їх гурт і йшов далі, аж вийшов за село, на поле, вкрите проліском. За моїми обрахунками йдучи навпростець я повинен був би вийти на шосу, що провадила з Рівного на Корець.¹⁰¹⁶ Так воно й сталося за дві години ходу. Шосою я подався в напрямі на Рівне.

Вирвавшись таким чином на «волю», у чужий, не знаний тоді ще мені край, я не мав при собі ніяких річей, ніяких грошей, крім півпачки цигарок. То був одчайдушний, як то кажуть «скок з мосту в воду!» Довкруги ні душі. Було вже добре після півдня.

Так поволі я волікся шосою аж назустріч надїхала селянська фірманка з кількома польськими жовнірами. Вони були п'яні й галасували. Спинили воза біля мене і з лайкою почали питати чи це шлях на Корець? Я, як «місцевий селянин», відповів, що так! Тоді вони почали ще дужче мене лаяти по московському і поїхали собі геть. То була моя перша зустріч з представниками Річи Посполитої Польської! Під її враженням я перебував ще довший час у Польщі.

Вже вечоріло. В долині передо мною біліла оселя, ніби містечко, з фільварком за ним? По другому боці шоса губилася під гору, наче б то в ліску. Мене наздогнав віз. То робітник з фільварку віз туди бурячиння. Я підсів до нього, почаствував цигаркою й ми розбалакалися. З тої розмови для мене істотним було те, що в містечку на шосі постійно вартує жандарм, який перевіряє папери всіх що переїжджають через містечко. А в мене не було жодних документів. — «Може він не зверне на нас уваги», сказав робітник, «чейже їдете зі мною до фільварку». Зїжджаючи з гори, ми вже здалека почули галас. То була лайка, з якою жандарм перевіряв посвідки численних пасажирів жидівської балагули, що стояла серед дороги. Її супроводив лемент і нарікання жидівок на возі. «Пан жандарм», зайнятий своїм зисковним «урядуванням», зовсім не звернув уваги на віз з бурячинням, що проїхав повз нього з двома «хлопами». Ми щасливо проїхали місток через р. Горинь і доїхали до брами фільварку (цукроварні?), по той бік оселі. Я подякував моєму «опікунові» й подався під гору шосою до ліса.

Уже смеркало. З обох боків «ліс» виглядав вороже й таємничо. Утома кликала мене на відпочинок, а страх перед лісом гнав вперед. По якомусь часі втома перемогла. Я зійшов у рів біля шоси, що був вкритий листям, ліг і відразу заснув. Прокинувся серед ночі. Мацаючи по кишенях натрапив на документи: советські — від ВУАН і слаутської влади. Волосся стало мені дубом на голові. Ось з якими «паперами»

я подорожую по Польщі! Негайно подер то все на клаптики й розвіяв по вітру. Тепер я став справді «безпаперовою», незнаною людиною. Страх зірвав мене з моєї криївки в рові й погнав далі по шосі на Рівне. Рухаючись, почував себе вільніше, певніше й супроти звірів і людей. Відпочиваючи час від часу пройшов решту ночі й вранці побачив згори в долині м. Рівне. Праворуч шоси були розкидані хати, що творили якби далеке передмістя-виселок.

Рівне^{101в} не справило на мене ніякого враження. Таким собі його я й уявляв. Бездушне місто, на перехресті залізничих шляхів, без особливого обличчя. Усе життя в ньому зосереджується на одній головній вулиці. Бічні вулиці творять вже передмістя, наче велике село. Єдине, що впало мені в око це незчисленна кількість шильдів на головній вулиці. Вони просто ліпились один на одному. Серед них переважали оголошення посередницького характеру: транспортів, маклерські, а також виїзду до Америки. Цим я позаздрив, поспішаючи до римокатолицького польського костела. Я довідався, що Богослуження правив сам єпископ. Цього мені й треба було. За півгодини я був вже в його кабінеті. Розповів про себе, про свої пригоди й становище, згадав про ув'язнення «кузена» отця О. С. Врешті запитав, чи не знає чого про моїх батьків? Просив допомоги здобути документи й позатим позичити грошей на дальшу дорогу.

Єпископ поставився ніби то уважно до моїх прохань і відомостей. Але не довіряючи мені, поставив справу виключно в «християнській площині». Про моїх батьків він нічого не знав. На дорогу дав 500 польських марок. Виробити документи він відмовився. Натомість порадив мені якнайшвидше втікати з м. Рівного вглиб Польщі. — «Тут, казав він, у прикордонній смузі вештається стільки непевних людей, що Ви можете впасти жертвою якоїсь провокації, або ж поліція Вас схопить і відставить назад до Советів!»

З цим я вийшов від Єпископа. Бічними вулицями, як гнаний звір, обережно вернувся назад на шосу, звідкіля увійшов до міста. Уже вчоріло. Переночував в одній хаті біля шоси. Маючи трохи грошей, став сміливішим, хоч купівлездатности їх не знав. Думка про конечність якомсь здобути адресу батьків і документи не покидала мене. Врешті, певний своєї правоти, вирішив від ранку усупереч порадам єпископа, зголоситися до поліції.

З цим я вийшов від єпископа. Бічними вулицями, як гнаний звір, бічній вулиці, в будинку, оточеному подвір'ям і огорожею, з вартою при брамі. Коли я увійшов, мені показали двері, де урядова комендант. Перед ними на довгій лаві вже сиділи прохачі. Я був одинадцятий в черзі. Полагоджування справ тяглося довго і мляво. Отже я мав час добре обміркувати свій крок. Що довше я чекав, то більше починав каятися, що прийшов сюди. Врешті наступив психічний перелом. Я встав, вийшов без перешкод і подався шосою на Ковель. Позичка від єпископа вистачила тільки на хліб і оселедець.

Вміру того, як я віддалявся від рівенських околиць, хвилястий і сухий сільсько-господарський краєвид з розлеглими полями й лісами все більше змінювався. Його почала заступати підмокла рівнина з рідкими

пролісками. Я входив у край виразно наче б то «поліського» характеру, рідко заселений, а до того ще й знищений військовими подіями у 1914-1918 рр. Під вечір йшов вже багnistим краєм.

Між іншим я ще й перед тим звернув був увагу на цілковиту відсутність на шосі зустрічних подорожніх. Зрідка зустрічалися селянські вози, що не звертали на мене жодної уваги. Якесь пригнічення панувало над околицею. Час від часу мене наздоганяли повільно їдучи вози, вкриті полотняними будками. То поверталися додому виселенці, вигнані з цих місцевостей на схід кілька років тому. Їхали з жінками, дітьми, худобою, собаками. Вони спинялися, з'їжджали на край шоси, розклали багаття й пересиджували при ньому кілька годин, гріючись холодної вже ночі та даючи відпочинок коням. При такому спільному багатті я й провів частину ночі. Слухав довгі оповідання про всю біду, що пережили ці воляняки. Вони були зрушені зі своїх осель насильно військовою хуртовиною, або владою й виселені на схід. Перебїдувавши там кілька років, переcheкали війну й повергаються тепер до своїх спалених або знищених гнізд. Скільки гарування за ними, а скільки прикростей ще чекає їх від нових господарів цього знедоленого краю.

Відпочивши з ними кілька годин, я рушив опівночі далі, мені спішно треба було добитися до Ковля. Незабаром я ввійшов у смугу мочарів, покритих рідким проліском. Шоса йшла насипом. По обох її сторонах і при ній хати були спалені. Тільки обсмалені димарі стирчали. Де-не-де залізо-бетонові бункри білили на правих (східних) схилах шосового насипу. Місцями крізь лісок були прорубані просіки, що переважно бігли вліво (на захід) від шоси. Вони були встелені кругляками. На тих помостах стояли заіржавілі німецькі гармати, звернені гирлами на схід.

У цих околицях, як я собі пригадую з описів, спинився був за Першої Світової війни німецький наступ через неможливі до переборення теренові перешкоди. Довкруги ніде живої істоти: ні людей, ні звірів, ні птахів не було видно, не було чути. Якось зловіща розпучлива тиша розпросторилася і тяжіла над цим колись пеклом з 1918 року. Я надав ходи, щоб мерщій вихопитись з цієї непривітної, а може й небезпечної околиці.

Над ранком з бічної доріжки виїхало на шосу декілька фільварочних фірманок. Вони підвезли мене трохи й скрутили в ліс, а я пішов далі. Поволі терен підносився й ставав сухішим. Опівдні я переходив через місто й залізничу станцію Голоби.^{101г} Ця місцевість була важливою ланкою в згаданій раніш оборонній лінії в часі Світової війни 1914-1918 рр. Це позначилося на Голобах. Довкруги були руїни й занехаяні, зарослі бур'яном поля. Проте в деяких місцях життя вже прокидалося. То поворотці почали відновляти свої зруйновані господарства: замість хати викопана півземлянка і собака, прив'язана при ній. Хтось уже орав, впрягши в плуг коня й корову разом. Довкруги цих оаз-здичавіння й пуста.

Над вечір доходив вже до м. Ковля.^{101д} Таке саме залізничне місто, як і Рівне, тільки ще більше провінційного вигляду. Розпитуючи за село Вербку, де мешкав священик о. Олександр Балицький, мета моєї подорожі, я пройшов передмістя Ковля. Ковель також дещо потерпів від

війни, але вже відбудовувався. Вбоге село Вербка під Ковлем було розкидане по околишніх півбагнах. На горбочку-острівці, до якого люди доходили по кладках, стояла церква. Поодаль, також через кладки, був дім священика. У Вербці мешкав у XVI-му ст. князь Андрій Курбський, втікши від московського деспота-царя Івана Грозного, тут він помер і був похований. Звідсіля князь А. Курбський слав свої «послання».^{101e}

За містом, не доходячи касарень, я стрінувся на вулиці віч на віч з п. Карманським,^{101ж} моїм знайомим ще з України. Він був колись економом на фільварку в с. Гусаковій графа А. Потоцького, що його вбив Січинський у Львові, на Звиногородщині, нашим сусідою. Карманський знав мого батька й усю нашу родину, ми взаємно відвідували одні одних. Тепер п. Карманський працював урядовцем у Ковельському старостві. Не знаю, хто з нас був більше втішений з тієї зустрічі — він чи я? Він розповів мені про свої переживання, сучасний стан, подав мені адресу моїх батьків, які мешкали тоді вже в глибині Польщі. Запитав мене, де я спинився в Ковлі, і довідавшись що простую до о. Ол. Балицького, вказав дорогу навпрошки, через касарні. Одночасно запросив мене до себе в гості на другий день.

Панотця Ол. Балицького тоді не було вдома. Матушка сердечно мене прийняла. Я передав їй привіт від дітей — дочки Євгенії Олександрівни й сина Павла Олександровича Балицьких, які мешкали тоді в Києві. Вони були моїми друзями й скерували мене на цю адресу.^{101з, 81г}

Наговорившись і розпитавши про життя своїх дітей у Києві та вислухавши оповідання про мое подорожування й дальші наміри, а також про зустріч з п. Карманським, якою вона знала, матушка дала мені панотцеву чисту білизну з грубого домотканного волинського полотна й поклала спати.

Як довго я спав — не знаю. Сонце вже було високо, коли хтось мене збудив. Біля ліжка стояв старшого віку священик із суворими рисами обличчя. — «Ходім!», сказав він — «Куди?», скрикнув я з острахом. Призвичаєний останніми часами до постійної чуйности перед всілякими можливостями, спросоння я уявив собі, що то мене викрили й тягнуть до большевиків. — «Снідати», відповів привітно всміхаючись пан-отець.

Далі події покотились сприятливо для мене. Нарешті «карта відмінилась». У родині о. Ол. Балицького я знайшов притулок, повне зрозуміння й допомогу. Того ж самого дня надвечір я відвідав родину п. Карманського. Зустріли мене там привітно. Особливо його дружина була рада бачити мене. Я розповів їй про життя села Лозоватки на Звиногородщині. Там жила колись довший час її сестра. Чоловік її, добродій Гаупт, був економом в лозоватському фільварку князя Куракіна (колись барона Енгельгардта). Я перебув якраз у тому селі зиму 1920-21 р.

Пан Карманський, як практична людина, подбав також про вироблення мені відповідного документу, без якого годі було вільно себе почувати на терені Польщі. У цій справі він дав мені рекомендаційного листа до секретаря їмни в м. Камінь-Коширський. Наступного дня заходами о. Ол. Балицького було знайдено фірманку, і я поїхав до Камінь-Коширського.^{101з}

З тієї цілоденної подорожі залишилися у мене глибокі, приємні спомини. Ми їхали де-не-де навпрошки, дорогою званою тільки місцевим людям. Їхали лісами, через багна, піски, крізь недоступні чужим нетри. Інколи на схрещенні забутих доріг, серед придорожніх давніх «фігур» зустрічались давні, похилені дороговскази. Один із них, приміром, показував дорогу до Туровська.¹⁰¹ Вона пасувала до цілої околиці своїм виглядом. Далекою, милою романтичною давниною віяло від того всього.

Містечко Камінь-Коширський теж цілком відповідало цьому настроєві. Його будинки були дерев'яні, старі, дахи вкриті мохом, а саме воно було розташоване серед трясовиння.

Свої справи в гміні я полагодив швидко й успішно. Вертався назад «з головою догори!», з «Тимчасовим свідоцтвом» — пашпортом у кишені. Передомною стелився повноправний шлях по всій Польщі, бо тоді ще не було закону про громадянство, склад людности не був устійнений, а польська держава перебувала щойно в стані організації. Тому всі люди Польщі мали лише такі документи.

Ще один день перебув я в гостинному домі священика Ол. Балицького. Позичив у нього грошей на дорогу, розпрощався з Волинню, і поїхав залізницею в напрямку на Радом.

В ПОЛЬЩІ

До Варшави. Про адресу батьків я довідався, як було згадано, від п. Карманського в Ковлі. Згідно з його відомостями мій батько був лісничим у Завалах, на Радомщині, в глибині Польщі. Їхати треба було залізницею з пересідками до ст. Стараховіце, через Радом на Скаржиско. Подорож моя залізницею від Ковля до Стараховиць відбулася без перешкод.¹¹⁴⁶

Надвечір того самого дня я був вже на залізничній стації Стараховіце, що містилася в лісах при оселі тої самої назви. Біля неї й довкола було розташоване «Стараховицьке Металюргійне Підприємство», з усіма його допоміжними урядженнями.

До одного з таких уряджень належав у 40 000 моргів завбільшки лісовий обшар — «Стараховицька Пуща», що обслуговувала згадані металюргійні заклади. Вона складалася переважно з соснини різного віку по довколишніх піскових ґрунтах.

Лісова господарка в пущі провадилася зразково. Увесь ліс був поділений на 16 лісництв. Їх доглядали лісничі з лісними сторожами. На чолі їх був надлісничий, з лісовим бюро при ньому, з осідком в Стараховицях.

Мій батько був одним із тих лісничих. Він завідував лісництвом Завали, що свою назву перебрало від найближчого до нього села. Колись це село було в пущі, але поволі, як вирубали ліс, воно опинилося в степу, щось із 3-4 клм. від лісництва.

Лісництво було на протилежному боці пущі від стації Стараховиці і тому довелося мені мандрувати через увесь той ліс. Після кількох кілометрів пішки, я заночував в якійсь лісовій оселі.

На другий день, ранком я продовжував свою путь просіками в показаному мені напрямі. Було страшнувато йти незнаним лісом. Тут, як оповідали, водилися дикі кабани й вовки, не кажучи вже про бандитів.

Під вечір, промандрувавши впоперек усю пущу, я нарешті добився до лісництва. Воно було розташоване на узліссі. Складалося з гарного дерев'яного будинку, під гонтою. При ньому був чималий фруктовий сад і просторе подвір'я з різними повітками.

На подвір'ї я побачив батька, що направляв воза. Спочатку він не впізнав мене, через мій зовнішній вигляд і бороду. Не буду списувати неочікуваної й радісної зустрічі батька з «блудним сином». Потім пішли ми до матері, яка господарювала в пекарні.

Виявилось, що батьки жили самі, бо старша дочка, моя сестра, Софія була з чоловіком на Люблинщині, а молодша — Гальшка вчилася тоді в Варшавському Університеті.

Упродовж листопада-грудня 1921 року я відпочивав вдома, обізнався з місцевою природою, людьми та взагалі з новим для мене оточенням, бо в Польщі був уперше. Почасти їздив з батьком по лісі та

приглядався до місцевої лісової господарки, нав'язував знайомства з найближчими сусідами, тощо.

Була між ними родина економа сусіднього близького фільварку. Той фільварок хоч і не малий, але не міг рівнятися своїм розміром, землею й господарством до таких самих фільварків в Україні. Також і родина економа була якась, на наш погляд, «чудна». Вони ставилися зичливо до моїх батьків, як новоприбулих. Всіляко їм допомагали, як початківцям, в їх «імігрантському» життю. Але при тому виявляли обмеженість та незнання середовища й краю, з якого батьки приїхали. Приміром, одного разу принесли вони були яблук і грушок, пропонуючи батькам — «покоштувати, бож вони напевно не їли таких добрих в Україні!» Були дуже здивовані, коли довідались, з дальших балачок, що не тільки такі, але й багато кращі родять в Україні, а далі про природні багатства, підсоння, простори, господарку, людей, тощо. Вони гадали, що в Польщі все найліпше, а поза нею, особливо на т. зв. «Сході» тільки пустка й панують злидні?...

Друга родина була римокатолицького пароха зі с. Завал. Він був молодий освічений богослов, з трохи ліберальним світоглядом. Відвідував нас зі своєю «господинею», до якої ми ставились, як до його «дружини», з чого парох був вельми вдоволений!... Ми проводили з ним час переважно в розмовах на різні філософські теми, на досить інтелігентному рівні.

Але найбільше заприятзнилися з моїми батьками, а від них і зі мною селяни зі Завал. Як тільки батьки заїхали на лісництво, вони громадно з'являлися з допомогою: зорали й засіяли поле, приналежне до лісництва, всіляко допомагали транспортом, тощо, аж доки батьки не придбали собі коней та худоби. Також допомогли під час жнив улітку 1921 року. Батьки зі своєї сторони віддячувались своїм зичливим помічникам, влаштовуючи їм кожного разу відповідне прийаття, та підтримували з головними родинами на селі приятельські взаємини.

Батьки негайно подбали про мій зовнішній вигляд та «еквіпунок», щоб я виглядав так, як і «всі довкола!» Тому батько настояв на тому, щоб я зголив бороду й вуса та приодяг мене в нову одежину. За білизною довелось їздити до віддаленого коло 20 клм. м. Островця, де по жидівських крамницях придбали все потрібне.

Час минав у взаємних оповіданнях про пережите впродовж розлуки. З тих оповідань я довідався, що батьки врешті залишили були безвистідні шукання мене. Разом із сестрами та швагром, і ще деякими знайомими, восени 1919 року, за денікінців, найняли спільно окремий вантажний залізничний вагон і виїхали зі Звиногородки на Київщині до Польщі.

Зупинилися на Люблинщині. Батько, як колишній довголітній лісничий в лісах графа А. Потоцького на Звиногородщині,^{114а} зголосився був до Управління маєтків графа Юзефа Потоцького в Антонінах, у зах. Волині,¹¹⁶ і прохав дати йому роботу за фахом. Йому там щось приобіцяли, але не дуже квапились... Тому, щоб не лишитись цілком «без гроша», батько став на власну руку шукати відповідної для нього роботи.

Врешті, на початку 1920 року, йому пощастило влаштуватися «управителем» у маленькому, щось із 120 моргів, масточку ордену католицьких черниць «Шариток», в околиці м. Любліна.^{116a}

Тим часом мій швагер, добродій С., дістав посаду державного лісничого на Люблинщині й сестра Софія виїхала з чоловіком у лісництво в Білгорай.^{116b} Молодша сестра — Гальшка, після страхотливих пригод та переживань в жіночих батальонах Йос. Пілсудського(?) записалася на гуманістику в новозаснованому, від 1918 року Люблінському Католицькому Університеті.¹¹⁷

Середовище «Шариток» було напівсвітське. Орден не був цілком замкнутою установою. Приналежні до нього черниці, хоч і мешкали разом в монастирі, виконували назовні різні роботи, як: вчительки, опікунки, інструкторки, доглядачки, виховательки і інші корисні освітні й харитативні суспільні обов'язки серед місцевого населення. Деякі з них були навіть досить освічені й мали важливі зв'язки, зокрема були пов'язані з університетськими колами.

Тому, приміром, ректор університету, римо-католицький духівник, якого було високого сану, перебував на вакаціях, вліті 1920 року у згаданому масточку «Шариток». Він жив у тому самому будинку, що й мої батьки. Ректор цікавився життям в Україні й у Росії та подіями, що там відбувались. У розмовах з моїм батьком висловлював думки, що «большевики не такі то й страшні!... Вони, мовляв, змогли запанувати в колишній Росії, зокрема на Україні, тільки через низький там культурний рівень людности, але в Польщі ніколи(?) щось подібного не може статися...»(?)

Мій батько, навчений досвідом, був іншої думки. Він вважав, що як тільки большевики прийдуть до Польщі, то й тут буде те саме! — «Ви бачите, казав ректорові батько, он ті дерева (що росли довкруги дому) — як тільки сюди прийдуть большевики то Ви, отче ректоре, будете першим висіти на них!» На цьому їхні розмови ввірвалися... Хто з них був правий, показали далші події...

Під осінь 1920 року батько став нездужати на легені. Лікарі заборонили йому курити й порадили жити в соснових околицях. Тоді він, завівши за той час нові знайомства, переїхав на посаду лісничого в стараховицьких лісах, на Радомщині. Тут на пісках, у соснових лісах, впродовж 1920-21 року став почувати себе ліпше. Тим більше, що й сестра Гальшка, незадоволена з науки в провінційному, із занадто католицьким ухилом, Люблінському Університеті, перейшла на польоністику до Варшавського Університету.^{117a}

Пережите впродовж останніх літ у Києві було таке сильне, що відпочиваючи в Завалах, я все ще перебував настроєм і думками в Києві, у середовищі Всенародної Бібліотеки України... Жив і далі її клопотами та зусиллями створити визначний науково-культурний осередок не тільки в Україні, але й на всьому півдні Східної Європи. Під час своїх мандрівок я переконався, що мало хто знає, на жаль, серед українців поза Києвом про Всенародну Бібліотеку.

Тому, довідавшись, що у Варшаві виходить часопис «Українська Трибуна», під редакцією Ол. Саліковського,¹¹⁸ та дбаючи про поширення

серед громадянства відомостей про Всенар. Б-ку, я написав статтю інформаційного характеру й післав до згаданого часопису. Стаття обіймала по можливості все життя Б-ки від часу її заснування аж до половини 1921 року. Вона була в «Укр. Трибуні» зразу надрукована.¹¹⁹

На Різдво 1921 року Гальшка приїхала додому. Натішившись родинним теплом, я виїхав разом з нею, після свят, до Варшави. Мав намір, при допомозі батьків, закінчити свою високу освіту.

У Варшаві. Приїхавши до Варшави,^{119a} я зустрівся з багатьма труднощами. Тодішнє варшавське життя було пересякнуте щойно пережитою війною з большевиками. Вона закінчилась сумнівної вартості мировим договором щойно дня 18 березня 1921 року в Ризі.¹²⁰ Село не відчувало тієї скрути, а велике місто страждало від інфляції грошей, дорожнечі та господарського безладдя. Наплив утікачів зі Сходу, зокрема з України, та демобілізованих власних вояків викликав перелюднення й ріст безробіття. До того доходив значний брак харчів у місті й мешкань. Усі ці злидні супроводились розладнанням правопорядку, тощо.

Отже мене зустріло розчарування. Тодішні варшавські умови життя нагадували мені пережиті злидні в Києві, крім хіба особистої безпеки, бо не відчувалось вже тут большевицького терору.

Переночувавши, при допомозі Гальшки, кілька ночей у різних її знайомих, я записався до Варшавського Університету, що був відновлений вкінці 1920 року.¹²¹ Зробив це з подвійною метою: легалізації та продовження високої освіти. В університеті мене прийняли без застережень, бо на мое щастя, батьки вивезли з України мої документи-метрику й свідоцтво про закінчення середньої школи, що переховувались у них в Звиногородці.

Ставши студентом Університету, я був суспільно, особливо поліційно, усталеною особою, управненою до перебування в Варшаві. Також я мав можливість жити в одному зі студентських гуртожитків. За посередництвом Гальшки я влаштувався в т. зв. «касарнях Бльоха».¹²² Там містився тоді може найбільший студентський осередок. Кількаповерховий занедбаний будинок колишніх військових касарень під мостом кн. Юзефа Понятовського був тимчасово призначений для студентів, які щойно вибули з війська й масово заповнили високі школи м. Варшави.

По всіх поверхах, в окремих просторих залах лежали на підлозі сінники з подушками, простиралами й коцами; інших меблів там не було. На них повсілякому проводили час по кількадесят студентів у кожному з таких приміщень. Було видно, чисто, сухо й тепло, але весь час панував там безнастанний галас через постійний рух й різноманітне поведження мешканців. Студенти приходили й відходили впродовж цілої доби, крім пізньої ночі й ранку. Кожний із них робив що хотів, не рахуючись з іншими: одні спали, другі щось їли, треті вчилися вголос, четверті грали на різних музичних струментах, п'яті голосно розмовляли між собою, шості грали в карти, інші сварилися, тощо. Отже для тимчасового перебування той студентський осередок надавався, як що нічого не було ліпшого, але про якусь науку в таких умовах не могло бути

й мови! Так перебув я там перші місяці, проводячи дні в місті і тільки ночував там. Оглядав місто, відвідував лекції в Університеті, відвідував родичів і знайомих, тощо.

В Університеті я записався на гуманістику.* Вибрав собі за головну дисципліну — історію, хоч це й не цілком відповідало тодішньому моему наставленню й зацікавленості, бо ж особливого нахилу до вивчення польської історії не мав. Головним моїм професором був В. Смоленський, стара людина, викладав він тоді курс середньовічної історії Польщі для новоприйнятих, понад 2 000 студентів. Його виклади зводились до простої формальності й записів до індексу, бо через такий натовп слухачів про якусь поважнішу науку не можна було й думати...

Поза тим я записався й ходив на лекції кількох професорів, у тому числі й логіки в проф. Яна Лукасевича. У вільні від обов'язкових години відвідував лекції й інших професорів та деякі на правничому факультеті. Вчав тут на курс «Вступу до правознавства», що його провадив славний в колишній Росії правознавець проф. Леон Петражицький.¹¹⁵ Він, хоч і поляк, мови польської не знав і викладав якимсь польсько-московським «воляпюком», з якого студенти насміхалися.

Уся ця вступна орієнтаційно-викладова мішанина викликала у мене деяке знеохочення. Вона своїм архаїчно-теоретичним наставленням була вельми далека від моїх уявлень про «високу освіту», бажань та прагнень. Як колишній вихованець Комерційної Школи, я схилявся більше до соціологічних та суспільно-економічних дисциплін. Попередні і тодішні переживання викликали в мені прагнення виробити собі підстави для ширшого суспільно-прикладного новітнього світогляду. Отже склад професури й комплекс дисциплін в Університеті того дати мені не могли. Проте поворот до колишнього студентського і професорського середовища, втягнення в початкову науку були мені приємні, заповнювали час і відсували на деякий час мої сумніви й розчарування.

Поза відвідуванням лекцій в Університеті я відвідував, час від часу, Гальшку в її гуртожитку. Вона мешкала в догідніших умовах. Щось із 7-8 студенток, ближчих товаришок, з Гальшкою у тому числі, найняли собі окреме приватне помешкання в кілька кімнат, з відповідними вигодами й могли не тільки «вигідно» мешкати, але й учитися.

Від Гальшки я довідався про перебування в Варшаві деяких наших родичів. Ще в Україні сестра моєї дядини, Марії Биковської, з с. Топильної на Звиногородщині одружилася й виїхала з України до Польщі з чоловіком, забравши з собою, після смерті дядини, мою двоюрідну сестру — Казиміру Биковську.¹²³ Ото я їх кілька разів і відвідав. Приймали вони мене сердечно, і підготовували смачними стравами, але в нових умовах життя відчувалась вже між нами деяка відчуженість. З усієї родини працював тільки, мало мені відомий чоловік моєї кузинки. Він був якимсь урядовцем. Зморений працею, він приходив до хати, обідав, трохи спав після того, а потім цілий вечір з товариством грав у карти. Кузинка господарювала. Сестра Казиміра виросла в гарну пан-

---

* Мабуть, історично-філологічний факультет, бо такого факультету «гуманістики» напевно не було? К. Туркало.

ночку, деś вчилася й мала своє товариство. Тому я тільки зрідка навідувався до них.

Від них я довідався також про перебування в Варшаві мого колишнього вчителя французької мови в Комерційній Школі — Станіслава Кюзена.¹²⁴ Одного разу відвідав його. Застав вдома тільки дружину, про існування котрої за звингородських часів не знав. Колись, у Звиногородці, Ст. Кюзен був самотній, жив у старому маленькому будиночку з матір'ю й сестрою. Незабаром і він прийшов з праці. Був зморений, голова йому боліла. Привітався зі мною байдуже. Вибачився й ліг на софу. Дружина поклала йому на голову мокрий рушник. Я підсів біля нього й ми дещо поговорили. Йому було неприємно, що я застав його в такому стані, а мені було ніяково. По короткій візиті я відійшов з почуттям, як від зустрічі з «бувшою людиною».

Від Ст. Кюзена я довідався, між іншим, про перебування в Варшаві також і лікаря Теодора Краснопольського¹²⁵ і про смерть його дружини добродійки Кароліни. У них я був «на стації» в Звиногородці кілька років, від першої кляси Комерційної Школи почавши. Пані Краснопольська була мою, у той час, ревною вихователькою. Тому я вважав за свій обов'язок відвідати д-ра Т. Краснопольського, бо цій родині завдячував не тільки добре утримання, але й дбайливе до мене ставлення.

Але й тут мене спіткало розчарування. Добродій Т. Краснопольський був за моїх хлоп'ячих часів у Звиногородці поважною і заможною людиною, мав власний досить великий будинок, був широко знаний лікар-хірург, спеціалізувався закордоном, завідував земським повітовим шпиталем, був ліберальних поглядів, належав, приміром, до таємного революційного гуртка в Звиногородці, тощо. А тепер я побачив стару, немічну, самотню, занедбану людину, у майже порожній хаті. Він з «менажкою» в руках поспішав до якоїсь харчівні по обід... Пробувши хвилику навстоячки в хаті, ми вийшли разом. Йдучи розмовляли, обминаючи дражливі питання, про які обое знали добре, а він тільки нарікав на те, що «ворохобні українці» позбавили його всього майна, він мусів був виїхати, не може тут лікарювати і мусить побиватися майже за жebraчим куснем хліба. Більше я з ним не бачився.

В Університеті я зустрівся з українцями-студентами. Вони були переважно колишніми вояками й старшинами та урядовцями УНР. Від осени 1920 року різними шляхами потрапили до Польщі. Спочатку вони перебували здебільшого по таборах для інтернованих, а згодом різними способами й заходами дісталися до більших міст Польщі, особливо до Познані, Кракова й Варшави. Ті з них, що мали середню освіту, влаштувалися в високих школах для закінчення освіти. В системі плянових заходів, що їх вживав з цією метою уряд УНР на чужині, відзначався своєю ідейністю та активністю в цьому напрямі студент правничого факультету Варшавського Університету — Тиміш Олесіюк.¹³³ Його старанням вже від березня 1921 року була заснована в Варшаві Українська Студентська Громада, а в грудні того самого року існувало вже по цілій Польщі щось із 14 українських студентських громад, з понад півтора тисячами членів. Вони були об'єднані в Союзі Громад Укра-

*Тиміш Олесіюк-Олесевич,
студент Варшавського Університету
в 1920-1922 рр.*

*(За С. Наріжним: Українська еміграція.
Част. перша, Прага 1942,
зі світлин ч. 256)*

їнських Студентів-Емігрантів у Польщі. Т. Олесіюк стояв на чолі Союзу і керував всією його складною працею витягання з таборів усього здібного до науки елемента й розміщення його по академічних центрах Польщі, Чехословаччини, Німеччини та решти Європи.¹³⁴

Я зразу вписався до Української Студентської Громади в Варшаві й став її діяльним членом. На сходинах членів Громади і в поточній діяльності зійшовся ближче з багатьма її членами: Т. Олесіюком, Тамарою Гільбурт (яка згодом стала його дружиною), В. Білінським, Окс. Ільницьким, Драченком, Ст. Шишківським, (т. зв. «вічним студентом»), Ів. Липовецьким, С. Нечаєм, Ол. Петренком, Божком, Ол. Гайманівським і іншими. З деякими з названих осіб мої життєві шляхи згодом багато разів перехрещувалися.

У травні 1922 року відбувся в Варшаві IV-ий Зїзд українського студентства в Польщі. У ньому брали участь делегати українських студентських громад з Варшави, Каліша, Кракова, Стрїлкова й Щепьорна. Разом вони репрезентували коло 500 організованих українських студентів-емігрантів в Польщі. Я був обраний в числі делегатів від Варшавської Студентської Громади і брав участь в нарадах зїзду.¹³⁵

Українська Студентська Громада в Варшаві об'єднувала студентів різних політичних переконань. Найбільшу групу творили колишні військові, урядовці й діячі УНРівського напрямку. Але були там представлені також і гетьманські кола. До них належав, приміром, згаданий студент Ол. Петренко. Він намовляв мене пристати до їхнього угруповання. Для того він заприятелював зі мною, і ввів мене в коло гетьманських діячів у Варшаві. На одному з побачень він познайомив мене з графом Адамом де Монтрезором, зятем гетьмана Павла Скоропадського.¹³⁶ Але на тому й скінчилося, бо я не виявляв великого зацікавлення в будь якій політичній активності.

Буваючи в університеті, відвідуючи знайомих та рідню, беручи участь в житті та діяльності Української Студентської Громади, я не занедбував одночасно, при кожній нагоді, усно й друком ширити відомості про Всенародню Бібліотеку України. Для того опублікував в тодішній варшавській українській пресі кілька статей інформаційного характеру.¹³⁷

Довідавшись, що у Львові став виходити український студентський часопис — «Поступ», я післав і туди відповідну інформаційного характеру статтю про Всенар. Б-ку.¹³⁸

Участь у житті української колонії в Варшаві, особливо на її студентському відтинку, спричинилася в скорому часі, десь при кінці лютого-березня 1922 року, до зміни місця мого мешкання в Варшаві. Я перейшов з польського студентського гуртожитку в касарнях Бльоха до новозаснованого українського студентського гуртожитку. Він містився майже за містом, у дільниці Повонзкі. У цій дільниці, окрім відомого цвинтаря, були й численні комори та складові будинки для різного краму. В одному з них Українській Студентській Громаді пощастило отримати приміщення й влаштувати там студентський гуртожиток.

Той гуртожиток складався з просторої, хоч не дуже ясної, кімнати приблизно на 30-40 осіб, з поставленими в два поверхи дерев'яними ліжками. На них були матраци з подушками, простиралами й ковдрами. Приміщення ogrівала кам'яним вугіллям велика залізна піч. Порядок підтримували самі мешканці тої імпровізованої бурси. Не було там може так зручно, як в касарнях Бльоха, що були майже в центрі міста, але зате я був у своєму середовищі, було тепло й був спокій. Більшість моїх співмешканців-студентів одночасно працювали для свого утримання. Тому цілий день там майже нікого не було. Усі сходились щойно після праці й лекцій по школах на вечерю й ночівлю. Потомлені ми всі міцно спали.

Я відіхнув у цьому бідолашному, дещо суровому, але інтелігентному й українському, національно-завзятому оточенні. З ними мені було по дорозі! З поміж тодішніх співмешканців бурси пригадую собі чомусь мірника Карнаухова, що мав в Бельгії брата, інженера, який йому допомагав. З Карнауховим я зустрівся вдруге в Рівному у 1928-му році.

Але особливо я зблизився з метким та ідейним студентом — Оксеном Ільницьким, родом з Вінниці.¹³⁹ Він вчився у Вищій Школі Сільського

Господарства, і заходився був видавати в гуртожитку, на шапірографі, часопис — «Українська Рілля», накладом у кількадесят примірників. За його намовою я взяв участь в «Бібліографічному Відділі» того часопису, якого вийшло тільки перше число(?).¹⁴⁰

З Окс. Ільницьким я заприятелював. Ділився з ним іноді навіть харчами, які отримував з дому. Наші життєві шляхи згодом кілька разів перехрещувалися в Чехословаччині, Польщі й Канаді.

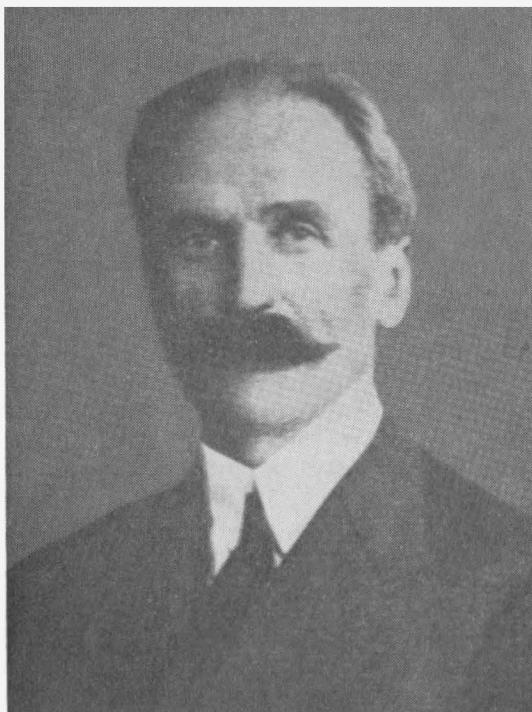
Під впливом Окс. Ільницького я почав і собі плянувати часопис книгознавчого характеру. Наслідком тих заходів появилось, з того самого гуртожитку, одне число «Українського Книгознавства».¹⁴¹ Воно було відбите на тому самому шапірографі, накладом 25 примірників, і поширене безплатно між українським громадянством в Варшаві. Далше число вже не вийшло через мій виїзд з Польщі.

Одночасно я постійно відвідував варшавські музеї, картинні галерії, особливо товариство «Захенти Штук Пенкних», збірки кількох магнатських фондів (передовсім Красінських і Замойських) та працював по бібліотеках, опрацьовуючи університетські лекції й продовжуючи самотужки попереднє вивчення книгознавства. Відвідуючи бібліотеки, бував там не тільки в ролі читача, але й обізнавався з їх організацією, збірками та провадженням, доповнюючи таким чином свої знання в царині бібліотекознавства. Скрізь зустрічав щодо цього прихильне до мене ставлення.

Але особливо я сподобав собі Варшавську Міську Публічну Бібліотеку, на вулиці Кошиковій, ч. 26. Робота її мала подвійний характер: освітній і науковий. Спричинилися до того головню такі обставини: 1. Бібліотека була новітньою організована. Її збірки й каталоги, зокрема систематичний, були упоряджені й проваджені згідно з міжнародньою бібліографічною десятковою системою, за брусельськими правилами (як у Всенародній Бібліотеці України в Києві). 2. Бібліотека відзначалася особливим педагогічним підходом до читачів. Вона була осередком того піонерського, бібліотечного руху в Польщі. 3. Усе це вона завдячувала своєму персоналові, що ідейно, а не урядово, віддавався бібліотечній праці. 4. На чолі його стояв директор Публічної Бібліотеки — Фаустин Червійовський.¹⁴² Він свою бібліотечарську освіту здобув на еміграції, у Лондоні, Англія, під керівництвом світово знаного англійського бібліотекаря й бібліотекознавця — Джеймса Д. Бравна (1862-1914).¹⁴³ 5. Поза тим добродій Ф. Червійовський походив з Поділля, в Україні, був ліберально-соціалістичних переконань і зичливо ставився до українців.

Відвідуючи Публічну Бібліотеку, як читач, і колишній бібліотекар, я мав можливість ближче пізнати Ф. Червійовського, як добру людину й видатного бібліотекознавця, теоретика й практика, особливо в царині організації і провадження публічних бібліотек.¹⁴⁴ Він викладав одночасно бібліотекознавство в Варшавському Вільному Університеті.¹⁴⁵

За порадою дир. Ф. Червійовського я зробив спробу, навесні 1922 року, поширити відомості про Всенародню Бібліотеку України й серед чужинців. З цією метою переклав свою статтю, опубліковану в «Українській Трибуні»¹⁴⁶ на польську мову, яку він мені ласкаво виправив,

F. Czerwijowski

(За *Ksawerym Świerkowskim*:
Faustyn Czerwijowski. Szkic biograficzny.
Wyd. „Funduszu Wydawniczego
imienia Faustyna Czerwijowskiego.
No. 2, Warszawa 1938, str. 4)

і зробив безвислідні спроби опублікувати її в варшавській польській пресі, під заголовком «Narodowa Biblioteka Państwa Ukraińskiego». Після тої невдачі віддав рукопис Пуб. Б-ці, на руки Ф. Червійовського, для переховання. Копію статті відіслав, для відома, професорові книгознавства в Люблінському Університеті — п. Victor Hahn-ові.¹⁴⁶

Улітку 1922 року Публічна Бібліотека організувала, для піднесення фахових кваліфікацій, бібліотекарський курс для працівників публічних бібліотек. Записалося на курс кількадесят осіб, з закінченою середньою освітою, переважно жінки. Курс складався з теоретичних дисциплін, які викладали місцеві бібліотекознавці, і практичних вправ, по різних бібліотеках Варшави, зокрема в Миській Публ. Б-ці. За порадою Ф. Червійовського я також записався на той курс. Абсольвенти,

після відбуття курсу, представляли писану курсову працю. Після її розгляду й одобрення вони отримували відповідне свідоцтво про закінчення курсу.

У порозумінні з керівництвом курсів і дирекцією Фундаментальної Бібліотеки Варшавського Університету я написав польською мовою працю п. з. «Бібліотековіяна Варшавської Університетської Бібліотеки (1822-1922)», Варшава 1922. Рукопис обіймав 70 ст., писаних по одній стороні, формату вісімки. Один примірник тієї розвідки віддав Публічній Бібліотеці, а другий Бібліотеці Варшавського Університету.¹⁴⁷

Моя курсова праця відрізнялась своїм бібліографічним і науково-дослідним змістом та характером від інших представлених курсових праць. Вона становила вклад у бібліотечну літературу. Після її одобрення я отримав свідоцтво про закінчення бібліотечного курсу.

Наслідком того директор Ф. Червійовський розпочав зі мною балячку про можливість прийняти мене в число сталих співробітників Публічної Бібліотеки. Я відповів на цю пропозицію засадничо згодою, лишаючи собі час для остаточного вирішення.

Не зважаючи на ці місцеві успіхи й можливості, у мене під кінець літа 1922 року все більше наростало незадоволення з варшавської університетської науки. Відчувалася безперспективність дальшого перебування в Польщі й збільшувалося намагання закінчити високу освіту у «справжній» Європі!... Тому нагода на стало осісти в Варшаві й працювати в Публ. Б-ці, залишаючись «недоучкою», мене не вабила. Мене все тягло у «широкий світ», чого тодішня Польща, ані Варшава мені, на мою думку, не могли дати.

Окрім того серед українського студентства в Польщі, вже після 3-го З'їзду представників Студентських Емігрантських Громад, 18-21 грудня 1921 року, в Варшаві та його ухвал,¹⁴⁸ все більше ширилися й міцнішали чутки про різні можливості здобування високої освіти поза Польщею, в інших країнах Зах. Європи. З весною 1922 року збільшилися мандрування студентів-українців за «зеленими візами» через Карпати до Чехословаччини й Німеччини.

Я вирішив піти й собі їхніми слідами, залишити Польщу та виїхати на Захід, у Чехословаччину! Там я сподівався здобути собі «справжню» високу освіту.

Відтягаючи останню відповідь Публічній Бібліотеці в справі моєї в ній праці, і нікому не кажучи про свої задуми, в кінці липня 1922 року, на підставі мого «Тимчасового Свідоцтва», як кандидата на польського громадянина, у Міністерстві Закордонних Справ я здобув закордонний паспорт і візу «на виїзд» з Польщі!... Усе це пішло мені легко, бо поляки сприяли виїздові українців з їхнього краю.

Натомість у чесько-словацькому консуляті відмовилися дати мені «віздову» візу до Чехословаччини. Але моє вирішення було незмінне, а тяга до Чехословаччини така сильна, що я не зважав на цю відмову. Розміняв в Кооперативному Банку польські злоти на чеські корони, залишивши собі тільки на подорож, і виїхав з Варшави на південь, у напрямі Чехословацького кордону.

Після Варшави. Переглянувши перед тим мапу Польщі,

я вибрав шлях через Галичину до кордону Словаччини. Річ у тому, що під час перебування в Варшаві я зустрів одного разу на вулиці свого товариша з Комерційної Школи в Звиногородці — поляка Цьонглінського з дружиною, колишньою Зосею Квіцінською, товаришкою моїх сестер в Звиногородській Жіночій Гімназії. Наша зустріч була сердешною. Ми взаємно оповідали собі про наші останні події й розпитували про долю багатьох спільних знайомих. При тому він оповів, що уряд у старшиною в Корпусі Охорони Пограниччя (КОП) на відтинку в околиці залізничної стації Північна, на польсько-чехословацькому кордоні. Мешкали вони в сусідньому містечку, недалеко від стації. Запрошували до себе в гості... На тому ми й розійшлися.

Тепер я все це собі пригадав і вирішив використати. Тому вибрав напрям подорожі залізницею через Новий Санч до згаданої зал. ст. Північної.

Приїхавши ранком до Північної, я пройшов кілька клм. до містечка й допитався до хати моїх друзів. Мене радісно зустріла добродійка Зося Цьонглінська. Чоловік її, мій середньошкільний товариш був на службі.

Поговоривши про різні справи, не згадуючи про «виїздний паспорт» в кишені, я розповів їй про мету мого приїзду, і просив допомогти мені. Вона приобіцяла вставитись за мене в чоловіка. Згодом прийшов і він-добродій Цьонглінський. Він також втішився, побачивши мене.

Під час доброго обіду, що його приготувала З. Цьонглінська з нагоди приїзду гостя, вона перша сказала чоловікові про причину моїх відвідин, і просила його допомогти мені перейти кордон.

Але той, зачувши таке, споважнів, і відповів рішучою відмовою! Пані почала плакати, а Цьонглінський, нагримавши на дружину, звернувся до мене приблизно з такими словами: «Вибач, Пане Товаришу, але я не можу Тобі допомогти перейти кордон. Раджу на моєму відтинку цього не робити. Як Тобі пощастить, то все буде гаразд. Але вразі невдачі мої пограничники Тебе затримують, «накладуть по шиї» і приведуть до мене в канцелярію. В якому становищі я тоді буду щодо Тебе і себе? Відпустити не зможу, бо поміж моїми підкомандними є такі, що й за мною стежать та донесуть! Отже зі «службового обов'язку» буду змушений затримати Тебе у в'язниці, а потім відіслати «по начальству». Мені буде прикро а Ти матимеш халепи по самі вуха! Тому відмовся, прошу Тебе, від свого наміру, і найкраще вертайся назад до Варшави!»

Настала напружена хвилина. Але чергова чарка й дальша товариська розмова наче б то «згладили» прикрість відмови.

Після обіду Цьонглінський наказав джурі запрягти коні. Ми проїхались бричкою по містечку й спинились перед корчмою. Тут він ще раз похастував мене на прощання, побажав щасливої дороги до Варшави, і пішов пішки до своєї канцелярії на службу, а джура повіз мене на зал. ст. Північну.

Заїхавши на стацію, джура відсалютував мені по жовнірському й поїхав назад до містечка, а я лишився чекати на поїзд до Варшави.

Виявилося, що до відходу поїзда було ще чимало часу. Я трохи посидів на стації, переболів відмову «приятеля» допомогти, і очунавши від горілки та користаючи з останньої години дня, перед смерком, вирішив

все ж таки спробувати перейти кордон «законним способом», на підставі дозволу «на виїзд» з Польщі!

Я вийшов зі стації й подався шосею до кордону. За пів клм. вже був на заставі. Ліворуч від неї, при самому кордоні, стояла стара хата, де колись мабуть була корчма. Побачивши мене крізь вікно, вийшов з неї польський прикордонник з якимсь старим жидом. Я поздоровкався, підійшов до прикордонника й подав йому свій паспорт, кажучи що хочу йти до Чехословаччини. Він уважно переглянув його й сказав: «Гаразд! Ви в нас у порядку, але не маєте візи «на виїзд» до Чехословаччини». На це я відповів, що дуже поспішав з виїздом з Варшави, і не встиг взяти візи «на виїзд», сподіваючись цю справу полагодити на кордоні. — «Так, відповів прикордонник, але чи вони Вас впустять до себе»? Запитав він іронічно, махнувши рукою в сторону чехословацької застави. — «Раджу Вам залишити Ваш клунок під хатою, і піти до них та запитати. Якщо погодяться то вернетесь, забере те клунок і перейдете кордон, а як ні, то робіть далі, що самі знаєте!» Віддавши паспорт, він лишив мене серед дороги й подався в обхід в протилежний бік, уздовж кордону.

Постоявши, я поклав, за його порадою, клунок на призьбі біля жида, і пішов по той бік кордону, де й зустрів чехословацьких прикордонників. Показав їм паспорт. Перечитали й віддаючи його мені відповіли, що на жаль в ньому немає чехословацької візи, а тому вони не можуть мене пропустити. Я став просити, пояснив їм ломаною українсько-польсько-чеською мовою, що я українець, студент і потребую їхати на науку до Праги, куди вже виїхало чимало моїх товаришів, і що вони чекають там на мене, тощо. Але це мало допомагало. Вони майже не розуміли мене, хитали відмовно головами, а руками показували напрям назад до Польщі.

На цю розмову надійшов, як потім з'ясувалося, їхній «старший», мадярського походження, з двома прикордонниками. Я звернувся до нього з тим самим проханням, але й той, кинувши оком у паспорт, похитав головою на знак відмови. Я далі просив пропустити мене, переконуючи його, що я ніякий проїдисвіт, а тільки бідний студент-слов'янин, що хочу дістатися до Праги на науку. При тому на доказ своєї правдомовності я показав йому — Індекс Варшавського Університету. Це справило на нього враження. Він уважно переглянув його, і віддаючи з усміхом сказав, що він також студент якоїсь високої школи, і тільки тимчасово перебуває в прикордонній службі. Він мене розуміє, і мої наміри, а з індексу бачить, що я справді вчуся і опановую чимало дисциплін. Тому він вірить мені і пропускає, як колегу, без візи, але «умовно»! Я повинен зголоситися до староства в м. Подолінець і дістати там дозвіл на переїзд до Праги. Якщо я цього дозволу не отримаю, то мушу вернутися до них назад! Я, розуміється, пристав на таке «умовне» вирішення. Вернувся по свій клунок, сказав жидові, що чехословацькі прикордонники мене пропустили і пішов до чехословацьких прикордонників. Від них довідався, що до м. Подолінець треба йти тою самою шосею вглиб краю. Але тому, що вже смеркло, а до містечка було щось із 10-12 клм. дороги, то вони запросили мене переночувати в їхній стації, а

завтра зможу вирушити в дальшу путь. Таке приязне їх ставлення після щойно пережитого нервового напруження мене дуже зворушило й я з вдячністю прийняв запрошення. Разом із черговою зміною прикордонників я пішов до якоїсь хати, що стояла поодаль шосе, де містилася їхня станиця.

У просторій світлиці було кільканадцять ліжок. Посеред хати стояв довгий стіл, вкритий обрусом, з кріслами довкруги. Попід стінами тупилося кілька шаф і були там вішаки на одяг і зброю. У куті, біля дверей, стояла залізна піч з фаерками, на кам'яне вугілля.

Мені вказали на вільне ліжко. На ньому був коц з подушкою й простиралом. Як на касарню, було чисто й привітно, світло було електричне. Нагріли каву й почастували мене з «бухтами». Потім всі полягали спати.

Вранці також після кави з печивом, я рушив пішки до м. Подолінця. Довкола стелився хвилястий краєвид. Добре оброблені поля чергувалися з чагарником. Назагал все мало ліпший вигляд ніж по польській стороні.

На половині дороги з бічної доріжки надіхав якийсь літній, добре вдягнений панок, бричечкою з одним конем. Порівнявшись зі мною, привітався й спитав, куди йду? Довідавшись, що до Подолінця, запропонував підвезти, бо й він туди їхав. Ідучи випитував мене — хто я й чого йду у Подолінець?

У містечку висадив мене біля якоїсь садиби, і сказав що тут міститься місцеве староство, а сам поїхав далі в своїх справах.

Посеред просторого подвір'я стояв невеличкий будиночок. Біля нього якийсь чоловік рубав дрова. Я ввійшов у ворота й спитав його, де туг староста, і чи міг би я поговорити з ним? — А якже, відповів той уже літній добродій. Прощу до хати, і там на нього почекайте!

Крізь сіни я ввійшов до світлиці, що правила, мабуть, за канцелярію. У глибині її стояв письмовий стіл з кріслом. На столі лежало кілька книжок, був каламар і прилади до писання.

По кількох хвилинах чекання до хати ввійшов той самий чоловік, що рубав дрова. Він став за столом і урядовим підвищеним голосом запитав, що мені треба?

Я представився й переказав йому всю справу. Переглянувши паспорт, він подумав і врешті сказав: «Ні! Я не можу, на жаль, дати Вам дозволу на „в'їзд“ до нашого краю». На мої дальші в тій справі прохання, і врешті запит — «що ж я маю тепер робити»? він відповів — «Радьте собі так, як і дотепер!...» З цими словами віддав мені паспорт і вийшов з кімнати.

Мені залишалось тільки одне — також і собі вийти з канцелярії староства в Подолінці. Недалекими вуличками дійшов я до залізничного двірця, купив квиток до Праги й сів у поїзд, що стояв вже на рейках. За годину-дві поїзд рушив. Кондуктор пройшов по вагонах й перевірив квитки нечисленних пасажирів. Ніхто мене ні про що не спитав. Я доїхав без перешкод до Праги — Чеської.¹⁴⁹

Відтоді довелося мені пробути шість років (1922-1928) у Чехословаччині, які створили наступну «Чехословацьку добу» в моєму житті на чужині.

**КНИГОЗБІРНЯ
УКРАЇНСЬКОГО БІБЛІОГРАФІЧНОГО МІКРОБА Ч. I.**

[02 (47.71)]

Л. БИКОВСЬКИЙ

Співробітник бібліотеки Української Господарської Академії
в Чехословацькій Республіці

**НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ**

(1918—1921)

**В-во „УКРАЇНСЬКЕ КНИГОЗНАВСТВО“
БЕРЛІН 1923.**

*Титульна сторінка розвідки Л. Биковського про
«Національну Бібліотеку Української Держави», Берлін 1923*

ПРИМІТКИ

Скорочення

1. БСЭ — Большая Советская Энциклопедия, Москва. 2-ге вид.
2. ЭС — Энциклопедический Словарь. Изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, СПб.
3. ЕУ — Енциклопедія Українознавства, НТШ, словникова част., Мюнхен, тт. 1-5, 1955—1966.
4. ЄЧ — Євген Чикаленко: Спогади (1861—1907). Друге вид. УВАН у США, Нью Йорк 1955.
5. ЛБ — Лев Биковський, автор.
6. НПВ — Проф. д-р Н. Полонська-Василенко: Українська Академія Наук (Нарис історії). Част. I (1918—1930), Мюнхен 1955; част. II (1931—1941), Мюнхен 1958.
7. НТШ — Наукове Товариство ім. Т. Шевченка в ЗДА.
8. ОЛ — Олександр Лотоцький: Сторінки Минувшого. Друге вид.. Част. I-IV (Баунд-Брук) 1966.
9. С — Свобода, щоденник, вид. Укр. Нар. Союзу, Джерзи Ситі і Нью Йорк.
- 9а. СП — С. Постернак: Всенародня Бібліотека України при Всеукраїнській Академії Наук у м. Києві, Київ 1923. Вид. ВУАН.
10. СУ — Самостійна Україна, Чикаго, місячник.
11. УВАН — Українська Вільна Академія Наук у США.
12. УІ — Український Історик, кварталник Укр. Історичного Товариства.
13. УМЕ — Проф. Євген Онацький: Українська Мала Енциклопедія. Буенос-Айрес, кн. I—XVI, 1957—1967.
14. УРЕ — Українська Радянська Енциклопедія, Київ.

1. ЛБ — Українці в Трапезунді у ХХ-му столітті. «Визвольний Шлях», Лондон, кн. XI—XII, 1963, 1274-1286; Його ж — На Кавказько-Турецькому Фронті. Спогади з 1916—1918 рр. Вінніпег, Денвер 1968, 23 × 15, 152 ст., ілюстр.; Його ж — Від Привороття до Трапезунду. Спомини (1895—1918). Мюнхен, Денвер, 1969, 112-124.

1а. Чикаленко Є. Див.: УМЕ, XVI, 2054-2055.

1б. Лотоцький Олександр. Див. ЕУ, 4, 1379—1380; УМЕ VII, 863.

2. Звиногородка (місто). Див.: ЕУ, 2, 766; ЭС, XII, 353-354; УРЕ, 5, 1961, 229-230; Укр. Рад. Енци. Словник, Київ, I, 1966, 762; Jan Iłgowski — Ostatnia starościna zwinogródzka. Zarys dziejów kresowego miasteczka. Kraków 1888, 8°, 56 str. Примітка. В справі назви міста й повіту існують розбіжності. Інж. К. Туркало, мовознавець, колишній співробітник Інституту Укр. Наукової Мови ВУАН (див. НПВ, I, стор. 115-116), на підставі тодішньої практики й видань ВУАН та академічного видання словника Г. К. Голоосевича (з 1920-их рр.), тримається назви — Звиногородка, Звиногородщина (З його листа до Л. Биковського від 17 вересня 1970). Натомість за новіших часів «ЕУ», газлова част., під ред. проф.

д-ра В. Кубійовича, географа (т. 2, 1955—1957, стор. 766), «УРЕ», Київ, т. 5, 1961, стор. 229-230 та інші довідки подають назву — Звенигородка, Звенигородщина. Цю назву вживають чимало укр. науковців і письменників, у тому числі й автор цих рядків у своїх попередніх творах (прикладом: «Від Привороття до Трапезунду», спомини за 1895—1918 рр., Мюнхен 1969). Укр. назовництво повинно дослідити й усталити цю назву (Л. Б.).

2а. ЛБ — Звиногородська Комерційна Школа. Спогади з 1905—1912 рр. Вінніпег, Денвер 1965, 23 × 15, 48 ст. Бібліотека «Нового Літопису», ч. 4.

3. Статті: «Майбутність України» (За Семьоновим Тянь-Шанським); «Наші освітні завдання»; «Безглузде хазяйнування». Див. «Звиногородська Думка», за січень-лютий 1918. Часопис «Звиногородська Думка» був органом товариства «Молода Україна», політичною, літературною і економічною газетою. Виходила в м. Звиногородці на Київщині, тричі на тиждень. Редагував ред. комітет. Видавали повітові інституції Звиногородщини. (Див. П. Зленко — Періодичні видання Наддніпрянщини в 1918 році. «Укр. Книга», Львів, ч. VI—VII, 1938, 123).

4. Вільне Козацтво. Див.: ЕУ, 1, 281; УМЕ, II, 169.

4а. Василь Симиренко. Див.: ЄЧ, 236-479; УМЕ, XIV, 1729; ОЛ, I, 62-263; II, 64, 256; III, 135-136; Ів. Розгін — В. С. Симиренко. Вінніпег 1959—1960, 21, 24.

4б. Полк. М. Павловський. Див.: В. Задояний — Його лист до Л. Биковського з дня 5-го вересня 1969 р.; Г. Юртик — Звиногородський кіш Вільного Козацтва. «Л. Н. В.», Львів, за червень 1922; Андрій Жук — Участь Вільного Козацтва в протибольшевицькій боротьбі. «Укр. Ски-талець», Відень, ч. 9-10, від 15 травня 1923.

5. Євген Архипенко. Див.: ЕУ, 1, 69.

6. Іваницький Борис. Див.: ЕУ, 3, 852; ОЛ — II, 83-85; Автобіографія Б. Іваницького в збірнику «Укр. Госп. Академія в ЧСР», Нью Йорк 1959, 53-64.

7. ЛБ — «Бібліографія творів з лісознавства укр. мовою»; «Полювання на сокола в Грузії»; «Господарка в приватних лісах Звиногородщини». «Лісовий Вістник», Київ, чч. 1-2, за 1918 рік. «Лісовий Вістник» був органом лісової науки, лісового господарства, торгово-промислової і економічної. Двохтижневик, відп. редактором був К. Павлюк. Видавцем було Центр. Ліс. Бюро. (Див. П. Зленко — Періодичні видання Наддніпрянщини в 1918 році. «Укр. Книга», Львів, ч. VI—VII, 1938, 124).

7а. Книгарня М. Я. Оглоблина була найстаршою книгарнею Києва. Вона раніш належала, здається, Литову з середини XIX ст. (З листа проф. д-ра Н. Полонської-Василенко, Мюнхен, до Л. Биковського, Денвер, ЗДА, з дня 2 червня 1970).

8. Антикварні. Див.: ОЛ — I, 243.

9. Суровцева (Суровцова) Надія. Див.: ОЛ — II, 111, 131. Була тоді чутка, що большевики згодом розстріляли її у Харкові. Але у 1966—1967 р., на вечері присвячену О. Досвітньому (О. Скрипалеві) у Києві вона буцім то виступала зі своїми спогадами про нього? (СУ, ч. 6-7, за червень-липень 1967). Згодом письменниця Віра Вовк, відвідуючи Україну, зустрілася з Надією Суровцовою в Умані (Див. «Сучасність», Мюнхен, ч. 3, 1970, 103). Про те саме довідуємося з листа проф. д-ра Мікуляша Неврлі, Братислава, Чехословаччина, до Л. Биковського, Денвер, Колорадо, з дня 5 липня 1970.

- 9а. Чечель Микола. Див.: УМЕ, XVI, 2054.
10. Донцова Марія. Див.: ЕУ, 2, 576.
- 10а. Донцов Дмитро. Див.: ЕУ, 2, 575-576; Євг. Маланюк — Книга спостережень. Проза. Торонто 1966, II, 367-376; Позатим див. поз. ч. 111, стор. 296.
11. Ейхельман Отто. Див.: ЕУ, 2, 619.
12. Балицький Павло. Див.: ЕУ, 1, 86; ОЛ — II, 67, 69, 70, 122, 123, 215; III, 194-382; В. Міяковський — Павло Зайцев... «Сучасність», Мюнхен, ч. 3, 1968, 101-108.
- 12а. Лінник Василь, Ів. Див.: ОЛ — II, 92, 262.
- 12б. Друкарня п. н. «Печатня Видавничого Товариства «Друкар» містилася окремо під ч. 16 на Інститутській вул., у Києві.
13. Друкар. Див.: ЕУ, 2, 599; ОЛ — III, 200-201; В. Міяковський — Павло Зайцев... «Сучасність», Мюнхен, ч. 3, 1968, 106-108.
- 13а. Книгарня Л. Ідзіковського. Див.: Wł. Wielhorski — Firma «Leon Idzikowski» w Kijowie. «Pamiętnik Kijowski», Londyn, II, 1963, 215-216.
- 13б. Київська Старина. Див.: ОЛ, I, 243.
14. ВІК. Див.: ЕУ, 1, 280; М. Овчаренко — Сергій Єфремов як літературознавець. «Записки НТШ», т. 173, Париж, Чикаго 1962, 134-135; ОЛ, I, 256-263.
15. Книгар. Див.: ЕУ, 3, 1054; Аркадій Животко — Історія укр. преси. Регензбург 1946, 154-155. У вересні 1917 р. вийшла перша книжка місячника — критико-бібліографічного журналу п. н. Книгар, який починає видавати видавництво «Час», за ред. В. Старого (Короліва-Старого). У вступній статті журнал цей писав: «Раніш критико-бібліографічну роботу більш менш виповняла наша загальна преса. А тепер... загальна преса просто немає місця і змоги в потрібній мірі виконувати це завдання. Тому виявляється справді пекуча потреба в спец. період. органі... Журнал цей розгорнувся в книголюбський орган ширшого характеру. Крім широко поставленого відділу «Критики й Бібліографії» на його сторінках з'явилася довга низка цінних статей на теми книгознавства, журналістики й літератури. Досить згадати тут хоч би такі з них, як — «З історії книги на Україні» В. Модзалевського, «Свято книги» Гр. Дмитренка, «Загальні принципи технічної організації бібліотеки» С. Кондри, «Кольорові папери (в справі обкладинки)» К. Широцького, «Завдання укр. журналістичної бібліографії» С. Кондри, «Україна в освітленні європейської преси» Г. Гасенка, «Укр. преса в Америці» А. Яримовича, та ін. Участь у журналі, крім згаданих авторів, взяли ще такі, як Дм. Дорошенко, М. Левицький, Ор. Левицький, А. Ніковський, С. Русова, Ю. Тищенко, Е. Пильченко, Ол. Мицок, А. Лобода, О. Кошиць, який дав тут більшу замітку про «Народні мелодії з голосу Лесі Українки», які записав К. Квітка, П. Зайцев, Старицька-Черняхівська, та ін. (Разом вийшли чч. 1-31); П. З л е н к о — Періодичні видання Наддніпрянщини в 1918 році. «Укр. Книга», Львів, ч. VI-VII, 1938, 123.
- 15а. Герасимів Іван Кост. Див.: ОЛ, II, 123, 130.
- 15б. Е. Череповський. — «Так, книгарня Череповського до 1917 року мала назву «Малоросійської», але сам Череповський був свідомий українець, як мені відомо». (З листа проф. Ол. Оглоблина, з дня 27 червня 1970 року).
16. Книгоспілка. Див.: ЕУ, 3, 1054.

17. Вернигора. Див.: ЕУ, 1, 232.

17а. Кашинський Павло. Див. ЕУ, 3, 989.

18. Муравьов Михайло. Див.: Дм. Дорошенко — Історія України, 1917—1923. І. Доба Центральної Ради. Вид. «Булава», Нью Йорк 1954, 291-292; В. Іванис — Симон Петлюра президент України. Торонто 1952, 61-63; Я. Зозуля — Велика укр. революція... УВАН. Нью Йорк 1967, 53; ЕУ, 5, 1966, 1666.

18а. Див. Я. Зозуля — Велика укр. революція... УВАН, Нью Йорк 1967, 53.

18б. Будьонний Семен Мих. Див.: БСЭ, 6, 1951, 232-233; В. Прохода — Записки Непокірливого. Кн. I. В. Україні. Торонто 1967—1969, 379.

19. Див. Дм. Дорошенко — Історія України. Автсбург 1947, 235-236.

19а. Синьожупанники. Див.: УМЕ, XIV, 1736; На Софійській площі був тільки 4-ий полк Синьої Дивізії, свідчить генерал Ол. Вишнівський, кол. синьожупанник, старшина цього полку Синьої Дивізії. «Наша Батьківщина», Нью Йорк, ч. 155, 1967, 6; Він же — «...Парада синьожупанників відбулася в самому початку квітня 1918 року. У Києві був тільки один 4-ий полк С. Д. і тому тільки він один і парадував. Тодішній наш уряд не мав повного довіря до С. Д., бо на чолі дивізії стояв царський генерал (В. Зелінський), а більша половина старшинського складу дивізії складалася з кадрових офіцерів царської армії. Побоювання уряду Голубовича й військового міністра Ол. Жуковського зокрема, не мало жодних підстав і було повним безглуздя, бо як сам ген. Зелінський так і вся старшина була щирими наверненими синами України й укр. патріотами... Німці краще розуміли потребу цілої дивізії в столиці України, що не мала військової сили, ніж тодішній наш уряд... Одначе уряд настояв на своєму й тому решта синьожупанників опинилася в інших містах (Дніпропетровськ і Чернігів). За Центральної Ради С. Д. не використано, бо уряд вважав її за «правого ухилу», а німці, після того як дивізія відмовилася (ген. Зелінський) ліквідувати Ц. Раду — за частину з «большевицьким душком»... Допіру за Директорії, синьожупанники в новосформованому полку 1-ої Синьої Дивізії, що його пізніше переіменовано на 7-ий Синій полк, у складі 3-ої Залізної Дивізії в моїй команді, мали можливість прислужитися своїй Батьківщині і їм у першу чергу завдячує 3-тя дивізія здобуття почесної назви «Залізна»... (3 листа ген. Ол. Вишнівського до Л. Биковського з дня 5 серпня 1967).

Натомість полк. В. Прохода гадає що — «До Києва прибув 1-ий полк Синьої Дивізії ім. Т. Шевченка під командою полк. Миколи Шаповала 20 березня 1918 року. В двох довгих поїздах полк був розміщений разом із господарською частиною та з похідними кухнями, які були навантажені на платформі й по дорозі варили їжу для вояків. До Києва полк прибув уночі, його поставили на резервових колеях стації Київ 1-ий Товаровий. Від Української Центральної Ради була виряджена делегація з п'яти осіб, яка вітала вояцтво Синьої Дивізії на малому майдані стації. (Див. В. Прохода — Національно-культурна революція у війську. «Наукові Записки УТГГ», Мюнхен, т. XVIII, 1968—1969, 268).

20. Союз Визволення України. Див.: П. Феденко — Укр. рух у ХХ-му столітті. Лондон, 1959, 95-100, 142; П. Дубрівний — Союз Визволення України в 1914—1918 рр. «Наукові Записки УТГГ», Мюнхен, т. XV, 1968, 76-89.

20а. Безбородьківський лицей у Ніжені. Див. ЕУ, т. 1, 1955, 106.

21. Оренштайн Яків. Див.: ЕУ, т. 5, 1966, 1869; ЛБ — Яків Оренштайн. «Наша Батьківщина», Нью Йорк, чч. 21-25, 1963; УМЕ, X, 1235.

21а. Широцький Кость. Див.: ЛБ — Бібліографія праць К. В. Широцького. Спроба індивідуальної бібліографії (Розвідка). «Збірник Секції Мистецтва Укр. Наук. Т-ва в Києві». Київ 1921, Вип. 1, 137-144; Там же — А. Середа — Кость Віталієвич Широцький; ОЛ, II, 68; УРЕ, 16, 320-321; УМЕ, XVI, 2085-2086.

22. Див. проф. М. Грушевський — З історії укр. релігійної думки на Україні. 2-ге вид. Мюнхен 1962, 112-113.

22а. Євген Чикаленко (ЄЧ) — Спогади (1861-1907). Вид. УВАН, Нью Йорк 1955, 20 × 14, 502 ст. Див. також І. Чайковський — Наша мемуаристика. «Наукові Записки УТГІ», т. XI, Мюнхен 1966, 88-89, поз. чч. 269-271.

22б. Олександр Лотоцький (ОЛ) — Сторінки Минулого, част. I—IV. Вид. Укр. Прав. Церкви в США (Баунд Брук) 1966, 25 × 18, 286, 481, 392, 175 (Том IV — В Царгороді); Див. «Каталог видань Укр. Наук. Инст. в Варшаві», Варшава 1937, стор. 5, 8, 15, 27; І. Чайковський — Наша мемуаристика. «Наукові Записки УТГІ», т. XI, 1966, 76-77, поз. чч. 139-140.

23. Нарбут Юрій. Див.: УМЕ, IX, 1080; ЕУ, 5, 1966, 1682-1683.

24. Модзалевський Вадим. Див.: УМЕ, VIII, 1026; Ол. Оглоблин — Микола Василенко й Вадим Модзалевський. «УГ», чч. 3-4, 1966, 5-25; ЕУ, 5, 1966, 1634-1635.

24а. Лозіів Павло Нечипорович. Див.: «Записки НТШ», т. 173, Париж, Чикаго 1962, 66, 88.

24б. Іваниця Григорій. Див.: ЕУ, 3, 852; НПВ, т. II, Мюнхен, 1958, 170.

25. Українська (Всеукраїнська) Академія Наук. Див.: Дм. Дорошенко — Історія України, 1917—23. II, 2-ге вид. Нью Йорк 1954, 361-364; НПВ — Українська Академія Наук. Част. I—II. Мюнхен 1955—1958; Ст. Сірополко — Народня освіта на советській Україні. Варшава 1934, 139-155; УМЕ, XV, 1953—1954.

25а. Затонський Володимир. Див.: ЕУ, 2, 759-760.

25б. Див. Левко Чикаленко — Уривки зі спогадів з років 1919—1920. Нью Йорк 1963, від стор. 4-ої і далі; НПВ, I, 21.

25в. Василенко Микола Прокопович. Див.: ЕУ, 1, 212; Дм. Дорошенко — Історія України, 1917—1923. Т. II, Нью Йорк 1954, 64.

26. Національна (Всенародна) Бібліотека України. Див.: ЛБ — Національна Бібліотека Української Держави (1918—1921). 2-ге вид. УВАН. Авгзбург 1947, 36 ст.; С. Постернак — Всенародня Бібліотека України при Укр. Академії Наук у м. Києві. Київ 1923, 64 ст.; Державна Публічна Бібліотека Академії Наук УРСР, в ЕУ, 2, 500-501; Ст. Сірополко — Народна освіта на советській Україні. Варшава 1934, 166-167; Журнал Бібліотекознавства та Бібліографії, кн. 4, Київ 1930, 99-103; Дм. Дорошенко — Історія України, 1917—1923. II. 2-ге вид. Нью Йорк 1954, 365.

26а. Див. проф. Дмитро Дорошенко — Історія України, 1917—1923 рр. Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 р. Нью Йорк 1954, 413-424.

26б. Про перші заходи біля заснування Національної Бібліотеки див.: Н. Полонська-Василенко — Микола Прокопович Василенко. «Визвольний Шлях», Лондон, X, 1967, 1170-1180; С. Постернак — Всенародня Бібліотека України, Київ 1923, 3-4; Лист проф. д-ра Н. Полонської-Василенкової, Мюнхен, до Л. Биковського, Денвер, ЗДА, з дня 2 червня 1970.

26^в. Закон про заснування Національної Бібліотеки Української Держави був опублікований в «Державному Вістнику», Київ, ч. 32, 1918. Проф. Д. М. Дорошенко подав витяг з нього в своїй «Історії України, 1917—1923». П. Нью Йорк 1954, стор. 365. Подаємо тут той «витяг» бо між свідченнями С. Постернака (стор. 4) і Д. М. Дорошенка (стор. 365) є деякі розбіжності. — «...Законом 2, серпня 1918 року «Про утворення фонду Національної Бібліотеки Української Держави» положено початок великої інституції — Національної Української Бібліотеки. Закон установлював «Тимчасовий Комітет по заснуванні Національної Бібліотеки в Києві», відпускав аванс в сумі пів мільйона карб. на перші видатки до 1 січня 1919 р. і окреслював завдання Бібліотеки: Параграф 2-ий закону звучав: «Крім загальних завдань — допомагати розповсюдженню знання і підтриманню наукової праці, при Бібліотеці має бути найповнішим чином розроблений відділ Українця, бібліотека повинна бути книгозбірнею, в якій мають бути зібрані всі пам'ятки духового життя українського народу і України (рукописні і друкарські). В ній повинні бути зібрані книги, часописи, газети, гравюри, листівки, ноти, літографії й інші твори друкарень, літографій і металографій, видані на Україні та поза кордоном».

26^г. Відозва. Див. брошуру п. з. «Від Тимчасового Комітету для заснування Національної Бібліотеки». Київ 1918, 8^о, 8 ст. (укр. і рос. мовами). Згодом той заклик (відозву) було передруковано в «Книжному Вістнику», ч. 1, за 1919 рік. Вид. Всенародної Бібліотеки України.

26^д. Інструкцію надруковано в часописі «Книжний Вістник», Київ 1919. Вид. Всенародної Бібліотеки України, ч. 1, 4-7.

27. Голоскевич Гр. Див.: ЕУ, 2, 407.

28. Вовк Федір. Див.: ЕУ, 1, 294; ОЛ, II, 45-51; УМЕ, II, 188; Гал. Вовк — Бібліографія праць Федора Вовка. «Українська Бібліографія», т. 3, Київ 1929, 80 ст., Ол. Воропай — Федір Вовк... «Визвольний Шлях», Лондон, XI—XII, 1968, 1412-1419.

29. Житомир (місто). Див.: ЕУ, 2, 684.

29^а. Митрополит Ніканор (Ніканор Бурчак-Абрамович). Див.: «Українські Вісті», Новий Ульм, чч. 16-17, 1969, 2-3; ЕУ, т. 5, 1766.

30. Ніжен (місто). Див.: УМЕ, IX, 1142; ЕУ, 5, 1765-1766.

30^а. Див. В. Дубровський — Спогад про проф. д-ра М. П. Петровського. «УІ», чч. 2-3, 1964, 21-26; ЕУ, 1, 106.

31. Про панахиду див. М. Андрусак — Гетьманський уряд і панахида по Мазепі в Києві 1918 року. «Вільна Україна», зб. 38, 1963, 54-56.

32. Липківський Василь, священник (згодом митрополит). Див.: о. Д. Бурко — Митрополит Василь Липківський. «Всеукраїнський Громадський Релігійний Збірник», т. I, Майнц-Кастель (На чужині) 1947, 5-11.

33. Вже на еміграції автор цих рядків довідався, що перед у цьому вік проф. М. Грушевський. Див. НПВ, I, 17-18.

34. Королів-Старий Василь. Див.: ЕУ, 3, 1140.

35. Вернадський В. І. Див.: ЕУ, 1, 231; Л. Дражевська. — І. Вернадський. До сторіччя з дня народження першого президента Української Академії Наук (1863—1963). «Листи до Приятелів» за 1963 рік: чч. 1-2, 27-34; чч. 3-4, 28-37; Н. Полонька-Василенко. Академік В. І. Вернадський (Знищення автономії ВУАН. Останні зустрічі). «Листи до Приятелів», чч. 9-10, 1963, 10-14.

36. Кримський Агатаңгел Юхимович. Див.: ЕУ, 3, 1184; ЛБ — Академік А. Ю. Кримський. «Нові Дні», Торонто, ч. 51, 1954, 16-19; Н. Д. —

Агатангел Кримський. «Україна», Париж, ч. 2, 1949, 121-128; УРЕ, 7, 398; Позатим див. поз. ч. 111, стор. 66, 86-87; Ю. Д и в н и ч — Агатангел Кримський, 1871—1941—1961 (Кілька думок). «Листи до Приятелів», чч. 7-8, 1961, 3-7; Валерій Шевчук — Людина, вчений і поет. «Нові Дні», Торонто, ч. 253, 1971, стор. 7-9 (передрук з «Ранок», ч. 1, 1971).

37. Єфремов Сергій. Див.: ЕУ, 2, 659; УМЕ, III, 430; М. О в ч а р е н к о — Сергій Єфремов як літературознавець. «Записки НТШ», т. 173, Париж, Чикаго, 127-184; позатим див. там же поз. 111, стор. 221-222.

38. Грушевський Олександр. Див.: ЕУ, 2, 455; Також поз. ч. 111, стор. 64, 80.

39. Кордт Веніамин Ол. Див.: ЕУ, 3, 1131.

40. Житецький Гнат. Див.: ЕУ, 2, 680; ОЛ, II, 61.

40а. Перфецький Є. Ю. Див.: С. Наріжний — Укр. еміграція... Част. I. Прага 1942, 253, 331. Він потім виїхав до Чехословаччини і викладав в університеті в Братиславі, Словаччина.

40б. Книжний Вістник. Всенародна (Національна) Бібліотека України в Києві видала в 1919 році два випуски «Книжного Вістника». — «В виданих двох числах вміщено: Заклик Тимчасового Комітету, Інструкцію Тимчасовому Комітетові, Статут (перший) Національної Бібліотеки, її штати. З діяльності Тимчасового Комітету. Придбані й подаровані бібліотеки й книжки. Урядові накази й розпорядження. Далі статті про цілу низку бібліотек: про Харківську Громадську, Київську Просвітянську, Старогромадську, Вашингтонську, Британський Музей. Спеціально з історії книги стаття Гн. Житецького про Граматику Мел. Смотрицького. Число третє «Книжного Вістника» було виготовлене, але через брак коштів (?-Л. Б.) видано не було, але замість того з червня 1920-го року почала Всенар. Б-ка видавати три часописі для свого внутрішнього вжитку: 1. Хроніку щоденної праці, 2. Хроніку тижневої праці, 3. Хроніку місячної праці...» (Див. С. Постернак — Всенародня Б-ка України, Київ 1923, 54-55).

«...За доби військового комунізму з'явився цей перший періодичний орган, присвячений питанням бібліотекознавства, бібліотечній справі, бібліографії та книжної справи: це був «Книжний Вістник», два випуски якого видала Всенародна Бібліотека України 1919 р. Перша книжка була видана в січні-березні; містила вона урядові накази та розпорядження (передруки з газет), а також урядові постанови про заборону реквізиції бібліотек, боротьбу з грабуванням книг, охорону бібліотек, перетворення Видавничого Бюро, про обов'язкову надсилку до повітових комісарів примірників усіх видань. Все було скероване на те, щоб урятувати від знищення в такий небезпечний період величезні культурні цінності. У другій книзі опубліковано справоздання Головної Книжної Палати в м. Києві, подано список періодичних видань за 1919 рік. В передмові зазначається, що є величезні прогалини через відсутність зв'язків із провінцією, і що в цій справі потрібна допомога всього громадянства. Своє звернення завідуючий справами Головної Книжної Палати Ю. Меженко закінчив так: «Сподіваюсь, що громадянство відгукнеться і допоможе нам в тій великій роботі, яка так потребується для української науки, української культури». — «Книжний Вістник», зауважує С. Василева, зазнав репресії від комуністичного уряду УССР. Видання впало жертвою військового часу, як і багато інших періодичних видань, що виникали за часу 1920—1923 рр. (Див. С. Василева — «Укр. Книжкова Палата...», «Укр. Збірник», Мюнхен, кн. 12, 1958, 91)».

40в. Статут Національної Бібліотеки Української Народної Республіки в м. Києві, при Українській Академії Наук. Київ 1919, 23 × 15, 14 ст.,

вийшов відбиткою з першого числа «Книжного Вістника». Був друкований в Києві, в печатні Вид. Т-ва «Друкарь», Інститутська 16. Зміст: I. Завдання Бібліотеки, стор. 2; II. Устрій Бібліотеки, 3; III. Порядкування Бібліотекою, 3; IV. Права Бібліотеки, 6; V. Наукова діяльність Бібліотеки, 8; VI. Засоби Бібліотеки, 8; Додаток IV-Штати Національної Бібліотеки України, 9; Додаток V. Сміта видатків Національної Бібліотеки при Українській Академії Наук на 1919 рік (в розмірі 2 069 400 карб.), 11; Пояснювальна записка до кошторису Національної Бібліотеки, 12. Цим «Статутом» Національна (Всенародна) Б-ка України управлялась з 1918 по 1923 рік. У кінці березня 1923 року Спільне Зібрання Академії Наук на доповідь Тимчасового Комітету ухвалило перевести Всенар. Б-ку на сталий стан, затвердило вироблений Радою Бібліотекарів і Комітетом новий (другий) статут Всенар. Б-ки, ліквідувало Тимчасовий Комітет і обрало (першого) директора Всенар. Б-ки — С. Постернака, в завідуванні якого повинна знаходитися Всенар. Б-ка згідно з новим статутом. Новий «Статут» мав назву: «Статут Всенародної Бібліотеки України при Всеукраїнській Академії Наук у м. Києві». Складався він з таких розділів, з підрозділами: I. Завдання Бібліотеки, II. Устрій Бібліотеки, III. Порядкування Бібліотекою, IV. Права Бібліотеки, V. Кошти й засоби Бібліотеки. Статут підписав президент Всеукраїнської Академії Наук академік Вол. Липський, та неодмінний секретар Всеукр. Академії Наук академік Аг. Кримський. Той статут був опублікований як додаток к вкінці книжки С. Постернака — Всенародна Бібліотека України при Всеукраїнській Академії Наук, Київ 1923, 61-63.

40^г. Видання Всенародної Бібліотеки України при ВУАН, Київ, вул. Шевченка, 14:

1. Від Тимчасового Комітету для заснування Національної Бібліотеки. К., 1918 р. 8 ст. (укр. і рос. мовами).
2. Статут Національної Бібліотеки при Укр. Академії Наук. К., 1919 р. 14 ст.
3. Книжний Вістник. Кн. 1. Січень-березень 1919 р. К., 61 ст. 60 коп.
4. Книжний Вістник. Кн. 2. Квітень-червень 1919 р. К. 1919 р. 100 + 12 ст. 1 карб.
5. Справоздання Головної Книжної Палати в м. Києві. Додаток до час. «Книжний Вістник». К., 1919 р. 12 ст. (Період. видання УСРР за 1919 р.).
6. Постернак С. Всенародна Бібліотека України при Українській Академії Наук у м. Києві. К., 1923 р. 64 ст. 1 карб.
7. Звідомлення Всенародної Бібліотеки України у м. Києві (за 5 років існування, 15. VIII. 1918 — 1. I. 1923). Відбиток із Звідомлення Укр. Академії Наук за 1923 р. К., 1924 р. 16 ст. 25 коп.
8. Бібліотечний Збірник ч. 1. Праці Першої Конференції Наукових Бібліотек УСРР. К., 1926 р. 176 ст. 700 прим. 1 карб. 50 коп.
9. Бібліотечний Збірник ч. 2. На науково-бібліотечному фронті УСРР. К., 1927 р. 130 ст. 1000 прим. 1 карб. 20 коп.
10. Бібліотечний Збірник ч. 3. Бібліографія на Україні. К., 1927 р. 127 ст. 1000 прим. 1 карб. 20 коп.
11. Журнал Бібліотекознавства та Бібліографії. Кн. 1. К., 1927. VIII + 168 ст. 1000 прим. 1 карб. 50 коп.
12. Журнал Бібліотекознавства та Бібліографії. Кн. 2. К., 1928 р. 152 ст. 1000 прим. 1 карб. 50 коп.
13. Журнал Бібліотекознавства та Бібліографії. Кн. 3. К., 1929 р. 152 ст. 1000 прим.
14. Журнал Бібліотекознавства та Бібліографії. Кн. 4. К., 1930 р.

Окремі відбитки з Журнала та Збірників:

1. Ясинський, М. Головні моменти з історії укр. бібліографії. К., 1927 р. 29 ст. 25 прим.
2. Сагарда, М. Основні проблеми укр. бібліогр. репертуара. К., 1927 р. 19 ст. 25 прим.
3. Маслов, С. Обсяг та план укр. бібліогр. репертуара XVI-XVIII вв. К., 1927 р. 7 ст. 25 прим.
4. Максименко, Ф. Межі етнограф. території укр. народу. К. 1927 р. 31 ст. 25 прим.
5. Рубінштейн, С. Організація спеціальної наукової бібліографії в УСРР. К., 1927 р. 7 ст. 25 прим.
6. Незнана нам відбитка (Л. Б.).
7. Сагарда, М. Організація бібліографії на Україні. К., 1927 р. 15 ст. 100 прим.
8. Балика, Д. Орієнтовочний перегляд книги бібліотекарем. К., 1927 р. 22 ст. 150 прим.
9. Ясинський, М. Бібліографічна робота на Рад. Україні в 1926 р. К., 1927. 31 ст. 100 прим.
10. Біла, Г. Вищі Курси Бібліотекознавства при Держ. Публ. Вібл. в Ленінграді. К., 1927 р. 11 ст. 50 прим.
11. Карпінська, О. та Балика, Д. До питання про підготування робітників наук. бібліотек УСРР. К. 1927 р. 11 ст. 50 прим.
12. Маяковський, Я. Наукові бібліотеки УСРР. К., 1927 р. 11 ст. 50 прим.
13. Козловський, В. Бібліотекознавство в УСРР за період 1917—1927 р. К., 1928 р. 14 ст. 100 прим.
14. Сагарда, М. Обсяг поняття «Періодика». К., 1928 р. 22 ст. 50 прим.
15. Козловський, В. Спільні каталоги. К., 1928 р. 44 ст. 100 прим.
16. Балика, Д. Бібліологічна педагогіка. К., 1928 р. 14 ст. 85 прим.
17. Вяснівський, А. Матеріяли до констит.-психол. вивчення читачів. К., 1929 р. 34 ст. 75 прим.
18. Козловський, В. Десяткова система і Книжкові Палати. К., 1929. 11 ст. 50 прим.
19. Сагарда, М. Основні питання зведеного каталога часописів у б-ках України. К., 1929 р. 14 ст. 50 прим.
20. Борович, Б. Московські рубрики предметового каталога. К. 1929 р. 8 ст. 225 прим.
21. Ясинський, М. Бібліографія на Радянській Україні 1927 року. К., 1929 р. 38 ст. 50 прим.

(Див. «Журнал Бібліотекознавства та Бібліографії», кн. 3, вид. Всенародної Бібліотеки України при Всеукр. Академії Наук, Київ 1929, на обгорці).

40д. Першим «офіційно» директором Всенародної Бібліотеки України став від березня 1923 року Семен Прокопович Постернак (Див. С. Постернак — Всенародня Бібліотека України... Київ 1923, 47).

41. Носов (Ніс) Анатолій З. Див.: ОЛ, II, 134; НІВ, I, 31; Окрім того див. поз. ч. 111, стор. 67, 91.

41а. Щербаківський Данило. Див.: НПВ, I, 51-53; УМЕ, XVI, 2103-2106; Позатим див. поз. ч. 111, стор. 69.

41б. «...3-го травня 1919 року спільне зібрання Укр. Академії Наук ухвалило замінити назву «Національна» назвою «Всенародна» з огляду на те, що широка публіка «витолковує» назву «Національна Бібліотека», як «Націоналістична Бібліотека», а це — читаємо в протоколі Академії — не добре відбивається на відносинах до Б-ки. Див. «Перший піврік існування Укр. Академії Наук у Києві та начерк її праці, до кінця 1919 р., 119. (За С.т. Сірополком — Народна освіта на советській Україні. Варшава 1934, 166).

42. Ізраельсон Яків. Див. ЕУ, 3, 858.

43. Козловський Всеволод Ол. Див.: ЕУ, 3, 1071.

44. Іванов-Меженко Юрій (ЮР). Див.: Юр Меженко — колектор шевченківських творів. «Гомін України», Торонто, ч. 28, від 7 липня 1962; Ю. Лавріненко — Розстріляне відродження. Париж 1959, 787-794; ЛБ — До методології книгознавства. «Науковий Збірник» УВАН, II, Нью Йорк 1953, 12-13; ЛБ — Укр. Науковий Інститут Книгознавства. Подєбради 1926; Вол. Порський — Бібліологічні Вісті. «Укр. Бібліологічні Вісті», Авґсбург, ч. 1, 1948, 4-6; Укр. Радянський Енци. Словник, Київ, т. 2, 1967, 460; УРЕ, 9, 23-24; ЕУ, 4, 1511; Позатим див. поз. ч. 111, стор. 247-248.

45. Ковалевський Юрій (ЮР). Див.: ЛБ — До методології книгознавства. «Науковий Збірник» УВАН, II, Нью Йорк 1953, 12-13.

45а. Див. ЛБ — Академік А. Ю. Кримський. (Доповідь на Укр. Наук. Зїзді в Нью Йорку 27. 12. 1953). «Нові Дні», Торонто, ч. 51, 1954, 16-19; Його ж — На Кавказько-Турецькому Фронті. Вінніпег 1968, 54 і дальші.

46. Відомості про Географічний Інститут у Києві взяті з листа проф. д-ра Н. Полонської-Василенкової, Мюнхен, до Л. Биковського, Денвер, ЗДА, з дня 2 червня 1970.

46а. Тутківський Павло. Див.: УМЕ, XV, 1942; НПВ, I, 29; Ів. Розгін — Павло Тутківський, 1858—1930. «Нові Дні», Торонто, ч. 88, 1958, 15-21.

47. Левченко Михайло Зах. Див.: НПВ, II, 172; Також див. поз. ч. 111, стор. 66, 88, 227.

48. Ганцов В. М. Див.: Юрій Шерех — Всеволод Ганцов. Вінніпег 1954, 9-36; ЕУ, 1, 354-355.

49. Курило Олена. Див.: Юрій Шерех — Олена Курило. Вінніпег 1954, 37-77; ЕУ, 4, 1240.

49а. Саливон Гр. Див.: ЄЧ — Щоденник (1907—1917), Львів 1931, 392.

50. Гермайзе Й. Ю. Див.: ЕУ, 1, 375; Див. також під ч. 111, стор. 64, 75-76, 224-225.

50а. Родина Романенків-Араджіоні. — «...Пан Араджіоні мав, свідчить пані Л. Грицакова, подвійне прізвище — Романенко-Араджіоні, а це з тих причин: мати його була українка — Романенко, а батько італієць — Араджіоні. Мій чоловік, д-р Євген Грицак працював в Академії Наук у Термінологічній Комісії. В Академії працював і п. Араджіоні, як рахівник, чи скарбник, вже не пам'ятаю. У 1920 році і мій чоловік і п. Араджіоні були на дачі Дніпросоюзу «Дидивщина» і навіть мешкали в одній кімнаті. У неділю я завжди відвідувала свого чоловіка. Одного разу п. Араджіоні попросив мене, щоб я на наступний тиждень відвідала його родину в Києві й доньку. Подружжя Араджіоні жили на Сінній площі. Зайшовши до них, я побачила таку картину: виснажена стара пані і дві цілком виснажені доньки. Там я

довідалася, що була ще й третя доня, але недавно померла, що всі три доні закінчили Вищі Жіночі Курси, що всі три були фізиками й всі три працювали в «Фізико-Хеміку». Пані Араджіоні зі сльозами в очах оповіла мені, що її чоловік страшний скупар, що він завжди замикав хліб у шафу від своїх дітей! А це ж були страшні часи тоді в Києві... Наслухавшись тих жалів, я зі старшою донею мусіли поспішати, бо дача «Дідівщина» була коло Межигір'я. Дніпросоюз дуже добре годував своїх дачників. Пан Араджіоні назбирав цілу торбу хліба й дав доні, щоб занесла додому. І що ж сталося? Ця доня не мала вже жодної сили нести тих сухарів і десь на півдорозі зі сльозами мусіла їх покинути! Тут ще додаю, що старша донька, яка ходила зі мною, була якась дуже мала й негарна, молодша (дійсно) була красуня. Обі смагляві, як і батько. Не знаю, котра з них працювала в Академії під час Вашого там перебування... Її дівоче прізвище було Романенко-Араджіоні, але згодом Араджіоні вона відкинула, щоб не псувати українськості... Це тут додаю, що я не мала жодного наміру огудити п. Араджіоні, а все що я написала, це просто, прийшло на гадку, коли я хотіла вяснити прізвище доньки...» (Витяг з листа пані Л. Грицакової, з Кренфорду, Н. Дж. до Л. Виковського в Денвері, Колорадо, з дня 22 травня 1968 року).

51. Данилевич В. Юх. Див.: ЕУ, 2, 486.

51а. Антонович Володимир. Див.: ЕУ, 1, 50-51; НПВ, I, 33.

51б. Антонович-Мельник Катерина. Див.: ЕУ, 1, 51; НПВ, I, 33; Див. також поз. ч. 111, стор. 66.

52. Друга донька проф. М. С. Каліхевича, кол. вчителя арифметики в «Холмському Училищі». Див. Т. Олесіюк — «Кам'янець — Золотий Вінець». «Листи до Приятелів», чч. 5-6, 1964, 27.

52а. Див. Євген Вировий — Як російська Добровольча Армія нищила на Україні українські книжки. «Книголюб», Прага, ч. 2, 1927, 26-30.

53. За Олексю Ізарським — «Із старої книги про Нарбута». «Сучасність», Мюнхен, ч. 10, 1963, 31.

54. Кам'янець-Подільський (місто). Див.: ЕУ, 3, 929; УМЕ, V, 586-587; «Pamiętnik Kijowski», Londyn, III, 1966, 96-127; Гр. Логвин подає дещо інший варіант заснування фортеці в Кам'янець-Подільському (Див. Г. Н. Логвин — По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. Вид. «Мистецтво». Київ 1968, 280-282, 284-286).

54а. Іванович Северин. Помер 24 квітня 1967 р. в Зальцбурзі, Австрія, в віці 86 літ. Див.: «С», ч. 86, 1967 (некролог); «Укр. Вісті», Новий Ульм, Німеччина, ч. 20, 1967.

55. Кам'янець-Подільський Укр. Державний Університет. Див.: ЕУ, 3, 930; Юрій Гудзій. — З життя Кам. Под. Держ. Укр. Університету. «Наша Культура», Львів, ч. 3-4, 1936, 229-233, 290-295.

56. Огієнко Іван Іванович, проф. (Згодом митрополит д-р Іларіон). Див.: ЕУ, 3, 863; А. Нестеренко — Митрополит Іларіон. Біографічна монографія. Вінніпег 1958; С. Наріжний — Укр. Еміграція. Част. I. Прага 1942.

57. Див. ЛБ — Бібліотека Кам.-Подільського Укр. Держ. Університету (Спомини). Нью Йорк, Вінніпег 1949, 14½×10,8 ст. (Відбиток).

58. Сірополко Степан. Див.: УМЕ, XIV, 1748; ЛБ — Бібліотека Кам.-Под. Укр. Держ. Університету. Нью Йорк, Вінніпег 1949, 4; С. Наріжний — Українська Еміграція. Част. I. Прага 1942.

58а. Сливка Іван. Народний учитель проф. І. Огієнка за роки 1893—1896 у містечку Брусиліві на Київщині (За Юрієм Гудзієм).

59. Ясинський Микола. Див.: НПВ, II, 194; «Записки НТШ», т. 173, Париж, Чикаго 1962, 69, 105.

59а. Гудзій Юрій. Згодом у 1955—1966 став священником Укр. Прав. Церкви в Німеччині, але потім вийшов з духовного стану. Див. його — спомини п. з. «З життя Кам.-Под. Університету». «Наша Культура», Львів. чч. 3-4, 1936, 229-233, 290-295.

60. Остапенко С. Див.: ЕУ, 3, 930.

61. Геринович В. Див.: НПВ, I, 124; П. Покутський — Кам'янець-Подільський Сільсько-Господарський Інститут (Спомини). «Сучасність», Мюнхен, ч. 6, 1966, 95-96; ЕУ, 2, 474; В. Кубійович — Мені 70. Париж, Мюнхен 1970, 21.

62. Сіцінський Юхим, священник, проф. Див.: Яр. Пастернак — Археологія України. Торонто 1961, 21, 22, 193, 427. (Археолог, автор розвідки «Нариси з історії Поділля», т. 1, і багатьох інших цінних праць — ЛБ); УМЕ, XIV, 1752; ОЛ, I, 265; II, 398; В. Приходько — Під сонцем Поділля, Мюнхен 1946, 98-99.

63. Клепатський П. Див.: ЕУ, 3, 1043.

64. Клименко Пилип. Див.: ЕУ, 3, 1044; «Записки НТШ», т. 173, Париж, Чикаго, 1962, 65, 84.

65. Плевако Микола. Див.: УМЕ, XI, 1397; «Записки НТШ», т. 173, Париж, Чикаго 1962, 203, 232; М. А. Плевако — Статті, розвідки й біобібліографічні матеріали. Париж, Нью Йорк, УВАН, 1961, 21 × 15, 808 ст.

66. Драй-Хмара Михайло. Див.: ЕУ, 2, 592; Ю. Лавріненко — Розстріляне відродження. Париж 1959, 252-257; «Записки НТШ», т. 173, Париж, Чикаго 1962, 259-260; Оксана Ашер — «Драй-Хмара, як поет» в збірнику «Михайло Драй-Хмара. Поезії». Нью Йорк 1964, 7-23; В. Міяковський — Золоті зернятка. «Наші Дні», Торонто, ч. 11, 1943 (За Юрієм Шерехом); Оксана Ашер — Драй-Хмара і українська «неоклясична» школа. «Слово», збірник 4, Нью Йорк, Едмонтон 1970, 213-220.

67. Кревецький Іван. Див.: ЕУ, 3, 1167.

67а. Після від'їзду д-ра Ів. Кревецького до Львова в половині 1922 року було ухвалено організувати Відділ «Україніка» вже як окрему топографічну одиницю, до якої мали вступити відповідні матеріали з сортування комор і з нової літератури. Було обрано окремого завідувача Відділу — П. Я. Стебницького^{67б}, вироблено й затверджено на початку грудня 1922 року нову інструкцію для Відділу. На самому початку своєї організації Відділ Україніка поніс тяжку втрату: 15 березня 1923 року вмер завідувач Відділу старший бібліотекар П. Я. Стебницький. Згодом його заступив М. Ясинський⁵⁹ кол. помічник бібліотекаря університетської бібліотеки в Кам'янці-Подільському. М. Ясинський провадив Відділ Україніка до 1936 року, тоді він був репресований.¹¹¹ Головною метою підпалу Державної Публічної бібліотеки Академії Наук УРСР (кол. Всенародної Б-ки) в травні 1964 року було мабуть знищення Відділу Україніка. (Див. СП, 20-22).

67б. Стебницький П. Я. Див.: ОЛ, I-III; Дм. Дорошенко — Історія України 1917—1923, тт. I-II, Нью Йорк 1954; УМЕ, XIV, 1838.

68. Назарук Осип. Див.: ЕУ, 5, 1678—1679; Євг. Коновалець — Причинки до історії укр. революції, 1948, 13-14; Ів. Макух — На народній службі. Дітройт 1958, 560.

69. ЛБ — Українська Національна Бібліотека. (Інф. стаття). «Українська Старина», Кам'янець-Подільський, ч. 1, 3-4, 1919.

70. ЛБ — Матеріали до історії укр. бібліотечного руху (про Кам.-Под. бібліотечне товариство). Київ 1920. (У рукопису, перебувала в приватній книгозбірні Юрія Іванова-Меженка, у Києві).

71. Холоневський Андрій, граф. Див.: Збірник «Вільна Україна», Нью Йорк, ч. 40, 1963, 51.

72. Див. в споминах ЛБ — Бібліотека Кам.-Под. Укр. Держ. Університету. Нью Йорк, Вінніпег 1949, 5-6.

72а. Левицький Орест. Див.: УМЕ, VI, 816; ЕУ, 4, 1962, 1269.

72б. Флоринський Т. І., проф. Див.: ОЛ, I, 159-249; II, 355, 379, 466; III, 270.

73. Гнатівський Антон, студент. Див.: ЕУ, 1, 389.

74. Гудзій Юрій, скарбник університету. Згодом від 1955 року став на скитальщині священником Укр. Прав. Церкви, перебуває в Німеччині.

75. Статникова Анна, студентка. Згодом секретарка УТІ в Нью Йорку.

76. ЛБ — Нова укр. бібліографічна організація (Инф. стаття). «Наш Шлях», Кам.-Подільський, ч. 98, від 20 травня 1920.

76а. Див. Юр Іванов - Меженко — Міжнародна децимальна бібліографічна класифікація. Київ 1919, 8^о, 91 ст.

76б. У тому числі й мало знаний укр. бібліографам часопис «Прапор України», Кам'янець-Подільський, чч. 1-2, 1920. Третє число залишилось в друкарні, на Поштовій вул. Видавці й редактори: Микола Іванович Лорченко й Кость Тимофійович Туркало, від Культурно-Освітньої Управи Генштабу Армії УНР. (На підставі листа інж. К. Туркала, Нью Йорк, до Л. Биковського, Денвер, Колорадо, з дня 4 серпня 1970 р.). Неповний реєстр часописів, що виходили в Кам'янці-Подільському поданий в публікації — «Періодичні видання УРСР, 1918—1950». Журнали. Бібліографічний довідник. Вид. Книжкової Палати Української РСР. Харків 1956, 290. Рівнож див. в розвідці проф. Миколи Сагарди — «Часописи Поділля», що була опублікована в «Збірнику, з нагоди 150-ліття першої газети в Україні (1776—1926)», за ред. В. Отамановського, Кабінет Вивчення Поділля, Вінниця, вип. 20, 1927—28.

77. Косенко Іларіон, редактор. Див.: ЕУ, 3, 114; ОЛ, II, 7-325.

77а. Наш Шлях. Див.: ЕУ, 5, 1745.

78. ЛБ — «Бібліографія» (Що таке бібліографія?). «Наш Шлях», Кам.-Под., ч. 2, 1920; «Міжнародна бібліографія», там же, ч. 3, від 27 лютого 1920; «Укр. бібліографічні організації», там же, ч. 43, від 3 березня 1920; «Журналістика укр. студентства», там же ч. 80, від 23 квітня 1920; «Бібліографія творів з бібліотекознавства укр. мовою», в «Додатку» ч. 6 до «Нашого Шляху», ч. 72, неділя 11 квітня 1920; «Укр. державна бібліографія», «Наш Шлях», ч. 2, 1920; «Кам'янець-Подільська Художньо-Промислова Школа», там же, ч. ?, 1920; «Нова укр. бібліографічна організація», там же, ч. 98, від 20 травня 1920 року.

79. ЛБ — Бібліотечна справа. (Рецензія про книжку Ст. Сірополка — Народні бібліотеки). «Наш Шлях», Кам.-Под., ч. 34, від 20 березня 1920.

79а. Нова Думка. Літературно-науковий журнал. Кам.-Под. 1920. Вийшли ч. 1, 2, 3. Число 3-тє — орган студентства Кам.-Под. Держ. Укр. Університету. Див. «Періодичні видання УРСР, 1918—1950». Журнали. Бібліографічний довідник. Вид. Книжкової Палати УРСР. Харків 1956, стор. 123, ч. 1722.

80. Липа Юрій, редактор. Див.: УМЕ, VII, 830; ЛБ — «Ю. Ів. Липа, 1900—1944». «УІ», за 1964: чч. 2-3, 35-40; ч. 4, 36-39; за 1965: ч. 1-2, 49-55.

81. ЛБ — «Наше Минуле» (Інф. стаття). «Нова Думка», Кам.-Под., під ред. Ю. Липи, ч. 1-2, 1920; П. Зленко — Періодичні видання Наддніпрянини в 1918 році. «Укр. Книга», Львів, ч. VI-VII, 1938, 124; А р к. Ж и в о т к о — Історія укр. преси. Регенсбург 1946, 154-155.

81а. Приміром: Значні замовлення на підручники Повітового Херсонського Земства. Пояснення цього явища див. в статті-споминах В. Кедровського — Обриси минулого. «С», ч. 169, за 1964 рік та в його листі до автора цих рядків з дня 25 вересня 1964 р.

81б. Русова Софія. Див.: УМЕ, XIII, 1645-1646.

81в. Леонтович В. М. Див.: Дм. Дорошенко — Історія України, 1917—1923. II. Гетьманська Держава 1918 року. Нью Йорк 1954, 286, 290.

81г. Боборикіна П. Т. (дружина П. Валицького). Див.: ОЛ, II, 122, 123.

81д. Науменко В. П. Див.: ЕУ, 5, 1716; ОЛ, I, 24, 159, 160, 163, 213, 243, 253, 266; II, 292, 373; III, 134, 343, 367; ЄЧ, 193-479. Поза тим див. поз. ч. 111, стор. 220-221.

81е. Молчановський Н. В. Див.: ЄЧ, 298; ЕУ, 5, 1644-1645.

81е. Трегубов Є. К. Див.: ЄЧ, 297.

82. Голубів Степан Тим. Див.: Митрополит д-р Іларіон — Біблійні студії. Том I. Вінніпег 1963, 223.

82а. Кулаковський Юліян. Див.: ЕУ, 4, 1229.

82б. Лучицький Іван. Див.: ЕУ, 4, 1389; ОЛ, III, 61-63; ЄЧ, 300, 301, 320, 321, 427; Його ж — «Щоденник (1907—1917)», Львів 1931, 174-176.

82в. Багалій Дмитро. академік. Див.: ЕУ, 1, 80; ЄЧ, 111, 127, 368; ОЛ, II, 375, 439; III, 93, 94, 176.

82г. Іконніков Володимир, академік. Див.: ЕУ, 3, 860; БСЭ, 17, 525.

82д. Яснопольський М. П. (батько). Див.: СП — Всенар. Б-ка України, Київ 1923, 6.

82е. Яснопольський Л. М. (син), проф. Див.: С. Гольдельман — Спомини з моєї укр. доби. Збірник п. з. «Укр. Техн. Госп. Інститут», Нью Йорк 1962, 159.

83. Див. «Народня Воля», Скрентон, Па., чч. 46, 48, за 1963.

83а Карпінська Ольга Євдокімова. Див.: НПВ — Укр. Академія Наук. II. Мюнхен 1958, 194 (НПВ помилково називає її «Гаврилівна»!).

84. Марковський М. М. Див.: ЕУ, 4, 1471; НПВ: Укр. Академія Наук, II, Мюнхен 1958, 168.

84б. Михайличенко Гнат. Див.: ЕУ, 4, 1560.

84в. Корсунь (місто). Див.: ЕУ, 3, 1142.

85. Петлюра Симон. Див.: УМЕ, XI, 1350-1353; В. Іванис — Симон Петлюра, президент України. Торонто 1952, 23 × 15, 255 ст.; В. Прохода — Симон Петлюра. Новий Ульм 1963, 8^о, 50 ст.; М. І. Мандрика — Вік Петлюри. Вінніпег 1966, 8^о, 46 ст.; Комітет вшанування пам. С. Петлюри — «Симон Петлюра: Статті, листи, документи». Вид. УВАН у США, Нью Йорк 1956, вел. 8^о, 480 ст.

85а. Хроніка Всенар. Б-ки України. Спочатку видавано всі три «Хроніки» в 10 прим. кожну, а пізніше лише в 3-ох прим. З кінця 1922 року видання щоденної «Хроніки» зовсім було спинено через брак вільного часу. (Див. СП, 54-55).

86. Підгірський Самійло. Див.: УМЕ, XI, 1376.

87. Зайцев Павло, редактор. Див.: ЕУ, 2, 714; В. Міяковський — «Павло Зайцев...» «Сучасність», Мюнхен, ч. 3, 1968, 100-118.

87а. Див. проф. Іван Огієнко — Рятування України... Розділ IV. Поляки займають Кам'янець-Подільський. «Віра й Культура», Вінніпег, чч. 1-2, 1967, 3; Кам'янець-Подільському періодові укр. новітньої історії, за час від листопада 1919 до кінця липня 1920 рр. присвячена перводжерельна розвідка-спомини того самого автора — «Рятування України». На тяжкій службі своєму народові. Видання Т-ва «Волинь», Вінніпег 1968, 8^о, 92+4 ст.

88. Див.: П. Феденко — Укр. рух у ХХ-му столітті. Лондон 1959, 204-205; Проф. Ів. Огієнко — Рятування України ...Польський міністр Антоній Мінькевич і арешти укр. міністрів. «Культура і Віра», Вінніпег, ч. 7-8, 1967, 9-11; Wł. Wisłocki — W Kamięncu Podolskim — grudzień 1919. (Спогади) «Ramiętnik Kijowski», Londyn, III, 235-240. В. Віслоцький титулує А. Мінькевича словами Іс. Мазепи — «Komisarz Cywilny Ziem Południowo-Wschodnich». Проф. І. Огієнко титулує його як — «Naczelnny Komisarz Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego», і повідомляє, що — «коли польський міністр Ант. Мінькевич вертався до Варшави з Поділля, то під Проскурівом він попав до рук большевиків, — і був забитий...»

89. Наше Минуле, часопис. Див.: ЛБ — «Наше Минуле» (Инф. стаття). «Нова Думка», Кам.-Подільський, під ред. Ю. Липи, чч. 1-2, 1920; В. Міяковський — Павло Зайцев... «Сучасність», Мюнхен, ч. 3, 1968, 106-107; Арк. Животко — Історія укр. преси. Рефензбург 1946, 154: «...У р. 1918, за ред. П. Зайцева, у Києві почав виходити історичний журнал п. н. Наше Минуле. Думка про видання такого часопису виникла ще в 1917 році серед осіб, що гуртувалися навколо видавничого товариства «Друкар», яке восени того року було перенесене з Петрограду до Києва. Завданням журналу редакція ставила освітлювати «невпинну боротьбу укр. народу за його політичні права, а також національну своєрідність його традицій в письменстві, культурі і мистецтві» (Від Редакції). Розгорнувся цей журнал в багатий і різномірний змістом орган, в якому знайшли місце цінні праці та розвідки з історії України, письменства, культури і мистецтва, спомини і листування, матеріали з побуту та з історії національно-політичного руху. Перше число появилось у серпні 1918 р. в 13 аркушів друку, накладом 6 500 прим. Всього за 1918 рік вийшло три книжки в 13-15 аркушів кожна. З них — друге число було видане в кількості — 5 000 прим., а третє — 4 500 прим. Участь в журналі взяли найвидатніші наукові і літературні сили того часу. Обкладинку виконав був Ю. Нарбут. Вміщено було в цих трьох числах 1918 року багато цінних праць історичних, дано докладну хроніку культурного життя та силу архівного матеріалу. Наступна (подвійна) книжка появилась на початку 1919 року (вже за советської влади) в кількості — 4 500 прим. У цьому числі, особливо цінному і цікавому, знайшла місце низка праць з царини шевченкознавства — П. Зайцева, П. Филиповича, С. Сфремова та інші. Тут же опубліковано було текст часопису «Помиїниця» (1863), згадку про «Київський Телеграф», автобіографію І. Шрага та ін. Цінними виявилися тут відділи «Архів Літературний», в якому подано літер. матеріали, листування, матеріали щодо чинности цензури та «Архів Історичний» з матеріалами з архівів рос. цивільних та військових урядів, що стосуються українського руху, тощо».

89а. Скрипчинський, священник в с. Кобриновій, Звиногородського повіту, на Київщині. Див.: ЛБ — Звиногородська Комерційна Школа. Спогади з 1905—1912 рр. Вінніпег, Денвер 1965, 32-34.

90. Див.: С.М. — Про одну трудність внутрішньої адміністрації УНР (карні злочинці на волі). «Народня Воля», Скрантон, Па., ч. 2, 1914; С. Г о л ь д е л ь м а н — Листи жид. соціал-демократа про Україну. Відень 1921, 49 (автор згадує про тавра: В(ічна) К(аторга) на руках большевицьких красноармейців).

91. Т а л ь н е (містечко). Див.: БСЭ, 41, 566; УРЕ, 14, 255.

91а. Пясецький, священник в с. Попівка, Звиногородського пов., на Київщині. Див.: ЛБ — Звиногородська Комерційна Школа. Спогади з 1905—1912 рр. Вінніпег, Денвер 1965, 31; Його ж — У лісничівках Звиногородщини. «Визвольний Шлях», Лондон, кн. IV, 1964, 440-441.

91б. Биковська Марія, дядина автора. Див.: ЛБ — У лісничівках Звиногородщини. «Визвольний Шлях» Лондон, кн. II, 1964, 197-199.

91в. Биковський Володислав, дядько автора. Див.: ЛБ — У лісничівках Звиногородщини. «Визвольний Шлях», Лондон, кн. II, 1964, 197-199.

92. Див. ЛБ — «Бібліотека Лозоватського Товариства Просвіта». «Літопис Громадської Бібліотеки Лозоватського Т-ва Просвіта», Лозоватка, ч. 1, за 1921 рік; «Що таке бібліотекознавство» (Замітка), там же, ч. 2, за 1921 рік; «Що таке книгознавство» (Замітка), там же, ч. 4, за 1921 рік; «Перша практична вказівка з бібліотекарства» (Замітка), там же, ч. 5, за 1921 рік; «Що таке книгоживання?» (Замітка), там же, ч. 6, за 1921 рік; «Друга практична порада з бібліотекарства» (Замітка), там же, ч. 7, за 1921 рік.

93. Филипович Павло. Див.: Житєписний нарис, пера його брата — Ол. Филиповича в збірнику — П. Филипович — Поезії, Мюнхен 1957, 7-13; Ю. Лавріненко — Розстріляне відродження. Париж 1959, 202-219; «Записки НТШ», т. 173, Париж, Чікаго 1962, 257-259; «Безсмертні», збірник спогадів. Мюнхен 1963, 103-146; З. Генік-Березовська — Павло Филипович. «Дукля», двомісячник, Пряшів, ч. 1, 1967, 21-28.

93а. За свідченням інж. Олександра Филиповича. Див. «Визвольний Шлях», Лондон, кн. III, 1967, 373.

93б. Див. про такий самий (настінний) часопис, що був видаваний в с. Сидорівці у 1890-их рр. ОЛ, II, 136-137.

93в. Вовк Галина. Згодом я довідався, що пані Вовк (мати) їм померла, а пані Галина з братом опинилися в Німеччині (Регензбурзі), де він працював а пані Галина хворіла і недавно померла (Свідчить Докія Гуменна, Нью Йорк, в своєму листі до автора цих рядків, з дня 20 листопада 1969 р.).

93г. Крекотень Софія. Див.: ЛБ — В Петрограді. «Визвольний Шлях», Лондон, кн. VII-VIII, 1964, 788.

93д. Крекотень Іван, книгар. Див.: ЛБ — В Петрограді. «Визвольний Шлях», Лондон, кн. VII-VIII, 1964, 788, 796; ОЛ, II, 123.

94. Зеров Микола. Див.: ЕУ, 1, 808; «Записки НТШ», т. 173, Париж, Чікаго, 1962, 255-257; «Безсмертні», збірник... Мюнхен 1963; Ю. Лавріненко — Розстріляне відродження. Париж 1959, 122-135; Євген Сверстюк — Гострої розпуки, гострий біль. Про Миколу Зерова. «Дукля», Пряшів, ч. 6, 1967, 57-62.

94а. Отамановський Валентин О. Див.: ЕУ, 5, 1905; УМЕ, X, 1259; Див. також поз. ч. 111, стор. 67, 225.

94б. Вінницька Філія Всенародної Б-ки України. Формально створена від жовтня 1920 року. (Див. СП, 56-57).

95. Биковський Лев. Див.: ЕУ, 1, 122. Завідували Загальним Відділом Всенар. Б-ки України протягом його існування кілька осіб, а саме: Е. О. Квілицький, П. А. Нестеровський, Л. Ю. Биковський, В. Ф. Іваницький, а після нього до половини 1930-их рр. — В. О. Козловський. (Див. СП, 19-20).

95а. Музагет, літер. збірник. Див.: Ю. Лавріненко — Розстріляне відродження. Париж 1959, 791-795; ЕУ, 5, 1658.

96. Див. Кревецький Іван — Шевченківська виставка Всенар. Б-ки України (стаття). «Київські Вісті», Київ, ч. 101/346, 1921.

96а. Див.: ЛБ — Бібліотековіяна Національної Бібліотеки України. «Студентський Вістник», Львів, ч. 6, 1922, 145-148; Його ж — Бібліотековіяна... «Українське Книгознавство», збірник 2, Подєбради 1922, 20-32; Його ж Бібліотековіяна... Всенар. Б-ки України. (Підпис — Бібліографічний Мікроб) «Бібліологічні Вісті», Київ, ч. 3, 1923, 27-34; Див. далі доповнення — В. Ф. Іваницький — Бібліотековіяна Всенар. Б-ки України. «Бібліологічні Вісті», Київ, ч. 4, 1923, 45-48.

96б. Див. також — ОЛ, II, 68. Майже сорок літ згодом я вичитав в УРЕ, Київ, т. 16, 1964, на стор. 340-341, коротку згадку (біля 20 рядків) про Константина Віталєвича Широцького (26. V. 1886 — 13. IX. 1919). У кінці її, в «літературі» було згадано цінну розвідку А. Середи — «Кость Віталєвич Широцький», видруковану в тому самому Збірнику. А моя скромна розвідка, як «ворога народу» — замовчана!

97. ЛБ — Незабутні переживання (спомини). Див.: «Укр. Православне Слово», Баунд Брук, ч. 12, 1962, 3-4; «Церква й Життя», ч. 1/34, 1963, 17-18; В. Боровський — Лев Биковський. «Євангельський Ранок», Дітройт..., ч. 1003-1004, 1966, 5-7, ілюстр.

98. Рафаїл — великий дзвін Софійського Собору у Києві. Див.: УМЕ, XII, 1561.

99. «Діяння» Всеукраїнського Правосл. Церковного Собору в м. Києві 14-30 жовтня 1921 р.» Друге вид. Франкфурт/Майн 1946, 21 × 15, 32 ст.

100. ЛБ — З моїх блукань по Волині. Див.: «Літопис Волині», Вінніпег, ч. 3, 1956, 60-74.

100а. Абрамович Петро Нікандрович — старший брат пок. митрополита Ніканора в Європі.

100б. Шепетівка, зал. стація й поселення. Див.: УРЕ, 16, 307.

100в. Полонне, місто. Див.: УРЕ, 11, 344.

100г. Славута, місто. Див.: УРЕ, 13, 235.

100д. Про знищені збірки князя Романа Сангушка див.: Ю. Дзиковецький — З недавнього минулого. «Літопис Волині», Вінніпег, ч. 1, 1953, стор. 87-89; «Pamiętnik Kijowski», Londyn, tom II, 1963, str. 247.

101. ЛБ — Вільховецька цукроварня. Див.: «Визвольний Шлях», Лондон, кн. I, 1964, 95-98.

101а. Старокостянтинів, місто. Див.: УРЕ, 14, 60.

101б. Корець, місто. Див.: ЕУ, 3, 1132; УРЕ, 7, 224-225; УМЕ, VI, 721-722; «Літопис Волині», Вінніпег, ч. 9, 1967, 32-49.

101в. Рівне, місто. Див.: УМЕ, XIII, 1593.

101г. Голоби, стація й містечко. Див.: ЕУ, 1, 393; УРЕ, 3, 330.

101д. Ковель, стація й місто. Див.: ЕУ, 3, 1062; УРЕ, 6, 522.

101^е. Курбський Андрій, князь. Див.: УМЕ, VII, 796; ЕУ, 4, 1239; Протопр. А. Теодорович — Вербківський чудотворний образ Св. Миколая. «Літопис Волині» Вінніпег, ч. 4, 1958, стор. 30-33.

101^ж. Карманський, економ. Див.: ЛБ — Звиногородська Комерційна Школа, Спогади з 1905—1912 рр. Вінніпег, Денвер 1965, 16.

101^з. Камінь-Коширський, місто. Див.: ЕУ, 3, 928; УРЕ, 6, 118.

101^и. Туровськ, місто. Див.: УРЕ, 15, 36.

102. Міяковський Володимир Варлаамович. Див.: НПВ, II, 168; «Записки НТШ», т. 173, Париж, Чикаго 1962, 67, 90, 297; М. Антонович — Володимир Міяковський, «УІ», ч. 1-3, 1969, 95- 101; Вибрана бібліографія праць Володимира Міяковського, «УІ», ч. 1-3, 1969, 144-148; ЕУ, 5, 1619-1620.

102^а. Біляшевський Микола. Див.: ЕУ, 1, 136.

103. Граве Дмитро Олександрович. Див.: ЕУ, 2, 479.

104. Липський Володимир Іполітович. Див.: НПВ, I, 130; II, 153; ЕУ, 4, 1294-1295.

105. Ківлицький Євген. Див.: ЕУ, 3, 996; ЄЧ, 298.

106. Українська Головна Книжна Палата. Законом з 24-го січня 1919 р. створено було в Києві Головну Книжну Палату, яку большевицька влада постановою з 31-го серпня 1921 р. перетворила в Центральний Бібліографічний Відділ Всеукраїнського Державного Видавництва. У 1922 році Центр. Бібліограф. Відділ знов перетворено було в Українську Книжкову Палату з осідком у Харкові, причому на Палату покладено було такі обов'язки: реєструвати й переховувати зразки видань УСРС з 1917 року, розподіляти обов'язкові примірники по головних державних книгосховищах УСРС та видавати періодичний орган з переліком друкованої поточної літератури — «Літопис Укр. Друку». Див.: Ст. Сірополко — Народна освіта на советській Україні. Варшава 1934, 150, 168-169, 180; ЕУ, 3, 996; ЛБ — Укр. Науковий Інститут Книгознавства. Інформація. Подебради 1925, 5; Справоздання... Київ 1919, 23 × 15, 12 ст. (Додаток до «Книжного Вістника», Київ, ч. 2, 1919); С. Василева — Укр. Книжкова Палата перед її знищенням в роках 1930-1933. «Укр. Збірник». Мюнхен, кн. 12, 1958, 63-121. Вид. Інституту для Вивчення СРСР.

107. Гольдельман Соломон — Листи жид. соц.-демократа про Україну. Відень 1921, 46.

108. Курбас Лесь. Див.: ЕУ, 4, 1238-1239; УМЕ, VI, 795; Йос. Гірняк — На шляхах Леся Курбаса... «Листи до Приятелів», чч. 8-9, 10, 1966, від стор. 19-ої і далі; ЕУ, 5, 1641-1642.

108^а. Див. Левко Чикаленко — Уривки зі спогадів з років 1919-20. Нью Йорк 1963.

108^б. Рілля. Хліборобсько-кооперативний часопис. Київ 1913 і наступні роки. Виходив двотижнево, 6-ий рік видання був у 1918 році. Ред. А. Терниченко. Вид. Т-во «Український Агроном». Передплата на рік була 10 карб. (Див. П. Зленко — Періодичні видання Наддніпрянщини в 1918 році. «Укр. Книга», Львів, ч. VI-VII, 1938, 125).

109. Терниченко А. Див.: ЄЧ — Щоденник (1907-1917), Львів 1931, 193-195.

110. Степаненко Василь. Див.: ЄЧ, 310, 321-324, 342, 396, 443; ОЛ, I, 243; II, 254.

111. Записки НТШ, т. 173, Париж, Чикаго 1962.

Примітка. Григорій Костюк в розвідці — «Укр. наукове літературознавство в перше пореволюційне п'ятнадцятиліття», на стор. 193-ій «Записок НТШ» (т. 173, 1962, Париж, Чикаго) загально згадує про «Записки Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету»?... З настанням большевицьких часів Університет був зачинений і на основі його у 1921 році було створено два Інститути: Сільсько-Господарський Інститут та Інститут Народної Освіти. С. Г. Інститут видавав впродовж 1924—1928 рр. — «Записки С. Г. Інституту в Кам'янці на Поділлі», Кам'янець на Поділлі: 1924, т. 1; 1925—1926, відомостей немає; 1927, кн. 4; 1928, т. 5. Інститут Народної Освіти видавав впродовж 1926—1927 рр. — «Записки Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти», Кам'янець на Поділлі: 1926, т. 1; 1927, т. 2. (Див. «Періодичні видання УРСР, 1918-1950». Журнали. Періодичний довідник. Вид. Книжкової Палати Української РСР. Харків 1956: стор. 67, ч. 1012 та стор. 65, ч. 984). Після того виходили — «Записки Кам'янець-Подільського Наукового при Укр. Академії Наук Товариства», Кам'янець на Поділлі, 1928, т. 1 (Див. Там же, стор. 65, ч. 985) та «Записки Кам'янець-Подільської Науково-Дослідчої Катедри», Кам'янець-Подільський 1929, т. 1 (Див. там же, стор. 65, ч. 986).

112. Стешенко Іван. Див.: УМЕ, XVI, 1843; ЄЧ, 301, 410; ОЛ, I, 162-267; II, 204, 278.

113. Кістяковський О. Х. Див.: ЕУ, 3, 1042; ЄЧ, 107-108, 126.

113а. Звиногородський А. Мільйонер, відомий збирач предметів мистецтва, особливо ювелірних виробів і т. зв. емалю, жидівського походження, він же й видавець. Частина його збірки мистецтва була в 1912 році продана амер. мільйонерові Морганові, а решта в 1917 році. Тепер ціла збірка переходиться в «Метрополітен Музею» в Нью Йорку, ЗДА, як «Збірка Моргана». (Див. В. Січинський — Історичний скарб України в Нью Йорку «Календар-Альманах» Укр. Народного Союзу на рік 1952, Джерзі Сіті, Н. Дж., 39-43.

114. Бем Альфред. Див.: В. Міяковський — Павло Зайцев... «Сучасність», Мюнхен, ч. 3, 1968, 101. Історик літератури, загинув підчас другої світової війни в Празі, свідчить В. Міяковський.

114а. Потоцький Андрій, граф. Див.: УМЕ, XI, 1455.

114б. Див. ЛБ — Вперше в Польщі, спогади з 1921-22 рр «Визвольний Шлях», Лондон, кн. XI, 1965, 1234-1247.

115. Петражицький Леон. Див.: ОЛ, III, 232-233.

116. Потоцький Юзеф, граф. Див.: «Pamiętnik Kijowski», Londyn, 1963, 104-107.

116а. Люблін, місто. Див.: ЕУ, 4, 1392; УМЕ, VII, 869.

116б. Білгорай, місто. Див.: ЕУ, 1, 127.

117. Люблінський Університет. Див.: «Pamiętnik Kijowski», Londyn, I, 1959, 232, 234; II, 1963, 112-113; «International Handbook of Universities», Paris 1963, 504.

117а. Варшавський Університет. Див.: Minerva. Jahrbuch d. gelehrten Welt, 1923, Bd. II, 1236.

118. Українська Трибуна, часопис. Варшава. Див.: Арк. Житко — Історія укр. преси. Регензбург 1946, 192.

119. Див. ЛБ — Національна Бібліотека Укр. Держави (Інф. Стаття). «Укр. Трибуна», Варшава, чч. 145-146, за 1921 рік.

119а. Варшава, місто. Див.: ЕУ, 1, 209-210.

120. Ризький мир (між поляками і більшовиками). Див.: УМЕ, XIII, 1589-1590; П. Феденко — Укр. рух у XX-ому столітті. Лондон 1959, 210.
121. Варшавський Університет. Див.: *Minerva, Jahrbuch d. gelehrten Welt*, 1923, Bd. II, 1236.
122. Блюх. Визначний польський економіст, фінансист, банкір, держ. діяч, пацифістичний письменник XIX ст., жид. походження. Див.: «*The New Cambridge Modern History*», vol. XII, Cambridge 1900, 257-258.
123. Див. ЛБ — У лісничівках Звиногородщини. «Визвольний Шлях», Лондон, кн. II, 1964, 199.
124. Кюзен Станіслав, учитель. Див.: ЛБ — Звиногородська Комерційна Школа. «Новий Літопис», Вінніпег, ч. 10, 1964, 48.
125. Краснопольський Теодор, лікар. Див.: ЛБ — Звиногородська Комерційна Школа. «Новий Літопис», Вінніпег, ч. 10, 1964, 47.
126. Яворський Стефан. Див.: УМЕ, XVI, 2116-2117.
127. Рейхінштейн Давид — фізико-хемік, кол. асистент проф. А. Айнштайна. Професор від 1923-24 рр. Укр. Господарської Академії в Чехословаччині, викладав фізичну та органічну хемію. Див.: «Укр. Господарська Академія в ЧСР», 1922-1935, Нью Йорк 1959, 41; В. Іванис — Стежками життя. Новий Ульм, т. 5, 1962, 15, 28.
128. Афанасієв С. І. Див.: ОЛ, II, 55, 63, 64, 273; III, 135; ЄЧ, 209.
129. Київська Духовна Академія. Див.: ЕУ, 3, 1018.
130. Археографічна Комісія. Див.: УРЕ, 1, 317.
131. Київська Стара Громада. Див.: ЕУ, 2, 443-444.
132. Іваницький В. Ф. Див.: ЛБ — Національна Бібліотека Укр. Держави, 1918—1921. Авґзбург 1947, вид. УВАН, стор. 3; Див. також поз. ч. 111, стор. 65.
133. Олесіюк Тиміш. Див.: ЕУ, 5, 1843; Максим Сухий — Тиміш Гнатович Олесіюк-Олесевич. Майнц-Кастель (На чужині) 1948, 31 × 22, 12 ст., зі світлиною, ротаторне вид. «Укр. Суходолового Інституту», ч. 20.
134. Див. Т. Олесіюк — 3 листів до редакції. «Листи до Приятелів», чч. 9-10, 1964, 62-64.
135. Див. С. Наріжний — Укр. еміграція, част. I. Прага 1942, стор. 96 і світлина ч. 258.
136. Він був одружений із старшою донькою гетьмана Павла Скоропадського — Марією, що померла кілька літ тому в Оберстдорфі, Німеччина. Граф Адам де Монтрезор під час наступу німців на Варшаву в 1939 році виїхав з Варшави, щоб добратися до Жолма, але по дорозі пропав! (Відомості подані на підставі листа полк. М. Янова до автора цих споминів з дня 7 березня 1965 року).
137. Див. ЛБ — «Митарства Національної Бібліотеки України». «Укр. Трибуна», Варшава, ч. 19, з 24 січня 1922; Його ж — «До наших бібліотечних справ» (інф. стаття про видавничу діяльність Нац. Б-ки України). Там же, ч. 10, 1922; Його ж — «До наших бібліотечних справ у 1921 році» (стаття). Там же, ч. 37, 1922.
138. Див. ЛБ — Національна Бібліотека Укр. Держави. «Поступ», Львів, чч. 1-2, 1922, 3-10.
139. Ільницький Оксень. Див.: Збірник «Укр. Господ. Академія в ЧСР, 1922—1935», Нью Йорк 1959, 78.

140. Див. ЛБ — «Бібліографічний Відділ». — «Укр. Рілля», Варшава, ч. 1, 1922, 18-21.
141. Українське Книгознавство. Збірник, річник I, Варшава 1922, 8°. 46 ст. Див.: Павло Богацький — Українське Книгознавство... (Рецензія). «Нова Україна», Прага, чч. 10-11, 1922, 54-55.
142. Червійовський Фаустин. Див.: Ksawery Swierkowski — Faustyn Czerwijowski. Warszawa 1938, 8°, 12 str.
143. Див.: W. C. Berwick Sayers — James Duff Brown. Manuel of Library Economy. London 1920, 1-10; див. також скорочений переклад на польську мову — Maurycji z Goczałkowskich Skarżuńskiej, Wyd. drugie. Frankfurt/Main 1946.
144. Ф. Червійовський був також автором кількох популярних бібліотекарських підручників.
145. Під назвою — Wolna Wszecznica Polska. Warszawa, ul. Śniadeckich 8. Див. Minerwa, Jahrbuch d. gelehrten Welt. 1926. Bd. II. 2189-2191.
146. Авторіві праці — «Bibliografia bibliografii polskiej» (Wyd. pierwsze). We Lwowie 1921, 8°, 223 str.; (Wyd. trzecie) Wrocław-Warszawa, Kraków 1966.
147. Див. про це в праці — ЛБ: Національна Б-ка Укр. Держави, 1918—21. УВАН. Вид. друге, Авґзбург 1947, стор. 32, поз. ч. 38.
148. Див.: С. Наріжний — Укр. еміграція, част. I. Прага 1942, світлина з текстом ч. 255; Т. Олесьюк — З листів до редакції. «Листи до Приятелів», чч. 9-10, 1964, 63.
149. Прага, місто. Див.: Praha (Prag), «Das Grosse Brockhaus», Wiesbaden 1956, Bd. 9, 357-359.
150. Див.: НПВ, I, 22.
151. Там же, I, 97, 139; II, 206. Див. також поз. ч. 111, стор. 201, 225.
152. Там же, I, 38.
153. Там же, II, 168, 206; Див. також поз. ч. 111, стор. 290.
154. Див. ЛБ — Нац. Б-ка Укр. Держави, 1918—21. УВАН. Авґзбург 1947, 24.
155. Див. НПВ, I, 22.
156. Там же, II, 122.
157. Див.: ЛБ — Нац. Б-ка Укр. Держави, 1918—21. УВАН. Авґзбург 1947, 20-21.
158. Там же, стор. 21-25.
159. Див.: «Статут Національної Б-ки...» Київ 1919, стор. 8, розділ V, параграф 35.
160. Див. ЛБ — Нац. Б-ка Укр. Держави, 1918—21, УВАН. Авґзбург 1947, 28.
161. Там же, стор. 24.

ПОКАЗНИК ІМЕН

- Абрамович, Петро Нікандрович 18, 95, 136.
Айнштайн, А. 139
Андрусак, А. 125
Антонович, Володимир 41, 130
Антонович, Марко 137
Антоновичева-Мельник, К. М. (див. Мельник-Антоновичева К. М.) 41
Араджіоні (дружина) 129
Араджіоні, Михайло (див. Романенко-Араджіоні Михайло) 129
Архангельська, Капітоліна Федорівна 67, 70, 72
Архангельський 70, 72
Архипенко, Євген 13, 121
Афанасій, С. І. 32, 139
Ашер, Оксана 131
- Багалій, Дмитро Іванович 30, 31, 35, 133
Балика, Дмитро 128
Балицька, Євгенія Олександрівна 19, 103
Балицька, Прасковія Тимофіївна (див. Боборикіна) 21
Балицький, Олександр (свящ.) 102, 103, 104
Балицький, Павло Олександрович 15, 17, 19, 20, 103, 122, 133
Бартошевич (проф.) 56
Безбородько, Ілля (князь) 19, 123
Безбородько, Олександр (князь) 19, 123
Бем, Альфред Л. 31, 138
Berwick Sayers, W. С. 140
Биковський, Володислав (дядько автора) 65, 66, 135
Биковська, Гальшка (сестра автора) 105, 107, 108, 109
Биковська, Казимира 66, 109
Биковський, Казимір 66
Биковський, Лев Юстимович (автор) 8, 9, 11, 19, 49, 52, 57, 78, 79, 119, 120, 121, 123, 124, 129, 130, 131-140
Биковська, Марія Олександрівна (дружина автора) 4, 7, 10
Биковська, Марія (дядина автора) 64, 109, 135
- Биковський, Петрусь 66
Биковська, Софія (сестра автора) 65, 105, 107
Биліна (проф.) 56
Біла, Г. 128
Білінський, Володимир 11
Білорус, Мехтодь 72
Біляшевський, Микола 17, 137
Бльох (банкiр) 108, 139
Б(огацький, П(авло) 92, 140
Боборикіна, Прасковія Тимофіївна (див. Балицька, П. Т.) 20, 133
Божко (студ.) 11
Борович, В. 128
Боровський, Володимир (пастор) 136
Brown, James Duff 113, 140
Будьонний, Семен 54, 123
Бурко, Д. (свящ.) 125
Бурчак-Абрамович, Ніканор (див. Ніканор, митрополит) 125
Бутовський, Семен 42
- Ваґнер, Ю. 30
Василева, С. 126, 137
Василенко, Микола Прокопович 32, 124
Вернадський, Володимир Іванович 25, 26, 36, 54, 125
Весельков, М. 12
Вельгорскі, В. 122
Винар, Любомир 9
Винниченко, Володимир 17
Вировий, Євген 130
Вишнівський, Олександр 10, 123
Вияснівський, А. 128
Віслоцкі, В. 134
Воблий, Констянтин Г. 41
Вовк (вдова) 70
Вовк, Анна Прокопівна 13
Вовк, Віра (письменниця) 121
Вовк, Володимир 13
Вовк, Галина Федорівна 37, 70, 125, 135
Вовк, Федір Кіндратович 23, 26, 37, 125
Вовк, Юрій 13
Воронець 20
Воропай, Ол. 125

- Гайманівський, Ол. 11
 Галаган, Павло 29, 35
 Ган, Віктор 114
 Ганцов, Всеволод М. 41, 129
 Гасенко, Юрій (Георг) 122
 Гаупт (економ) 66, 103
 Герасимів, Іван Костевич 13, 122
 Герасимівна, Оксана 13
 Гермайзе, Йосиф Ю. 41, 129
 Гіряк, Йосип 137
 Гнатівський, Антін 51, 132
 Головачева 32, 35
 Голоскевич, Григорій К. 17, 21, 120, 125
 Голубів, Степан Тимофійович 31, 133
 Голубович, Всеволод 123
 Гризло, Семен 12
 Грицак, Євген 129
 Грицакова, Людмила 10, 41, 129, 130
 Грозний, Іван (цар) 103
 Грушевський, Михайло Сергійович 11, 124, 125
 Грушевський, Олександр Сергійович 25, 26, 36, 126
 Гуменна, Докія (письменниця) 10, 135
 Генік-Березовська, З. 135
 Геринович, Володимир 48, 131
 Гільбург, Тамара 111
 Гольдельман, Соломон Ізраїлевич 133, 135, 137
 Граве, Дмитро Олександрович 74, 85, 137
 Гудзій, Юрій 47, 51, 130, 131, 132
 Данилевич, Василь Юхимович 41, 130
 Демидова-Лопухина (княжна) 56, 57
 Дзіковецький, Ю. 136
 Дивнич, Юрій (див. Лавріненко Ю.) 126
 Дмитренко, Гр. 122
 Довнар-Запольський, Митрофан В. 41
 Доманицький, Василь 16
 Донцов, Дмитро 15, 122
 Донцова, Марія 15, 122
 Дорошенко, Дмитро Іванович 23, 122, 123, 124, 125, 131, 133
 Досвітній, О. (див. Скрипаль, О.) 121
 Дражевська, Любов Артемівна 125
 Драй-Хмара, Михайло 48, 49, 131
 Драченко (студ.) 11
 Дубрівний, Павло 123
 Дубровський, Василь Васильович 125
 Дурдуківський, Володимир 16
 Ейхельман, Отто 15, 37, 122
 Енгельгардт (барон) 103
 Євгунів (студ.) 45
 Єфімов, Микола 13
 Єфремов, Сергій Олександрович 16, 25, 26, 30, 34, 37, 74, 85, 122, 126, 134
 ЄЧ (див. Чикаленко, Євген)
 Животко, Аркадій 122, 133, 134, 138
 Житецький, Гнат Павлович 25, 26, 30, 33, 34, 37, 57, 80, 126
 Жук, Андрій 121
 Жуковський, Олександр 123
 Задояний, Василь 10, 121
 Зайцев, Павло Іванович 17, 19, 53, 122, 134, 138
 Затонський, Володимир 29, 124
 Звенигородський, А. В. 31, 138
 Зелінський, Віктор (генерал) 123
 Зеров, Микола Костевич 16, 73, 135
 Зленко, Петро 121, 122, 133, 137
 Зозуля, Яків 123
 Іванис, Василь Миколайович 9, 123, 133, 139
 Іваницький, Борис Юрійович 15, 121
 Іваницький, В. Ф. 37, 74, 80, 136, 139
 Іваниця, Григор Микитович 40, 124
 Іванов-Меженко, Юрій (див. Меженко Ю.) 33, 38, 39, 57, 73, 74, 83, 84, 85, 129, 132
 Іванович, Северин 45, 130
 Івашенко, К. 32
 Ідзіковський, Леон (книгар) 16, 122
 Ізарський, Олекса 130
 Ізраельсон, Яків І. 32, 37, 129
 Іконников, Володимир С. 31, 35
 Іларіон (митрополит, див. Огієнко Ів. Ів.) 130, 133
 Ілговський, Ян 120
 Ільїнський (проф.) 77
 Ільницький, Оксень 11, 112, 113, 139
 Каліхевич (дружина Ю. Меженка) 38
 Каліхевич, М. С. (проф.) 130
 Каліхевич-Меженкова 73
 Канєвський, Яша (орендар) 66, 67
 Караваєв, А. В. 31

- Карманський (економ) 103, 105, 137
 Карнаухів 112
 Карпінська, Ольга Євдокімовна 58, 59, 60, 88, 128, 133
 Кашинський, Павло 17, 123
 Квітка, Клемент 122
 Квіцінська, Зося (див. Цьонгліньська) 116
 Кедровський, Володимир 133
 Ківлицький, Євген Олександрович 34, 37, 55, 136, 137
 Кістяковський, Олександр Х. 31, 138
 Клепатський, Павло 48, 131
 Клименко, Пилип 48, 49, 51, 52, 131
 Ковалевський, Юрій 38, 39, 129
 Ковтуненко, Віктор Романович 13, 14
 Козловський, Всеволод Олександрович 37, 128, 129, 136
 Кондра, С. 122
 Коновалець, Євген 131
 Кордт, Веніамин Олександрович 25, 26, 37, 54, 73, 85, 126
 Королів-Старий, Василь 16, 125
 Косенко, Іларіон 52, 132
 Костюк, Григорій 138
 Кошиць, Олександр 122
 Крайовський (генерал) 49
 Краснопольська, Кароліна 110
 Краснопольський, Теодор 110, 139
 Кревецький, Іван 28, 49, 79, 131, 136
 Кречотень, Іван 71, 135
 Кречотень, Софія 71, 135
 Кримський, Агатагел Юхимович 25, 26, 36, 39, 40, 73, 85, 92, 125, 126, 127, 129
 Кубійович, Володимир Михайлович 121, 131
 Кулаковський, Юліан А. 31, 133
 Куракін (князь) 66, 103
 Курбас, Лесь 42, 137
 Курбський, Андрій (князь) 103, 137
 Курило, Олена 16, 21, 129
 Кюзен, Станіслав Антонович 110, 139
- Лавріненко, Юрій (див. Дивнич Ю.) 129, 131, 135, 136
 ЛБ (див. Биковський Л. Ю.)
 Левашової (графині, пансіон) 26, 29, 32, 54
 Левицький, Модест 122
 Левицький, Орест Іванович 54, 122, 132
 Левченко, Михайло Захарович 40, 129
- Леонтович, Володимир М. 20, 133
 Леся Українка 122
 Липа, Юрій Іванович 53, 133, 134
 Липківський, Василь Костевич (прот., митрополит) 89, 90, 91, 93, 125
 Липовецький, Іван 111
 Липський, Володимир Іполітович 74, 85, 127, 137
 Литов (книгар) 121
 Лінник, Василь Іванович 18, 20, 122
 Лісовський, Н. М. 39
 Лобода, Андрій 122
 Логвин, Григорій Никонович 130
 Лозіїв, Павло Ничипорович 40, 124
 Лорченко, Микола Іванович 132
 Лотоцький, Борис Олександрович 12
 Лотоцький, Олександр Гнатович 12, 16, 120, 124, 128, 131, 133, 135, 136, 138
 Лукасевич, Ян 109
 Лукомський, Георгій 43
 Лучицький, Іван В. 31, 34, 41, 133
- Мазепа, Іван (гетьман) 125
 Мазепа, Ісаак 134
 Максименко, Ф. 128
 Макух, Іван 131
 Маланюк, Євген 51, 122
 Мандрика, Микита І. 133
 Мануйлов, А. А. 32
 Марковський, Михайло М. 37, 80, 133
 Маслов, Сергій 128
 Матушевський, Федір 16
 Маяковський, Я. 128
 Меженко, Юрій (див. Іванов-Меженко Ю.) 126
 Мельник-Антоновичева, Катерина М. (див. Антоновичева-Мельник К. М.) 41
 Михайличенко, Гнат 56, 133
 Мицюк, Олександр 122
 Мінькевич, Антоні (восвода) 49, 134
 Міяковський, Володимир Варлаамович (див. Порський В.) 9, 17, 74, 85, 122, 131, 134, 137, 138
 Модзалевський, Вадим 17, 21, 22, 122, 124
 Молчанівський, Нікандр В. 31, 34, 133
 Монтрезор, Адам де (граф) 112, 139
 Морган (мільйонер) 138
 Муравьов, Михайло 12, 123
- Назарук, Осип 48, 131
 Налісса (проф.) 55

- Нарбут, Юрій 17, 19, 43, 124, 130, 134
Наріжний, Семен 46, 47, 111, 126, 130, 139
Науменко, Володимир П. 30, 34, 133
Неврлі, Мікуляш 121
Нестеренко, А. 130
Нестеровський, П. А. 136
Нечай, Семен (студ.) 111
Ніканор (митрополит) 125, 136
Ніковський, Андрій 122
Носов (Ніс), Анатолій 26, 37, 74, 128
НПВ (див. Полонська-Василенко, Наталія)
- Овчаренко, Марія 122, 126
Огієнко, Іван Іванович (див. Іларіон, митрополит) 17, 20, 45, 46, 47, 49, 130, 133
Оглоблин, М. Я. (книгар) 16, 121
Оглоблин, Олександр Петрович 9, 122, 124
ОЛ (див. Лотоцький Олександр Гнатович)
Олесюк, Тиміш Гнатович 110, 130, 139, 140
Оренштайн, Яків 21, 22, 123
Остапенко, Сергій 48, 131
Отамановський, Валентин О. 77, 80, 132, 135
- Павловський, М. 13, 121
Павлюк, К. 121
Пастернак, Ярослав 131
Перфецький, Євген Ю. 26, 126
Петлюра, Симон 14, 26, 49, 133
Петр (проф.) 48
Петражицький, Леон 109, 138
Петренко, Олександр (студ.) 111, 112
Петровський, М. П. 125
Пильченко, Е. 122
Підгірський, Самійло 18, 95, 134
Пілсудський, Юзеф 107
Піщаленко, Гаврило Михайлович 12
Плевако, Микола Антонович 48, 49, 52, 131
Покутський, П. 131
Полонська-Василенко, Наталія (див. НПВ) 8, 9, 31, 41, 121, 124, 125, 128, 129, 130, 131, 133
Понятовський, Юзеф (князь) 108
Попель (пенсіонер) 97
Порський, Володимир (див. Міяковський В. В.) 129
- Постернак, Семен Прокопович 25, 32, 124, 125, 126, 127, 128, 133, 135, 136
Потоцький, Андрій (граф) 103, 106, 138
Потоцький, Юзеф (граф) 106
Приходько, Віктор 131
Прокопович, Вячеслав 16
Прохода, Василь Хомич 123, 133
Пясецький (свящ.) 135
- Рейхінштейн, Давид 31, 139
Розгін, Іван 121
Романенко-Араджіоні (родина, див. Араджіоні-Романенко) 129
Романенко-Араджіоні, Михайло (див. Араджіоні-Романенко М.) 41
Романенко, Христина (див. Романенко-Араджіоні Христина) 38, 130
Романенко-Араджіоні, Христина Михайлівна (див. Араджіоні-Романенко Христина) 38
Рубінштейн, С. 128
Русова, Софія 17, 20, 122, 133
- Сагарда, Микола Іванович 37, 57, 80, 128, 132
Салівон, Григорій 21, 129
Саліковський, Олександр Хомич 107
Сангушко, Роман (князь) 98, 136
Сверстюк, Євген 135
Сверковські, Ксавери 140
Сервантес (письменник) 12
Середа, А. 124, 136
Семашко, Алоїз 66
Семашкова, Клементина 66
Смиренко, Василь 13, 121
Синицький, М. 16
Сірополко, Степан 45, 46, 47, 49, 53, 124, 129, 130, 132, 137
Сітницький, Фунек 12
Січинський, Володимир Юхимович 138
Січинський, М. 103
Сіцінський, Юхим (свящ.) 48, 131
Скаржинська, Мавриція (перша дружина автора) 140
Скоропадська, Марія 139
Скоропадський, Павло (гетьман) 49, 112, 139
Скрипаль, О. (див. Досвітній О.) 121
Скрипчинський (свящ.) 64, 134
Сливка, Іван 46, 130
С. М. 135
Смоленський, В. 109

- Смотрицький, Мелетій 126
Соловьев (студ.) 21
С(пісацький), О(ктавіян) (свящ.) 95, 101
Старий, Василь (див. Королів-Старий) 122
Старицька-Черняхівська, Л. 122
Стасюк, М. 17
Статникова, Анна 51, 132
Стебницький, Петро Януарович 79, 131
Степаненко, Василь Пилипович 16, 31, 34, 137
Стешенко, Іван М. 31, 34, 138
Страшкевич, В. 16
Суровцова, Надія 15, 121
Сухий, Максим 139
- Теодорович, А. (свящ.) 137
Терниченко, А. 13, 137
Тисяченко (див. Салівон Гр.) 21
Тищенко, Юрій 122
Трегубов, Є. К. 31, 34, 133
Туркало, Кость Тимофійович 4, 9, 120, 132
Тутківський, Павло Аполонович 41, 74, 85, 129
- Феденко, Панас 123, 134, 139
Филипович, Євген 67
Филипович, Олександр 9, 69, 72, 135
Филипович, Павло (науковець) 67, 72, 134, 135
Филипович, Павло (свящ.) 67, 69, 72
Флоринський, Т. І. 55, 132
- Хмельницький, Богдан (гетьман) 14, 15
Холоневський, Андрій (граф) 50, 51, 132
- Цьонглінська, Зося (див. Квіцінська) 116
Цьонглінський 116
- Чайковський, І. 124
Чепіга 20
Червійовський, Фаустин (директор) 113, 114, 115, 140
Череповський, Е. (книгар) 16, 122
Чечель, Микола 15, 122
Чикаленко, Євген Харлампович 12, 120, 124, 129, 133, 137
Чикаленко, Левко 124, 137
- Шаповал, Микола 123
Шевченко, Т. Г. 30, 82
Шевчук, Валерій 126
Шерех, Юрій 129
Широцький, Кость Віталієвич 17, 22, 87, 88, 122, 124, 136
Шишківський, Ст. 111
Шраф, Ілля 134
Шрамченко, Євген Олександрович 37, 74
- Щербаківський, Данило 27, 28, 129
- Юртик, Г. 121
- Я. (знайомий проф. П. Клименка) 52
Яблонські (магнати) 98
Яворський, Стефан 31, 139
Якименко, Степан Сергійович 67, 68, 70, 72
Якубовський, К. Л. 31
Янів, М. 10, 139
Яримович, А. 122
Ясинський, Микола 46, 49, 79, 128, 130, 131
Яснопольський, Л. М. (син) 35, 133
Яснопольський, М. П. (батько) 30, 35, 133

ПОКАЗНИК МІСЦЕВОСТЕЙ

Список умовних скорочень: л. — лісництво, м. — місто, р. — річка, с. — село, ст. — стація

- Авгзбург, м. 123, 124, 139, 140
Австрія 130
Австро-Угорщина 14
Америка 72, 101, 122
Англія 113
Антоніни, с. 106
- Баунд-Брук, м. 124, 136
Бельгія 81, 112
Бердянське, м. 59
Берестя-Литовське, м. 14
Берлін, м. 21, 119
Білгорай, л., м. 107, 138
Болгарія 14
Боулдер, м. 40
Братислава, м. 121, 126
Брусилів, м. 130
Брюссель, м. 81
- Варшава, м. 8, 53, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 124, 129, 134, 137, 138, 139, 140
Вашінгтон, м. 25
Велика Україна 27
Вербка, с. 102, 103
Відень, м. 17, 18, 21, 121, 137
Вільховецька цукроварня 99, 136
Вільховецька цукроварня 99, 136
Вінниця, м. 77, 112, 132
Вінніпег, м. 120, 121, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139
Волинь 8, 39, 49, 92, 95, 96, 104, 106, 136, 137
Вроцлав, м. 140
- Галичина 116
Голоби, м., ст. 102, 136
Голяндія 31
Грузія 121
Гусакова, с. 64, 103
- Генічеське м. 59
- Денвер, м. 10, 120, 121, 129, 130, 132, 134, 135, 137
- Джерзі Сіті, м. 138
Дідивщина (дача) 129
Дітройт, м. 131, 136
Дніпро, р. 12, 23
Дніпропетровське, м. 123
Дорнштадт, м. 8
- Європа 111, 136
Едмонтон, м. 131
- Житомир, м. 18, 19, 23, 95, 125
Жлобин, ст. 23
Жмеринка, ст. 50, 51
- Завали, л. 105, 107
Завали, с. 105, 106
Залеське, с. 64
Зальцбург, м. 130
Захід 92, 115
Захід Європи 88
Західня Європа 22, 115
Західня Україна 27
Звиногородка, м. 12, 13, 23, 60, 63, 64, 65, 66, 106, 108, 110, 116, 120, 121
Звиногородський повіт 69, 134, 135
Звиногородщина 8, 12, 13, 60, 63, 64, 70, 71, 72, 73, 89, 99, 103, 106, 109, 120, 121, 135
ЗДА 121, 138
- Кавказько-Турецький Фронт 120, 129
Камінь-Коширський, м. 103, 104, 137
Кам'янець Подільський, м. 8, 9, 23, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 57, 130, 131, 132, 133, 134, 138
Канада 113
Карпати гори 115
Кембридж, м. 139
Київ, м. 8, 9, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 98, 103, 107, 108, 113, 120,

- 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128,
129, 130, 132, 133, 134, 136, 137, 140
- Київ 1-ий товаровий, ст. 123
- Київщина 14, 56, 60, 61, 69, 96, 106,
121, 130, 134, 135
- Княжа, с. 71
- Кобринова, с. 64, 134
- Ковель, м., ст. 95, 101, 102, 103, 105,
136
- Козацьке, с. 67, 70, 71
- Коломия, м. 21
- Корець, м. 100, 136
- Корсунь, м. 56, 57, 133
- Краків, м. 110, 120, 140
- Кренфорд, м. 130
- Кривин, с. 98
- Крим 79
- Куренівка передмістя 20
- Ленінград, м. 128
- Липськ 21, 22
- Лівобережжя 29, 42
- Лозоватка, с. 8, 66, 67, 68, 69, 70, 71,
76, 135
- Лондон, м. 25, 77, 113, 120, 122, 123,
124, 125, 130, 134, 135, 136, 138, 139,
140
- Люблін, м. 58, 107, 138
- Люблінщина 72, 105, 106, 107
- Львів, м. 48, 57, 79, 103, 112, 121, 122,
129, 130, 131, 133, 137, 139, 140
- Майнц-Кастель, м. табір Ді-Пі 90, 125,
139
- Москва, м. 26, 68, 80
- Мюнхен, м. 11, 17, 120, 121, 122, 123,
124, 126, 129, 130, 131, 133, 134, 135,
137, 138
- На Чужині 139
- Наленчув, м. 72
- Ніжен, м. 18, 19, 23, 125
- Німеччина 14, 22, 31, 59, 90, 111, 115,
130, 131, 132, 135, 139
- Новий Плян передмістя 45
- Новий Санч, м. 116
- Новий Ульм, н./Дунаєм, м. 9, 57, 125,
130, 133, 139
- Нью Йорк, м. 9, 12, 88, 121, 123, 124,
125, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 137,
138, 139
- Оберстдорф передмістя 139
- Одеса, м. 65, 68
- Озівське узбережжя 59
- Озірна, с. 64, 65
- Островец, м. 106
- Париж, м. 25, 78, 122, 124, 126, 129,
131, 135, 136, 137, 138
- Петроград, м. 13, 15, 17, 18, 20, 23, 26,
31, 38, 70, 71, 80, 89, 134, 135
- Печерськ передмістя 13, 27
- Північна, ст. 116
- Підзамче передмістя 45, 48
- Повонзкі передмістя 112
- Подебради, м. 137
- Поділ передмістя 27, 86
- Поділля 49, 53, 77, 80, 113, 131, 132
- Подолінець, м. 117, 118
- Познань, м. 110
- Полонне, м. 96, 136
- Польща 50, 53, 64, 66, 92, 100, 101, 103,
105, 106, 107, 109, 110, 111, 113, 115,
117, 138
- Попівка, с. 12, 64, 65, 135
- Правобережжя 27, 29, 42
- Правобережна Україна 53
- Прага, м. 8, 46, 47, 111, 117, 118, 126,
130, 138, 139, 140
- Привороття, л. 8, 11, 62, 64, 65, 120, 121
- Проскурів, м. 49, 50, 51, 134
- Пряшів, м. 135
- Радом, м., ст. 104, 105, 107
- Регензбург, м. 122, 133, 134, 135, 138
- Рига, м. 108
- Рівне, м., ст. 100, 101, 102, 112, 136
- Річ Посполита Польська 100
- Росія 107, 109
- Рось, р. 56
- Севастопіль, м. 18
- Сидорівка, с. 135
- Скаржиско, ст. 105
- Скrentон, м. 133, 135
- Славута, м. 95, 97, 98, 99, 136
- Славута, р. 98
- Славутщина 98
- Слобожанщина 13, 30
- Словаччина 116, 126
- Соломенка передмістя 76
- Стараховіце, ст. 105
- Староконстантинів, м. 49, 99, 136
- США 78, 124
- Схід 106, 108
- Східня Європа 107

Тальне, м. 60, 61, 62, 64, 135
Територія українського народу 128
Топильна, с. 64, 66, 109
Торонто, м. 51, 122, 123, 125, 126, 129,
131, 133
Трапезунд, м. 8, 11, 12, 40, 120, 121
Туреччина 14
Туровськ, м. 104, 137

Україна 8, 13, 14, 15, 16, 22, 25, 30, 31,
34, 43, 44, 50, 53, 64, 71, 72, 76, 77, 78,
79, 82, 90, 92, 93, 103, 106, 107, 108,
109, 113, 121, 122, 123, 126, 127, 128,
131, 132, 134, 135, 136
Україна Радянська 128
Українська Держава 79, 91, 119, 140
Українська Народна Республіка (див.
УНР) 46, 126
Українська РСР 138
Уманщина 60, 62
Умань 121
УНР (див. Укр. Нар. Республіка) 31,
44, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 66, 110 112, 132
УРСР 132
УСРР 128
УССР 126, 131, 137

Фастів, м., ст. 43, 44
Франкфурт/Майн, м. 136, 140
Франція 31

Харків, м. 21, 35, 121, 132, 137, 138
Холм, м. 139
Холоневська, ст. 50

Царгород, м. 124

Черкаси, м. 23
Чернігів, м. 123
Чернігівщина 21, 41
Чехословаччина 8, 111, 113, 115, 117,
118, 121, 126, 139
Чехословацька Республіка 119
Чікаго, м. 9, 122, 124, 126, 131, 135,
137, 138
ЧСР (див. Чехословацька Республі-
ка) 139

Швайцарія 31
Шепетівка, ст. 96, 97, 136

ТОГО САМОГО АВТОРА

1. Національна Бібліотека Української Держави (1918—1921). Щепьорно 1922, 17 × 12 см., 18 ст.
2. Національна Бібліотека Української Держави. (1918—1921). Берлін 1922, 19 × 13, 16 ст.
3. Національна Бібліотека Української Держави (1918—1921) Берлін 1923, 19 × 13, 16 ст.
4. Замітки про книгознавство та книговживання. Подєбради 1923, 23 × 15 ½, 88 ст.
5. Національна Бібліотека Української Держави (1918—1921) Берлін 1923, 23 × 16, 38 ст.
6. Бібліотечна справа в Чехословаччині. Київ 1925, 26 × 17, 12 ст.
7. Кабінет Народного Господарства та економічні семінари Укр. Господарської Академії в ЧСР. Подєбради 1925, 23 × 15 ½, 22 ст.
8. Канада. Замітки для переселенців. Подєбради 1925, 23 × 15 ½, 59 ст.
9. Український Науковий Інститут Книгознавства. Інформація. Подєбради 1925, 22 × 14 ½, 47 ст.
10. Книжна справа в Чехословаччині. Київ, 1926, 8^о, 31 ст.
11. Міжнародний обмін Дублетами. Прага 1926 8^о, 16 ст.
12. Кабінет Народного Господарства та економічні семінари Укр. Госп. Академії в ЧСР. Подєбради 1926, 23 × 15 ½, 44 ст.
13. Замітки про чеську бібліографію. Подєбради 1927, 30 × 23 ½, 78 ст.
14. Чесько-Моравська — Кольбен. (Загальний огляд та центральне рахівництво). Подєбради 1927, 23 × 15 ½, 107 ст.
15. Бібліотечна справа в Чехословаччині, 1924—27. Подєбради 1928, 23 × 15 ½, 104 ст.
16. Dział wpływów książkowych Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy. Pododział zakupów. 1928/9. Warszawa 1930, 22 × 15 cm., 72 st.
17. Dział wpływów książkowych Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy. 1929/30. Warszawa 1931, 22 × 15 cm., 51 st.
18. Wypożyczalnia z księgozbiorem płynnym. Warszawa 1933, 8^о 8 st.
19. Книгознавство, бібліографія та бібліотекознавство. Програми. Каліш 1933, 23 ½ × 15 ½, 32 ст.
20. Książka a pedagogika. Warszawa. 1934, 8^о, 8 st.
21. Współczesna polityka biblioteczna w zakresie publicznych bibliotek oświatowych. Warszawa 1936, 23 × 15 ½, 47 st.
22. Współczesna polityka biblioteczna w zakresie publicznych bibliotek oświatowych. Szkic dyskusyjny. Wyd. 2-gie, uzupełnione recenzjami. Warszawa 1937, 23 × 15 ½, 60 st.
23. Biblioteki publiczne w Ukrainie Radzieckiej. Warszawa 1937, 21 × 14, 12 st.
24. Naukowa organizacja pracy. (Program) Warszawa 1938, 22 × 14, 3 st.
25. Wstęp do księgoznawstwa. (Program) Warszawa 1938, 22 × 14, 4 st.

26. Ogólna polityka biblioteczna. Zarys popularny. Warszawa 1938, 23 × 15, 11 st.
27. W sprawie pedagogiki bibliotecznej. Szkic programowo-dyskusyjny. Warszawa 1938, 23 × 15½, 18 st.
28. Zakres i zadania pedagogiki bibliotecznej. Referat dyskusyjny. Warszawa 1938, 8", 12 st.
29. Technika pracy umysłowej. (Program) Warszawa 1939, 22 × 14, 4 st.
30. Pedagogika biblioteczna. (Program) Warszawa 1939, 22 × 14, 4 st.
31. Polityka biblioteczna. (Program) Warszawa 1939, 22 × 14, 4 st.
32. Туреччина. Бібліографічні матеріали. Варшава 1940, 29 × 21, 68 ст.
33. Проблема сільського господарства в Україні. (С.-г. екон. нарис). Варшава 1940, 29½ × 21, 12 ст.
34. Чорноморський Простір (Атлас), (разом з Ю. Липою) Варшава 1941, 31 × 22, 46 ст.
35. Державне Видавництво України (Проект організації). Варшава 1941, 31 × 22, 16 ст.
36. Великодержавні проблеми України (Розвідка). Варшава 1942, 31 × 22, 23 ст.
37. Іван Шовгенів. Біо-бібліографічні матеріали. Варшава 1943, 30 × 21½, 4 ст.
38. Напрямні всеукраїнської високошкільної політики, (дискусійний матеріал). Варшава 1943, 30 × 21½, 6 ст.
39. Степан Рудницький. Біо-бібліографічні матеріали. Варшава 1943, 31 × 22, 14 ст.
40. Україна над океаном (Розвідка). Герсфельд 1945, 31 × 22, 19 ст.
41. Україна над океаном (Розвідка), Вид. 2-ге. Майнц-Кастель 1946, 31 × 22, 12 ст.
42. Україна над океаном (Розвідка). Вид. 3-ге. Франкфурт н/Майном 1946, 21 × 15, 23 ст.
43. Чорноморський факультет Таврійського Державного Університету (дискусійний матеріал). Майнц-Кастель 1946, 30 × 21, 10 ст.
44. Апостол новітнього українства (Юрій Липа). Майнц-Кастель 1946, 31 × 22, 9 ст.
45. Апостол новітнього українства (Юрій Липа). 2-ге вид. Дармштадт 1946, 21 × 15, 8 ст.
46. Шестиліття діяльності Укр. Суходолового, Морського та Океанічного Інститутів. Майнц-Кастель 1946, 30 × 21, 7 ст.
47. Małgosia Wukowska, 1899—1946. (Zyciorys) Frankfurt/Main 1946, 21 × 15, 8 st.
48. Варшавські бібліотеки в серпні, вересні і жовтні 1944 року. (Уривок із споминів). Майнц-Кастель 1947, 31 × 21, 14 ст.
49. Початки Національної Бібліотеки Української Метрополії (1918—1921). Майнц-Кастель 1947, 31 × 21, 19 ст.
50. Бібліотека Укр. Госп. Академії в ЧСР. 1922—1947. Майнц-Кастель 1947, 31 × 21, 9 ст.
51. Іван Опанасович Шовгенів, 1874—1943. Біо-бібліографічні матеріали. Друге, доповнене вид. Майнц-Кастель 1947, 31 × 21, 14 ст.
52. Національна Бібліотека Української Держави (1918—1921). 2-ге вид. Майнц-Кастель 1947, 31 × 21, 38 ст.
53. До проблематики життя й творчості Юрія Липи. Майнц-Кастель 1948, 31 × 22, 20 ст.

54. Василь Кузів (з нагоди 60-ліття). Майнц-Кастель 1948, 31 × 22, 18 ст.
55. Василь Кузів (з нагоди 60-ліття). 2-ге вид. Майнц-Кастель 1948, 21 × 15, 12 ст.
56. Українське Євангелицьке Видавництво (Доповідь). (Разом з пастором М. Гільтайчуком). Майнц-Кастель 1948, 31 × 21, 6 ст.
57. Бібліотечна педагогіка. 2-ге вид. Франкфурт н/Майном 1948, 16^о, 8 ст.
58. Вступ до книгознавства. 2-ге вид. Франкфурт н/Майном 1948, 8^о, 8 ст.
59. Бібліотека Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. (Спомини). Нью Йорк, Вінніпег 1949, 15 × 10, 8 ст.
60. До методології книгознавства. Нью Йорк 1953, 25 × 16, 7 ст.
61. Польське повстання у Варшаві 1944 року. (Спомини очевидця). Лондон 1963, 23 × 16, 47 ст.
62. Михайло Олексієвич Ветухів, (1902—1959). (Доповідь). Вінніпег, Денвер 1964, 23 × 15, 32 ст.
63. Звиногородська Комерційна Школа (Спогади з 1905—1912). Вінніпег, Денвер 1965, 23 × 15½, 48 ст.
64. Василь Кузів, 1887—1958. Його життя й діяльність. Вінніпег, Мюнхен, Детройт (Торонто) 1966, 22 × 15, 106 ст.
65. Василь Кузів і Михайло Грушевський. Взаємовідносини, 1921—1927. Вінніпег, Детройт 1968, 18 × 12, 19 ст.
66. На Кавказько-турецькому фронті. Спомини з 1916—1918 рр. Вінніпег, Денвер 1968, 23 × 15, 152 ст.
67. Михайло Олександрович Міллер, 1883—1968. Біо-бібліографічні матеріали. Мюнхен 1968, 24 × 17, 16 ст.
68. Від Привороття до Трапезунду. Спомини за 1895—1918 рр. Мюнхен 1969, 24 × 17, 136 ст.
69. Перша документація української економічної літератури. Мюнхен 1968—1969, 24 × 17, 25 ст.
70. Ваймарські часи. Спомини з 1945. Денвер, Колорадо 1970, 28 × 21, 52 ст.

Л. Ю. Биковський на початку 1920-их рр.	5
Титульна сторінка «Статуту Нац. Б-ки»	24
Юрій Іванов-Меженко на початку 1920-их рр.	38
Академік Агатангел Юхимович Кримський на початку 1920-их рр.	40
Ректор, проф. д-р Іван Іванович Огієнко у 1920 році	46
Степан Сірополко, бібліотекар, у 1920 році	47
Будинки Всенародної Бібліотеки України в Києві у 1920-21 рр. .	75
Вінницька філія Всенародної Бібліотеки України у 1920-21 рр. .	77
Прот. о. Василь Липківський, згодом митрополит всієї України .	90
Тиміш Олесіюк-Олесевич у 1920-22 рр.	111
Фаустин Червійовський, директор Варш. Публ. Б-ки у 1922 році .	114
Титульна сторінка розвідки Л. Биковського про «Нац. Б-ку Укр. Держави», Берлін 1923	119

ПЕРЕДМОВА	8
ВІД АВТОРА	9
ВСТУП	11
Загальне	11
Київ	12
Звиногородка	12
Київ	13
Земство	13
Міністерство	15
КНИГАРСТВО	16
Київська Старина	16
Час	16
Е. Череповський	16
Вернигора	17
Робітнича Книгарня	17
Книгоспілка	17
Друкар	17
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	25
КАМ'ЯНЕЦЬ ПОДІЛЬСЬКИЙ	45
ВСЕНАРОДНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ	54
ПО КИЇВЩИНІ	61
ПО ЗВИНОГОРОДЩИНІ	64
У ЛОЗОВАТЦІ	67
ВСЕНАРОДНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ	73
ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОСЛАВНИЙ ЦЕРКОВНИЙ СОБОР	93
ПО ВОЛИНІ	95
В ПОЛЬЩІ	105
До Варшави	105
У Варшаві	108
Після Варшави	115
ПРИМІТКИ	120
ПОКАЗНИК ІМЕН ТА МІСЦЕВОСТЕЙ	141
ТОГО САМОГО АВТОРА	149
ІЛЮСТРАЦІЇ	152

